

UNIVERSITÉ NATIONALE ET KAPODISTRIENNE D'ATHÈNES
UNIVERSITÉ DE BORDEAUX IV

**LA PROTECTION DU DROIT DE LA PROPRIÉTÉ PAR
L'ARTICLE 1 DU PREMIER PROTOCOLE
ADDITIONNEL DE LA CEDH ET LA
TRANSFORMATION DE L' INTERET PUBLIC PAR LES
« MEMORANDA »**

Antonia Birmpli

Mémoire de recherche dans le cadre du Master2 Franco-hellénique sur le «Droit public
spécialisé»

Sous la direction du Monsieur Xenofon A. Giataganas

Année universitaire 2016 – 2017

Περίληψη

Η περιουσία, όπως και τα περισσότερα ατομικά δικαιώματα, βρίσκονται σε περίοπτη θέση στην καθημερινότητά μας. Ο εννοιολογικός προσδιορισμός και τα όρια προστασίας αυτής απασχολούν εδώ και χρόνια την νομική κοινότητα. Τι συμβαίνει όμως όταν οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες μίας χώρας αλλάζουν, προτάσσοντας την προστασία του δημοσίου συμφέροντος σε βάρος των ατομικών δικαιωμάτων; Μπορούν να τύχουν εφαρμογής στην εν λόγω περίπτωση οι όποιες μεταστροφές σε πάγιες εκτιμήσεις της νομολογίας, όπως είναι εκείνη της μετάλλαξης του ταμειακού συμφέροντος σε δημόσιο συμφέρον; Σε κάθε περίπτωση υπάρχουν πολλά ερωτήματα που γεννώνται γύρω από το συγκεκριμένο θέμα, τα οποία δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να μείνουν αναπάντητα. Η έρευνα ενός νομικού πλαισίου που «περικυκλώνει» τόσο την έννοια της περιουσίας, όσο και εκείνη του δημοσίου συμφέροντος, επιτάσσει μια ευρεία οπτική των πραγμάτων, βασιζόμενη πάντα στις γενικές διατάξεις του Συνταγματικού αλλά και του Ευρωπαϊκού Δικαίου.

Ça doit être évident, que le droit de la propriété, comme tous les droits de l'homme, joue un rôle très important dans la vie quotidienne. La désignation et les limites de la protection du droit de la propriété ont toujours préoccupé la communauté juridique. Mais en réalité, comment s'explique la situation quand les structures sociales et économiques d'une Etat ont changé, en mettant en accent la protection de l'intérêt public par rapport aux droits de l'homme ? Est-il nécessaire de transformer des notions, comme celle «de l'intérêt de trésorerie de l'Etat» au «intérêt public»? Il y a beaucoup de questions créées autour de ce sujet, qu'ils ne doivent pas rester manquées. La recherche d'une cadre juridique autour de la notion de la propriété et de l'intérêt général souligne la nécessité d'une examination assez large des toutes les instances juridiques, par rapport aux règles du droit Constitutionnel et Européen.

The right of property, like all other human rights, plays a severe role in our daily life. Since a long time ago, the notion of property and the limits of its protection occupy the legal society. Nevertheless, what is really happening when a state's social and economical conditions change, by putting in front the social interest against the human rights protection? Is it duly acceptable to transform relevant case law decisions, like the one of «financial treasuring of a state» to the general notion of «public interest»? There are several questions related to this topic which in no case could stay unanswered. The examination of the appropriate legal framework around the protection of the property right and the public interest demands a further examination of the situation, always under the scope of the Constitutional and European Law.

Ευχαριστίες

Οι ευχαριστίες μου απευθύνονται αποκλειστικά σε όλους εκείνους που με στήριξαν, ενθάρρυναν, διάβασαν το έργο μου και πίστεψαν σε μένα για να υλοποιηθεί αυτή η εργασία.

Ευχαριστώ την οικογένειά μου και τους φίλους μου για τη βοήθεια και τη στήριξή τους.

Ειδικές ευχαριστίες στον καθηγητή κ. Ξενοφώντα Γιαταγάνα για τις πολύτιμες συμβουλές του, τις ειδικότερες προτροπές και την εξαιρετική συνεργασία.

Τέλος, ευχαριστώ τόσο το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, όσο και το Πανεπιστήμιο του Μπορντό IV, που μου έδωσαν τη δυνατότητα να φέρω εις πέρας αυτό το Μεταπτυχιακό και να εμβαθύνω τις γνώσεις μου γύρω από τους τομείς του Δημοσίου και του Ευρωπαϊκού δικαίου.

Διάγραμμα

Εισαγωγή

Μέρος Ι. Το περιουσιακό δικαίωμα στη διεθνή έννομη τάξη

Κεφάλαιο 1. Η οριοθέτηση της προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος από το ΠΠΠ της ΕΣΔΑ

Ενότητα 1. Ο προσδιορισμός της περιουσίας μέσα από το άρθρο 1 ΠΠΠ της ΕΣΔΑ

Ενότητα 2. Τα όρια προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος από το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ

Κεφάλαιο 2. Η έννοια της προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος σύμφωνα με το ΧΘΔΕΕ

Ενότητα 1. Η οριοθέτηση της προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος από το ΧΘΔΕΕ

Ενότητα 2. Συγκριτική ανάλυση της ΕΣΔΑ και των Πρωτοκόλλων της με τον ΧΘΔΕΕ

Μέρος ΙΙ. Το δημόσιο συμφέρον ως περιορισμός του περιουσιακού δικαιώματος και η μεταστροφή του στην εθνική νομολογία

Κεφάλαιο 1. Το περιουσιακό δικαίωμα και η επιρροή του από την ελληνική οικονομική κρίση

Ενότητα 1. Η ελληνική κρίση χρέους και η πορεία προς τα «Μνημόνια»

Ενότητα 2. Η νομική φύση των «Μνημονίων» και η μεταφορά τους στην ελληνική έννομη τάξη

Κεφάλαιο 2. Ο μετασχηματισμός του ταμειακού σε δημόσιο συμφέρον και οι επιπτώσεις στην προστασία του περιουσιακού δικαιώματος

Ενότητα 1. Ο δημοσιονομικός κανόνας ως θεμέλιο περιορισμού του περιουσιακού δικαιώματος και το δίκαιο της ανάγκης

Ενότητα 2. Νομολογιακή προσέγγιση και διάκριση του ταμειακού και του δημοσίου συμφέροντος

Συντομογραφίες

A) Ελληνόγλωσσες

ΑΕΔ : Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο

ΑΠ : Άρειος Πάγος

ΔΕΕ : Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΔΕΚ : Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

ΔΝΤ : Διεθνές Νομισματικό Ταμείο

ΔτΑ : Δικαιώματα του Ανθρώπου

ΔΦΝ : Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας

ΕΔΔ : Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου

ΕΕ : Ευρωπαϊκή Ένωση

ΕΕΔ : Ένωση Ελλήνων Δημοσιολόγων

ΕΔΔΑ : Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΕΔΚΑ : Εφημερίδα Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης

ΕφημΔΔ : Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου

ΕΣ : Ελεγκτικό Συνέδριο

ΕΣΔΑ : Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΘΠΔΔ : Θεωρία και Πράξις Διοικητικού Δικαίου

Ν.Π.Δ.Δ. (ν.π.δ.δ.) : Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου

Ν.Π.Ι.Δ. (ν.π.ι.δ.) : Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου

Π.Γ.Δ.Μ. : Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας

Π.Δ. (π.δ.) : Προεδρικό Διάταγμα

ΠΠΠ : Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο

Σ : Σύνταγμα

ΣΛΕΕ : Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΣτΕ : Συμβούλιο της Επικρατείας

ΤΠΔΥ : Ταμείο Προνοίας Δημοσίων Υπαλλήλων

ΥΣ : Υπουργική Σύνοδος

ΦΕΚ : Φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως

ΧΘΔΕΕ : Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

B) Ξενόγλωσσες

Ecofin : Economic and Financial Affairs Council

EFSF : European Financial Stability Facility

EFSM : European Financial Stabilisation Mechanism

ESM : European Stability Mechanism

Salus populi suprema lex esto. **Κικέρωνας, 450 π.Χ.**

Ουδείς ανάγκης μείζον ισχύει νόμος. **Μένανδρος, 4^{ος} αιών. π.Χ**

Ἔστι δε το πολιτικόν αγαθόν το δίκαιο, και τούτο πάλιν το κοινό συμφέρον. **Αριστοτέλης,
4^{ος} αιών. π.Χ.**

Εισαγωγή

Είναι γεγονός πως τα ζητήματα που σχετίζονται με την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου αποτελούν το θεμέλιο κάθε «πολιτικής κοινωνίας». Το γεγονός αυτό τα καθιστά πάντα επίκαιρα και ως εκ τούτου τοποθετούνται στο κέντρο των εκάστοτε συζητήσεων, καθώς η παραβίαση του περιεχομένου τους από τα θεσμικά όργανα είναι ένα φαινόμενο που παρακολουθείται συχνά. Επιπλέον τα ανθρώπινα δικαιώματα έχουν μία διάσταση ιστορική, καθώς εξελίσσονται συνεχώς με την πάροδο των χρόνων, εκφράζοντας με αυτόν τον τρόπο τον μεταβαλλόμενο συσχετισμό των δυνάμεων που παρατηρείται μέσα στη σύγχρονη κοινωνία.

Όπως είναι ευρέως διαδεδομένο, το κείμενο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), που έχει ως σκοπό την προστασία από την κάθε είδους παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών στα συμβαλλόμενα κράτη μέλη, προέκυψε από την ανάγκη των λαών της Ευρώπης να δημιουργήσουν ένα διευρωπαϊκό σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, προκειμένου να αποφευχθεί η επανάληψη των καταπατήσεων που διαπράχθησαν κατά τη διάρκεια αυτού. Η ανάγκη αυτή ήρθε στο προσκήνιο και εκφράστηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών του Συνεδρίου του Φεντεραλιστικού Κινήματος, το Μάιο του 1948 στη Χάγη, του οποίου το αντικείμενο ήταν η δημιουργία ενός υπερεθνικού μηχανισμού, ο οποίος ως στόχο θα είχε την εγγύηση της ειρήνης και την διασφάλιση της εθνικής κυριαρχίας στις χώρες της Ευρώπης.

Συγκεκριμένα, το ειδικότερο ζήτημα της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αναπτύχθηκε ιδιαίτερα από τον Γάλλο βουλευτή Pierre-Henri Teitgen, κατά τη διάρκεια του εν λόγω συνεδρίου, ο οποίος διατύπωσε την άποψη ότι η ευρωπαϊκή ενότητα θα μπορούσε να επιτευχθεί πλήρως μόνο μέσω της προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η άποψη του έγινε σε γενικές γραμμές αποδεκτή και, ως εκ τούτου, πάρθηκε η απόφαση να δημιουργηθεί μία τριμελής επιτροπή αποτελούμενη από τον Βρετανό Maxwell Fyfe, τον βέλγο Dhouse, και τον ίδιο τον Teitgen, προκειμένου να επεξεργαστεί ένα αρχικό σχέδιο Σύμβασης Προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τη δημιουργία ενός Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου για τη διασφάλισή των.

Εν τέλει, οι προσπάθειές τους είχαν ως αποτέλεσμα στις 7 Αυγούστου του 1950, κατά τη διάρκεια της 5^{ης} συνόδου εργασιών των Υπουργών Εξωτερικών του Συμβουλίου της Ευρώπης, την υιοθέτηση της ΕΣΔΑ ως κειμένου, και εν συνεχεία από τις 4 Νοεμβρίου του 1950, να τεθεί το εν λόγω κείμενο προς υπογραφή στη Ρώμη από όλα τα κράτη που μέχρι εκείνη τη στιγμή ήταν μέλη του νεοσύστατου τότε Συμβουλίου της Ευρώπης.

Όσον αφορά στην Ελλάδα και την γενικότερη παρουσία της στο Συμβούλιο της Ευρώπης, σε πρώτο στάδιο, προσυπογράφει την ΕΣΔΑ στις 28 Νοεμβρίου 1950 προκειμένου να την εισάγει αργότερα στην ελληνική έννομη τάξη με το Ν. 2329/1953 (ΦΕΚ Α' 68). Στη συνέχεια, και κατά τη διάρκεια του δικτατορικού καθεστώτος καταγγέλλεται αυτή με την υπ' αριθμόν 2844/12.12.1969 ρηματική διακοίνωση και την υπ' αριθμόν Υπουργικού Συμβουλίου (ΥΣ) 01-16 ανακοίνωση του Υπουργείου Εξωτερικών περί καταγγελίας της ΕΣΔΑ (ΦΕΚ Α' 36). Εν τέλει κυρώνεται εκ νέου, από την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, με το ν.δ. 53/1974 (ΦΕΚ Α' 256), ενώ, ειδικότερα ως προς το δικαίωμα της ατομικής προσφυγής στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), κυρώθηκε με τις από 20.11.1985 και 1.11.1988 δηλώσεις του Αναπληρωτή Υπουργού Εξωτερικών και, κατόπιν, με το άρθρο 1 του Ν. 1846/1989 (ΦΕΚ Α' 108).

Η μέθοδος εισαγωγής της ΕΣΔΑ στην Ελλάδα, όσο και η διαδικασία επαναφοράς της σε ισχύ στο ελληνικό δίκαιο κατά την Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία καθώς και η αναγνώριση του δικαιώματος ατομικής προσφυγής είναι προφανές ότι καθιστά την ΕΣΔΑ, ως πηγή του δικαίου στη σχετική ιεραρχία των πηγών, υπέρτερη του οποιουδήποτε νόμου, αλλά εκ παραλλήλου υποδεέστερη του εθνικού Συντάγματος¹. Στο πλαίσιο αυτό λοιπόν, το ΕΔΔΑ καλείται να κρίνει, κατόπιν εξάντλησης των εσωτερικών εθνικών δικαστικών διαδικασιών, τη συμβατότητα των εθνικών διατάξεων με την ΕΣΔΑ, έπειτα από ατομικές προσφυγές των πολιτών των συμβαλλόμενων κρατών. Μάλιστα, είναι συχνό το φαινόμενο η ύπαρξη του ΕΔΔΑ και οι κρίσεις του περί συμβατότητας μιας εθνικής διάταξης με την ΕΣΔΑ, να οδηγούν πολλές φορές σε συγκρούσεις με τα εθνικά δικαστήρια².

Εξέχουσας σημασίας και τομέα σύγκρουσης τόσο σε εθνικό, όσο και σε Ενωσιακό επίπεδο υπήρξε η επιρροή της ελληνικής κρίσης χρέους, που πλήττει τη χώρα μας από τα τέλη του 2009 έως και σήμερα, ως προς την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων. Μάλιστα, η παρούσα οικονομική

¹ Η ΕΣΔΑ απέκτησε αυξημένη έναντι των κοινών νόμων τυπική ισχύ, σύμφωνα με το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975.

² Γ.-Δ.. Τσαπραζής, *Διάλογος μεταξύ ελληνικών δικαστηρίων και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* : Σχόλια με αφορμή την 9/2009 απόφαση του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου και την από 25.6.2009 απόφαση του ΕΔΔΑ Ζουμπουλίδης κ. Ελλάδος και την υποδοχή τους από τα Τακτικά Διοικητικά Δικαστήρια, ΔτΑ, Ν° 50/2011, σελ. 576-577.

κρίση που παρουσιάζεται στην Ελλάδα, αποτελεί μία κατάσταση που έχει οδηγήσει τη χώρα μας ουκ ολίγες φορές αντιμέτωπη με το ενδεχόμενο της πτώχευσης και την αδυναμία χρηματοδότησης του ελλείμματός της, των ελληνικών κρατικών ομολόγων ληξιπρόθεσμων σε σύντομο χρονικό διάστημα, των ασφαλιστικών ταμείων, καθώς και των τραπεζών του εξωτερικού³.

Το ενδεχόμενο μιας πιθανής πτώχευσης, μία κατάσταση στην οποία εξακολουθεί να βρίσκεται η Ελλάδα μέχρι και σήμερα, έχει εξελιχθεί σε ένα φαινόμενο που δύσκολα μπορεί να ελεγχθεί μόνο με εγχώρια μέσα, και η οποία στην ουσία της δε θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί χωρίς την συμβολή των μηχανισμών στήριξης της διεθνούς και ευρωπαϊκής κοινότητας, μεταξύ αυτών και των γνωστών στο ευρύ κοινό «Μνημονίων». Πιο συγκεκριμένα, σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης δημιουργήθηκαν νέοι μηχανισμοί, όπως είναι ο Προσωρινός Μηχανισμός Στήριξης («EFSF») και στη συνέχεια ο Μόνιμος Μηχανισμός Στήριξης («ESM»), οι οποίοι λειτουργούσαν υπό το καθεστώς του διεθνούς δικαίου επί τη βάση της διακρατικής μεθόδου⁴.

Οι εφαρμοστικοί νόμοι των ρυθμίσεων που προέκυψαν από τους ανωτέρω μηχανισμούς, με κυριότερους εκείνους των «Μνημονίων», είχαν σαν αποτέλεσμα την παρέμβασή τους σε σημαντικούς τομείς των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, μεταξύ αυτών και του περιουσιακού δικαιώματος. Σε εθνικό επίπεδο, το δικαίωμα της περιουσίας προστατεύεται από το άρθρο 17 του Συντάγματος. Στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), η προστασία του εν λόγω δικαιώματος, αποδείχθηκε ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι συντάκτες της ΕΣΔΑ. Γι' αυτό το λόγο, οι συντάκτες των «Μνημονίων» προτίμησαν να μη συμπεριλάβουν κάποια συγκεκριμένη μνεία. Παρόλα αυτά, η κατοχύρωση του δικαιώματος ήρθε υστερόχρονα, με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετο Πρωτόκολλο (ΠΠΠ) της ΕΣΔΑ⁵. Σε γενικές γραμμές, το δικαίωμα στην περιουσία τέθηκε πολλάκις υπό αμφισβήτηση από αρκετές μνημονιακές ρυθμίσεις, καθώς δεν ήταν λίγες οι φορές που έφτασαν στο σημείο να «αγγίξουν» τον ίδιο τον πυρήνα του εν λόγω δικαιώματος.

Στο σημείο αυτό, είναι άκρως σημαντικό να αναφέρουμε ότι καίριας σημασίας υπήρξαν τα σταθερά και καθιερωμένα εργαλεία του δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων, όπως είναι η έννοια του δημοσίου συμφέροντος και η αρχή της αναλογικότητας. Μέσα από μία σωρεία

³Α. Π. Αργυρός, *Τα «προνόμια» του Δημοσίου και το «Δίκαιο της ανάγκης» στο κράτος δικαίου*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012 σελ. 2792-2793.

⁴Π. Γ. Μαντζούφας, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα : Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκουλα Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 2-12.

⁵Κυρώθηκε στη χώρα μας αρχικά με το Ν. 2329/1953 (ΦΕΚ Α' 68/1953). Στη συνέχεια καταγγέλθηκε από τη δικτατορία και κυρώθηκε εκ νέου με το ΝΔ 53/1974 (ΦΕΚ Α' 256/1974).

αποφάσεων και λόγω των έκτακτων συνθηκών της δημοσιονομικής κρίσης, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μεταστροφές της νομολογίας σχετικά με τον ορισμό της έννοιας του «δημοσίου συμφέροντος», ως δικαιολογητικού λόγου του περιορισμού του περιουσιακού δικαιώματος. Για τον λόγο αυτό, χρήσιμος είναι ο εννοιολογικός διαχωρισμός μεταξύ του «δημοσίου» και του «ταμειακού» συμφέροντος, ο οποίος μάλιστα θα λειτουργήσει και ως κριτήριο για την εξέταση της συνταγματικότητας των μνημονιακών μέτρων μέσα από το πρίσμα τόσο της εθνικής, όσο και της Ενωσιακής νομολογίας.

Προκειμένου να επιτευχθεί μια ενδελεχής εξέταση του εν λόγω ζητήματος, απαιτείται αφενός ο εννοιολογικός προσδιορισμός της έννοιας της περιουσίας, όπως αυτή προβλέπεται στο άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ και οι προϋποθέσεις της στέρησης – περιορισμού αυτής, αφετέρου δε το καθεστώς προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος σε διεθνές επίπεδο, μέσω μίας σύγκρισης των νομικών κειμένων του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ και του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΜΕΡΟΣ Ι). Εν συνεχεία απαραίτητη είναι η εξακρίβωση της θέσης του περιουσιακού δικαιώματος στη «δίνη» της ελληνικής οικονομικής κρίσης, δίνοντας έμφαση, αφενός στο ρόλο των «Μνημονίων» στην εθνική έννομη τάξη, καθώς και στη νομολογιακή μετάλλαξη του «ταμειακού συμφέροντος» σε «δημόσιο συμφέρον», ως λόγου περιορισμού του περιουσιακού δικαιώματος (ΜΕΡΟΣ ΙΙ)

Μέρος Ι. Το περιουσιακό δικαίωμα στη διεθνή έννομη τάξη

Το σημαντικότερο και πρωταρχικό ερώτημα που γεννάται γύρω από το εν λόγω ζήτημα, είναι το ποια αγαθά εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ. Μολαταύτα, σε δεύτερο επίπεδο, μία έρευνα γύρω από τα όρια προστασίας και τις προϋποθέσεις περιορισμού του περιουσιακού δικαιώματος, δεν είναι ποτέ επαρκής. Για το λόγο αυτό, θα ήταν συνετό να οριοθετήσουμε το ακριβές πλαίσιο προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος, όπως αυτό προβλέπεται από το εν λόγω άρθρο.

Αυτό σημαίνει ότι, αφού πρώτα προβούμε στην εννοιολογική προσέγγιση και καθορισμό των ορίων προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος από το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ (Κεφάλαιο 1), στη συνέχεια, θεμιτή θα ήταν η αντιπαραβολή της προστασίας αυτής, σε σχέση και με το άρθρο 17 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (ΧΘΔΕΕ), δεδομένου ότι μέσα από τα δύο αυτά άρθρα συνίσταται το πλαίσιο προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος στη διεθνή κοινότητα (Κεφάλαιο 2).

Κεφάλαιο 1. Η οριοθέτηση της προστασίας της Περιουσίας από το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ

Η προστασία της περιουσίας, αποδείχθηκε ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι συντάκτες της ΕΣΔΑ, γι' αυτό και δεν συμπεριλήφθηκε στο εν λόγω κείμενο κάποια σχετική πρόβλεψη. Η κατοχύρωση του δικαιώματος ήρθε υστερόχρονα, με το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ (Ενότητα 1). Ωστόσο, η ειρηνική απόλαυση των αγαθών που προβλέπεται στο ως άνω άρθρο, υφίσταται κάποιους περιορισμούς, με κυριότερους εκείνους της ύπαρξης δημόσιας ωφέλειας και της τήρησης της αρχής της νομιμότητας, υπό την προϋπόθεση πάντα της επίτευξης μιας δίκαιης ισορροπίας μεταξύ της στέρησης της περιουσίας και της προβλεπόμενης αποζημίωσης (Ενότητα 2).

Ενότητα 1. Ο προσδιορισμός της περιουσίας μέσα από το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ

Όπως έχει αποσαφηνισθεί το εννοιολογικό περιεχόμενο της περιουσίας από το γράμμα της διάταξης του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ, προκύπτει ότι στην έννοια της περιουσίας εμπίπτουν, πέραν των εμπραγμάτων περιουσιακών δικαιωμάτων, και τα οικονομικά συμφέροντα⁶, συμπεριλαμβανομένων και των ενοχικών δικαιωμάτων⁷, ενώ φορείς του δικαιώματος είναι κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο (I). Στόχος του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ είναι η διασφάλιση του σεβασμού των αγαθών του προσώπου και η προστασία τους από την αυθαίρετη επέμβαση του Κράτους, καθώς το άτομο μπορεί να στερηθεί την περιουσία του ή να ανεχθεί περιορισμούς στη χρήση της μόνο υπό τις ειδικότερες προϋποθέσεις που θέτει αυτό⁸ (II).

I. Το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ

Το δικαίωμα της περιουσίας προβλέπεται στο άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ όπου ορίζεται ότι «1. Παν φυσικόν ή νομικόν πρόσωπον δικαιούται σεβασμού της περιουσίας του. Ουδείς δύναται να στερηθή της περιουσίας αυτού, ειμή δια λόγους δημοσίας ωφέλειας και υπό τους προβλεπόμενους υπό του νόμου και των γενικών αρχών του Διεθνούς Δικαίου όρους. 2. Αι προαναφερούμεναι διατάξεις

⁶Απόφαση υπ' αριθμόν 40/1998 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου, Κ. Χορομίδης, *Η Επίδραση της νομολογίας του ΕυρΔΔΑ στην έκταση της αποζημίωσης και στη διαδικασία της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως – Αναγκαίες Νομοθετικές Τροποποιήσεις*, Dike International, Δ 36, 2005, σελ. 931-932.

⁷Κ. Β. Χιώλος, *Η Προστασία της Περιουσίας κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αρμενόπουλος, 2005, 3, σελ. 479.

⁸Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 770-771.

δεν θίγουν το δικαίωμα παντός Κράτους όπως θέση εν ισχύ Νόμους ους ήθελε κρίνει αναγκαίους προς ρύθμισιν της χρήσεως αγαθών συμφώνως προς το δημόσιον συμφέρον ή προς εξασφάλισιν της καταβολής φόρων ή άλλων εισφορών ή προστίμων». Από το γράμμα την εν λόγω διάταξης καθίσταται σαφές το πεδίο εφαρμογής της προστασίας που παρέχεται στο περιουσιακό δικαίωμα από το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ. Ωστόσο, αναγκαία θα ήταν μια διάκριση μεταξύ αντικειμένου (Α) και φορέων της προστασίας (Β) του δικαιώματος στη περιουσία.

A. Ratione materiae : η έννοια της «περιουσίας»

Κατά την επίσημη ελληνική μετάφρασή του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ γίνεται λόγος στο σεβασμό της «περιουσίας» του ατόμου. Ο όρος «περιουσία» του πρώτου εδαφίου του ως άνω άρθρου αποτελεί μετάφραση του αγγλικού όρου «possessions» και του γαλλικού όρου «biens», οι οποίοι καταδεικνύουν το ευρύ φάσμα περιουσιακών συμφερόντων που προστατεύονται από την εν λόγω ρύθμιση⁹.

Σύμφωνα με τη νομολογία των οργάνων της ΕΣΔΑ, η «περιουσία» είναι μία αυτόνομη έννοια, η οποία αποκτά περιεχόμενο, ερμηνεύεται και εφαρμόζεται σύμφωνα νόημα που της προσδίδει το Δικαστήριο του Στρασβούργου, χωρίς να προσκολλάται σε εκείνο που τις προσδίδουν οι εσωτερικές έννομες τάξεις. Στο πλαίσιο αυτό, ερευνάται εάν οι συνθήκες μιας δεδομένης υπόθεσης, κρινόμενες στο σύνολό τους, μπορούν να θεωρηθούν ότι έχουν καταστήσει τον προσφεύγοντα δικαιούχο ενός ουσιώδους συμφέροντος (substantive interest) προστατευόμενου από το άρθρο 1. Ειδικότερα, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι η έννοια της «περιουσίας» αφορά τόσο την υφιστάμενη περιουσία όσο και περιουσιακές αξίες, συμπεριλαμβανομένων των απαιτήσεων, για την απόκτηση ή ικανοποίηση των οποίων ο προσφεύγων μπορεί να υποστηρίξει ότι έχει τουλάχιστον μια «εύλογη» ή «θεμιτή προσδοκία» (legitimate expectation)¹⁰.

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), ακολουθώντας την ομόφωνη νομική θεωρία, δέχτηκε στην απόφαση της 13.6.1979 (υπόθεση *Marckx*¹¹) και επανέλαβε στην απόφαση της 23.9.1982 (υπόθεση *Sporrong και Lonngroth*¹²), ότι όλοι αυτοί οι όροι χρησιμοποιούνται με την ίδια ευρεία έννοια του δικαιώματος της περιουσίας (right of property), το οποίο περιλαμβάνει όχι μόνο εμπράγματα δικαιώματα αλλά και ενοχικά δικαιώματα (αξιώσεις, απαιτήσεις), γενικώς όλα τα οικονομικώς αποτιμητά δικαιώματα ή δικαιώματα με περιουσιακή

⁹Χ. Ν. Σατλάνης, *Η Προστασία του Δικαιώματος της Ιδιοκτησίας – Περιουσίας με βάση κυρίως τη Νομολογία του ΕΔΔΑ*, Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, 2007, σελ. 1877-1878.

¹⁰Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 771-772.

¹¹ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.6.1979, *Marckx κ. Βελγίου*, Ν^ο 6833/74.

¹²ΕΔΔΑ, απόφαση της 23.9.1982, *Sporrong και Lonngroth κατά Σουηδίας*, Ν^ο 7151/75 και 7152/75.

αξία¹³.

Κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, το άρθρο 1 του ΠΠ της ΕΣΔΑ δεν προστατεύει το δικαίωμα απόκτησης κάποιου αγαθού, αλλά εφαρμόζεται σε ήδη υπάρχουσα περιουσία¹⁴. Το άρθρο 1 δεν προστατεύει, επίσης, γενικά προσδοκίες. Ωστόσο, η εύλογη ή θεμιτή προσδοκία κτήσης ενός αγαθού ή ικανοποίησης μιας απαίτησης μπορεί, υπό προϋποθέσεις, να εμπέσει στο πεδίο εφαρμογής του εν λόγω άρθρου¹⁵. Το ίδιο ισχύει και για την εύλογη προσδοκία συνέχισης της απόλαυσης ενός δικαιώματος¹⁶, ενώ ταυτόχρονα η καλή πίστη του προσφεύγοντος κρίνεται απαραίτητη σε κάθε περίπτωση¹⁷.

Επιπλέον, μια προσδοκία είναι «θεμιτή» εφόσον βασίζεται σε προηγούμενη πράξη ή ενέργεια δημόσιας αρχής ως προς το επίμαχο περιουσιακό συμφέρον. Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση που κάποιο φυσικό ή νομικό πρόσωπο έχει δικαιολογημένα βασιστεί σε προηγούμενη διοικητική πράξη¹⁸. Μια απαίτηση μπορεί, επίσης, να θεωρηθεί ως «περιουσιακή αξία» και να εμπέσει στο πεδίο εφαρμογής του εν λόγω άρθρου, εάν το εθνικό δίκαιο παρέχει επαρκές έρεισμα για την ικανοποίησή της, πράγμα το οποίο συμβαίνει στην περίπτωση που η αξίωση έχει στέρεη βάση σε συναφή νομοθετική πρόβλεψη ή όταν υπάρχει σχετική πάγια νομολογία που να την ικανοποιεί. Στο σημείο αυτό, εύλογη και θεμιτή προσδοκία δεν υφίσταται, όταν επικρατεί διαφωνία σχετικά με την ερμηνεία νομοθετικής πρόβλεψης που αφορά την αξίωση, ούτε όταν η αξίωση του ενδιαφερομένου

¹³X. N. Σατλάνης, *Η Προστασία του Δικαιώματος της Ιδιοκτησίας – Περιουσίας με βάση κυρίως τη Νομολογία του ΕΔΔΑ*, Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, 2007, σελ. 1878.

¹⁴Για το λόγο αυτό, τα κληρονομικά δικαιώματα εντάσσονται στο πεδίο εφαρμογής της ρύθμισης, μόνο εφόσον έχει επέλθει η επαγωγή της κληρονομιάς. Αντίθετα, μελλοντικά κληρονομικά δικαιώματα, απαιτήσεις υπό όρο, αίρεση ή προθεσμία, που δεν ικανοποιούνται ή ματαιώνονται λόγω μη πλήρωσης των απαραίτητων προϋποθέσεων και, η απλή ελπίδα απόκτησης ενός αγαθού, δεν εμπίπτουν στο προστατευτικό πεδίο της ρύθμισης.

¹⁵A. Tsiampi, *La notion d' «esperance legitime» au sein de l' article 1 du Protocole no 1 de la Convention Europeenne des Droits de l' Homme*, Εφαρμογές II, 2008, σελ. 601-631

¹⁶ΕΔΔΑ, απόφαση της 29.11.1991, *Pine Valley Developments Ltd κ.ά. κ. Ιρλανδίας*, Ν° 12742/87, παρ. 51, κατά την οποία υποστηρίχθηκε ότι οι αιτούντες δεν έχασαν την δυνατότητα να εκμεταλλευτούν την ιδιοκτησία τους, εφόσον μπορούσαν να την καλλιεργήσουν ή να τη νοικιάσουν. Η εταιρεία Pine Valley Holdings αν και έχασε ένα μεγάλο ποσοστό της αξίας του ακινήτου της, δεν το έχασε ολοκληρωτικά. Απόδειξη είναι ότι τελικά αυτό πουλήθηκε.

¹⁷ΕΔΔΑ, απόφαση της 27.5.2010, *Saghinadze κ.ά. κ. Γεωργίας*, Ν° 18768/05, παρ. 104-108, κατά την οποία κρίθηκε ότι το δικαίωμα οίκησης που ασκήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα με καλή πίστη και με την ανοχή των δημοσίων αρχών, παρά την απουσία εγγεγραμμένου τίτλου κυριότητας, εντάσσεται στην έννοια της «περιουσίας».

¹⁸ΕΔΔΑ, απόφαση της 29.11.1991 *Pine Valley Developments Ltd κ.ά. κ. Ιρλανδίας*, Ν° 12742/8, παρ.5. Όταν οι προσφεύγοντες αγόρασαν ακίνητη περιουσία με σκοπό την ανοικοδόμηση, βασιζόμενοι σε ήδη χορηγηθείσα πολεοδομική άδεια εγγεγραμμένη στα οικεία μητρώα, το ΕΔΔΑ αποφάνθηκε ότι υπήρχε εύλογη προσδοκία παρά το γεγονός ότι η άδεια αυτή ακυρώθηκε μεταγενέστερα διότι είχε χορηγηθεί καθ' υπέρβαση εξουσίας. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η πολεοδομική άδεια αυτή ήταν «ένα συστατικό στοιχείο της περιουσίας των εταιριών της προσφεύγουσας». Ομοίως, ΕΔΔΑ, απόφαση της 24.6.2003, *Stretch κ. Ηνωμένου Βασιλείου*, Ν° 44277/98, παρ. 32 επ., κατά την οποία η τοπική αρχή καθ' υπέρβαση εξουσίας παραχώρησε τη δυνατότητα ανανέωσης μίας μίσθωσης, δημιούργησε εύλογη προσδοκία στον προσφεύγοντα ότι θα μπορούσε να ασκήσει το δικαίωμά του αυτό.

έχει ικανοποιηθεί δυνάμει προσωρινής δικαστικής απόφασης και όχι αμετάκλητης¹⁹.

Η αναγνώριση από το εθνικό δίκαιο ενός περιουσιακού δικαιώματος αποκτά, επίσης, καθοριστικό ρόλο για τον προσδιορισμό της έννοιας της περιουσίας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Ελλάδας, η οποία κατά την παλαιότερη νομολογία των ανωτάτων δικαστηρίων της χώρας αντιμετώπιζε την έννοια της ιδιοκτησίας ως στενά συνδεδεμένης με την έννοια μόνο των εμπραγμάτων δικαιωμάτων. Μεταγενέστερα όμως, η νομολογία αποδέχτηκε την προστασία και των ενοχικών και γενικότερα των μη εμπράγματων δικαιωμάτων επικαλούμενη τη διάταξη του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ²⁰. Κατόπιν όλων αυτών, το ΕΔΔΑ με τη σειρά του εξετάζει το ζήτημα του εάν προκύπτει από το σύνολο των περιστάσεων της υπόθεσης ότι ο προσφεύγων έχει ένα ουσιώδες συμφέρον προστατευόμενο από το άρθρο αυτό.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το ΕΔΔΑ εντάσσει στην έννοια της «περιουσίας», και κατ' επέκταση στο προστατευτικό πλαίσιο του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, τα δικαιώματα επί ακινήτων ή κινητών, απαιτήσεις από αδικοπραξία για καταβολή αποζημίωσης ή χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης²¹, από πνευματική και βιομηχανική ιδιοκτησία, τα δικαιώματα ευρεσιτεχνίας, αξιώσεις για καταβολή τόκων από αχρεωστήτως καταβληθέντα φόρο, τις απορρέουσες από τη μετοχή εταιρείας οικονομικές αξιώσεις των μετόχων, την πελατεία μίας επιχείρησης, τις απαιτήσεις που είναι αναγνωρισμένες με δικαστική ή διαιτητική απόφαση, τις διοικητικές άδειες, τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα, τους μισθούς, καθώς επίσης και τα κρατικά ομόλογα²². Τέλος, μπορούν να εμπέσουν στο προστατευτικό πεδίο της ως άνω διάταξης και τα δεκτικά αποτίμησης «ιδιωτικής φύσης» δικαιώματα, καθώς και οικονομικά συμφέροντα²³. Συνεπώς, το ΕΔΔΑ προσδίδει ένα ευρύ περιεχόμενο στην έννοια της περιουσίας, ανεξαρτήτως εκείνου που προσδίδουν οι εσωτερικές έννομες τάξεις των κρατών μελών.

B. Ratione personae : φορείς του δικαιώματος της περιουσίας

Ως γνωστόν, στο πεδίο εφαρμογής της ΕΣΔΑ εντάσσονται, τόσο τα φυσικά, όσο και τα νομικά πρόσωπα, δεδομένου ότι το άρθρο 1 του ΠΠΠ αυτής αναφέρεται ρητώς στην προστασία των

¹⁹Το ίδιο ισχύει κι όταν η αξίωση στηρίζεται σε διαταγή πληρωμής, αλλά έχει ασκηθεί ανακοπή επί αυτής και το δικαστήριο χορήγησε αναστολή εκτέλεσης, ώσπου να εκδοθεί τελεσίδικη απόφαση.

²⁰Χ. Ν. Σατλάνης, *Η Προστασία του Δικαιώματος της Ιδιοκτησίας – Περιουσίας με βάση κυρίως τη Νομολογία του ΕΔΔΑ*, Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, 2007, σελ. 1878.

²¹Άρθρα 297, 298, 299, 57, 59, 932 Α.Κ.

²²Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 772-775.

²³Χ. Ν. Σατλάνης, *Η Προστασία του Δικαιώματος της Ιδιοκτησίας – Περιουσίας με βάση κυρίως τη Νομολογία του ΕΔΔΑ*, Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, 2007, σελ. 1877-1879.

νομικών προσώπων από την αυθαίρετη παρέμβαση του Κράτους επί της περιουσίας τους.

Ακόμη, το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ δεν κάνει καμία διάκριση ως προς την ιθαγένεια των φυσικών προσώπων, ούτε ως προς την προέλευση των νομικών προσώπων. Ειδικότερα, ως προς τα νομικά πρόσωπα, προστατεύει τόσο τα ημεδαπά όσο και τα αλλοδαπά, καθώς επίσης, τόσο τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου (ν.π.ι.δ.)²⁴, όσο και τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (ν.π.δ.δ.)²⁵.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υπόθεση των *Ιερών Μονών κατά Ελλάδος*, όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι είχε δικαιοδοσία *ratione personae* να επιληφθεί της υπόθεσης, γιατί οι προσφεύγουσες Ιερές Μονές αποτελούσαν μη κυβερνητικές οργανώσεις κατά την έννοια του (τότε) άρθρου 25 (και σήμερα άρθρου 34 της ΕΣΔΑ). Μάλιστα, επισημάνθηκε ότι οι προσφεύγουσες δεν ασκούσαν κυβερνητική εξουσία και διαπιστώθηκε ότι ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος περιγράφει τις Ιερές Μονές ως ασκητικά θρησκευτικά ιδρύματα. Συνεπώς, βάσει των ανωτέρω, οι Ιερές Μονές στο μέτρο που υπάγονται στην πνευματική εποπτεία του τοπικού Αρχιεπισκόπου και όχι του Κράτους, είναι νομικά πρόσωπα διαφορετικά και ανεξάρτητα από το τελευταίο²⁶.

II. Η δομή του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ και η αρχή της ειρηνικής απόλαυσης των αγαθών

Το ΕΔΔΑ έχει αναδείξει την ύπαρξη τριών κανόνων στο άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ. Ο πρώτος κανόνας, ο οποίος διατυπώνεται στο αρχικό εδάφιο του άρθρου, αναγνωρίζει το δικαίωμα του προσώπου στο σεβασμό της περιουσίας του, ο δεύτερος κανόνας προβλέπει τη στέρηση της περιουσίας και την υπάγει σε ορισμένες προϋποθέσεις, ενώ ο τρίτος, αναγνωρίζει στα Κράτη την εξουσία να ρυθμίζουν και να ελέγχουν τη χρήση των περιουσιακών στοιχείων με βάση το γενικό συμφέρον. Κατά πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ, οι τρεις αυτοί κανόνες, δεν είναι ανεξάρτητοι μεταξύ τους. Ειδικότερα, οι κανόνες που αναφέρονται στις δύο τελευταίες διατάξεις κάνουν λόγο σε ιδιαίτερες μορφές επεμβάσεων στο δικαίωμα της περιουσίας και θα πρέπει να ερμηνεύονται υπό το φως της αρχής του δικαιώματος του σεβασμού της περιουσίας που καθιερώνεται στο άρθρο 1 παρ.

²⁴Ανεξαρτήτως της μορφής που έχουν προσλάβει κατά το εσωτερικό δίκαιο.

²⁵Υπό την προϋπόθεση ότι δεν ασκούν δημόσια εξουσία και, άρα, δεν συγχέονται με το Κράτος.

²⁶ΕΔΔΑ, απόφαση της 9.12.1994, *Holy Monasteries κ. Ελλάδος*, Ν° 13984/88, Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 775-776.

1 εδ. α' του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ²⁷. Οι ιδιαίτερες αυτές επεμβάσεις δεν είναι άλλες, από τις απαλλοτριώσεις, τους περιορισμούς του δικαιώματος στα πλαίσια της ρύθμισης της χρήσεως περιουσιακών στοιχείων και τις λεγόμενες «άλλες επεμβάσεις».

Δεδομένου ότι η αυστηρή κατηγοριοποίηση των παραβιάσεων είναι συχνά δύσκολη, το ΕΔΔΑ ακολουθεί σε γενικές γραμμές μία ενιαία προσέγγιση ως προς την εξέταση των σχετικών υποθέσεων. Πιο συγκεκριμένα, η επέμβαση, αν δεν μπορεί να αποφευχθεί, θα πρέπει να προβλέπεται από το νόμο, να πραγματοποιείται για λόγους δημόσιας ωφέλειας ή δημοσίου συμφέροντος (Α) και να τηρείται δίκαιη ισορροπία μεταξύ του εν λόγω συμφέροντος και των σχετικών ατομικών δικαιωμάτων (Β). Οι τρεις αυτοί όροι θα πρέπει να συντρέχουν σωρευτικά, διαφορετικά, εάν ελλείπει ένας από αυτούς, τότε πρόκειται για επέμβαση στην περιουσία η οποία παραβιάζει το άρθρο 1 του εν λόγω άρθρου²⁸.

Α. Η υποχρέωση αποτροπής της επέμβασης στα περιουσιακά δικαιώματα

Αρχικά, και σύμφωνα με τον πρώτο κανόνα, κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο δικαιούται το σεβασμό της περιουσίας του. Ο κανόνας αυτός επιτελεί δύο λειτουργίες, μία omnibus ρήτρα αφενός, η οποία διακηρύσσει το προστατευόμενο δικαίωμα στην περιουσία, και έναν ανεξάρτητο κανόνα για την προστασία του δικαιώματος στην περιουσία αφετέρου. Μια σημαντική κατηγορία αποφάσεων που αντιμετωπίζονται υπό το πρίσμα του εν λόγω κανόνα είναι οι συνταξιοδοτικές και εν γένει κοινωνικές παροχές.

Η θέση σε ισχύ νομοθεσίας για την καταβολή σύνταξης δημιουργεί ένα οικονομικό συμφέρον το οποίο εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 1, δεδομένου ότι η σύνταξη μπορεί να εξομοιωθεί με περιουσιακό δικαίωμα, όταν έχουν καταβληθεί εισφορές ή όταν ο εργοδότης έχει αναλάβει τη δέσμευση να την καταβάλει ως τμήμα της σύμβασης εργασίας²⁹. Κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, το άρθρο 1 δεν μπορεί να ερμηνευτεί ότι παρέχει δικαίωμα σε σύνταξη καθορισμένου ποσού. Ωστόσο, η μείωση ή κατάργηση της σύνταξης αποτελεί «επέμβαση» (interference) στο δικαίωμα για σεβασμό της περιουσίας και το δικαιολογημένο ή μη αυτής εξετάζεται υπό το πρίσμα του πρώτου κανόνα³⁰.

²⁷Χ. Ν. Σατλάνης, *Η Προστασία του Δικαιώματος της Ιδιοκτησίας – Περιουσίας με βάση κυρίως τη Νομολογία του ΕΔΔΑ*, Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, 2007, Σελ. 1886.

²⁸Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 778-779.

²⁹Π. Παπαρηγοπούλου – Πεχλιβανίδη, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, 2^η Έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, Σελ. 365-371.

³⁰Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 780.

Στο πλαίσιο του πρώτου κανόνα εντάσσονται και οι υποθέσεις στις οποίες η ακριβής μορφή της επέμβασης στην περιουσία δεν μπορεί να προσδιοριστεί με σαφήνεια. Η πλειονότητα των σχετικών αποφάσεων αφορούν διαδικασίες απαλλοτρίωσης³¹, οι οποίες παραμένουν εκκρεμείς και άκαρπες για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Ακόμη, για ενδεχόμενη παραβίαση του πρώτου κανόνα εξετάζονται και οι υποθέσεις που αφορούν αναγκαστική απαλλοτρίωση η οποία έχει πραγματοποιηθεί σε χρόνο προγενέστερο της επικύρωσης του ΠΠΠ από το εναγόμενο Κράτος³².

Αντίστοιχες είναι και οι περιπτώσεις αναδιοργάνωσης των εδαφών, οι οποίες συνοδεύονται από προσωρινή μεταβίβαση της ακίνητης περιουσίας για αξιοσημείωτο χρόνο. Πρόκειται, για επιβολή ενός προσωρινού μέτρου από τις κρατικές αρχές, μέχρι να υιοθετηθούν τα συναφή σχέδια αναδιοργάνωσης, οπότε και η μεταβίβαση οριστικοποιείται. Ωστόσο, στην περίπτωση που τα σχέδια δεν εγκρίνονται και η προσωρινή μεταβίβαση καθίσταται χρονοβόρα, το Δικαστήριο εξετάζει αν πρόκειται για ενδεχόμενη παραβίαση του πρώτου εδαφίου του άρθρου 1.

Με τον ίδιο τρόπο αντιμετωπίζονται συχνά και οι περιπτώσεις που αφορούν στη μη καταβολή οφειλόμενων ποσών εκ μέρους του Δημοσίου³³. Ειδικότερα, το ΕΔΔΑ έχει εξετάσει υποθέσεις που αφορούν στη μη καταβολή οφειλόμενων ποσών στο πλαίσιο δημόσιας σύμβασης, τη μη καταβολή αποζημίωσης για κατάληψη περιουσίας, την καταβολή αποζημίωσης από απαλλοτρίωση της οποίας το ύψος της είχε προσδιορισθεί προγενέστερα και χωρίς την αναπροσαρμογή της κατά την ημερομηνία εξόφλησης, καθώς και τη μη καταβολή τόκων υπερημερίας για αργεωσθήτως καταβληθέν ποσό³⁴.

Επιπλέον, το Δικαστήριο εξετάζει συχνά υπό το πρίσμα του πρώτου κανόνα τις περιπτώσεις στις οποίες διαπιστώνεται η ύπαρξη «αγαθού», ανεξάρτητα από τις αυθαίρετες ενέργειες του εναγόμενου Κράτους. Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση *Λοϊζίδου κατά Τουρκίας*³⁵, όπου η προσφεύγουσα, ιδιοκτήτρια ορισμένων οικοπέδων στο βόρειο τμήμα της Κύπρου, εμποδίστηκε να

³¹Χ. Ν. Σατλάνης, *Η Προστασία του Δικαιώματος της Ιδιοκτησίας – Περιουσίας με βάση κυρίως τη Νομολογία του ΕΔΔΑ*, Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, 2007, Σελ. 1886-1890.

³²Στις υποθέσεις αυτές το ΕΔΔΑ είναι αναρμόδιο *ratione temporis* να εξετάσει το ζήτημα της απαλλοτρίωσης ως τέτοιο, καθώς και το ύψος του ήδη καθορισμένου ποσού της οφειλόμενης αποζημίωσης. Ωστόσο, το Δικαστήριο ελέγχει το Κράτος για ζητήματα όπως η τυχόν καθυστέρηση του υπολογισμού ή της καταβολής της αποζημίωσης αυτής. Έτσι, δεν εφαρμόζει το δεύτερο, αλλά τον πρώτο κανόνα του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ.

³³Χ. Ν. Σατλάνης, *Η Προστασία του Δικαιώματος της Ιδιοκτησίας – Περιουσίας με βάση κυρίως τη Νομολογία του ΕΔΔΑ*, Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, 2007, Σελ. 1883-1886.

³⁴ΕΔΔΑ απόφαση της 16.4.2002, *SA Dangeville v. France*, Ν° 36677/97. Στη συγκεκριμένη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με νόμιμη προσδοκία ότι θα μπορούσε η προσφεύγουσα να επιτύχει την επιστροφή του αχρεωστήτως καταβληθέντος Φ.Π.Α.

³⁵ΕΔΔΑ, απόφαση της 18.12.1996, *Loizidou κ. Τουρκίας*, Ν° 15318/89, παρ. 58 επ.

επιστρέψει σε αυτά εξαιτίας της τουρκικής κατοχής. Στην περίπτωση αυτή, το Δικαστήριο έκρινε ότι υφίστατο απώλεια κάθε δυνατότητας χρήσης, κάρπωσης και γενικότερα ελεύθερης διάθεσης της ιδιοκτησίας της, και συνεπώς, η φύση της επέμβασης στο δικαίωμα της περιουσίας της εντασσόταν στον πρώτο κανόνα³⁶.

Ακόμη, συχνή είναι η εφαρμογή του πρώτου κανόνα όταν η κύρια παραβίαση αφορά το άρθρο 6 της Σύμβασης³⁷ όπου εξετάζεται συμπληρωματικά και το άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου³⁸. Πρόκειται ουσιαστικά για αποφάσεις (δικαστικές ή διοικητικές) οι οποίες αναγνωρίζουν δικαιώματα περιουσιακής φύσης στον προσφεύγοντα, αλλά δεν εκτελούνται από τις δημόσιες αρχές³⁹. Το Δικαστήριο, μάλιστα, έχει πολλές φορές διαπιστώσει παράβαση του άρθρου 1 του Πρωτοκόλλου, χωρίς να εξειδικεύει τον κανόνα που χρησιμοποιεί, προβαίνοντας κατευθείαν στον έλεγχο της δίκαιης ισορροπίας, η οποία αποτελεί δεύτερο στάδιο εξέτασης της αρχής της ειρηνικής απόλαυσης των αγαθών. Αυτό συνέβη χαρακτηριστικά στην απόφαση *Sporrong* και *Lonnrath*, κατά την οποία καθιερώθηκε η δίκαιη και εύλογη ισορροπία (*fair balance*) μεταξύ του γενικού συμφέροντος της κοινότητας και της προστασίας της περιουσίας⁴⁰.

Στη συνέχεια, ως προς την προϋπόθεση του δεύτερου κανόνα του άρθρου 1 εμφανίζεται καταρχήν η «νομιμότητα» της επέμβασης στο δικαίωμα της περιουσίας. Ο κανόνας απαιτεί τη νομιμότητα κάθε επέμβασης της δημόσιας αρχής στην απόλαυση του δικαιώματος σεβασμού της ιδιοκτησίας, πράγμα που σημαίνει ουσιαστικά την ύπαρξη κανόνων εσωτερικού δικαίου επαρκώς προσιτών, σαφών και προβλέψιμων. Προϋποθέτει, μάλιστα, ότι το εσωτερικό δίκαιο παρέχει ένα μέτρο νομικής προστασίας κατά των αυθαίρετων παρεμβάσεων των δημοσίων αρχών στα δικαιώματα, που προστατεύονται από τη Σύμβαση⁴¹.

Περεταίρω, μία επέμβαση στην περιουσία είναι δικαιολογημένη μόνο εάν πραγματοποιείται για να

³⁶ Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 781.

³⁷ Κ. Χορομίδης, *Η επίδραση της νομολογίας του ΕυρΔΔΑ στην έκταση της αποζημίωσης και στη διαδικασία της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης – Αναγκαίες Νομοθετικές Τροποποιήσεις*, Dike International. 2005, σελ. 942-946.

³⁸ Π. Γ. Βογιατζής, *Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και οι «διαδικαστικές υποχρεώσεις» του κράτους – ΕΔΔΑ, Vontas and Others v. Greece*, Συνήγορος, 2009, Τεύχος 72, σελ. 34-35.

³⁹ Χαρακτηριστικές είναι οι Ελληνικές αποφάσεις : ΕΔΔΑ, απόφαση της 15.11.1996, *Katkaridis – Tsomtsos κ. Ελλάδας*, Ν° 20680/92, και ΕΔΔΑ, απόφαση της 9.12.1994, *Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis κ. Ελλάδας*, Ν° 13427/87.

⁴⁰ Κ. Χορομίδης, *Η επίδραση της νομολογίας του ΕυρΔΔΑ στην έκταση της αποζημίωσης και στη διαδικασία της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης – Αναγκαίες Νομοθετικές Τροποποιήσεις*, Dike International. 2005, σελ. 941-942.

⁴¹ Α. Γέροντας, *Η προστασία της περιουσίας κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ - πρόσφατες νομολογιακές εξελίξεις*, Νομικό Βήμα, Τόμος 57, 2009, σελ. 1887.

ικανοποιήσει το δημόσιο συμφέρον ή τη δημόσια ωφέλεια⁴². Συμπληρωματικά, θα πρέπει να υπάρχει και μία «δίκαιη ισορροπία» μεταξύ του δημοσίου συμφέροντος και της προστασίας των ατομικών θεμελιωδών δικαιωμάτων, η οποία διαταράσσεται όταν το άτομο στο οποίο ανήκει το προστατευόμενο περιουσιακό δικαίωμα υφίσταται «ένα ειδικό και υπερβολικό βάρος»⁴³. Συνεπώς, το ΕΔΔΑ δεν ελέγχει εάν μία επέμβαση παραβίασε αυτοτελώς κάποιον από τους τρεις κανόνες. Προβαίνει σε μία πιο σφαιρική εξέταση των πραγματικών περιστατικών της υπόθεσης⁴⁴

Πέραν αυτών, όμως και σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, η ΕΣΔΑ αποβλέπει γενικότερα στο να προστατεύει το εκάστοτε περιουσιακό δικαίωμα κατά τρόπο πρακτικό και αποτελεσματικό. Η εγγύηση της πραγματικής άσκησης των δικαιωμάτων που προστατεύονται από το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, συνεπάγεται την υποχρέωση των Κρατών να απέχουν από κάθε ενέργεια που προσβάλλει τα περιουσιακά δικαιώματα του προσώπου και την αρχή της αναλογικότητας, αλλά και να λαμβάνουν μέτρα που είναι αναγκαία για την ανενόχλητη άσκηση αυτών. Βέβαια, η υποχρέωση προστασίας της περιουσίας μπορεί να περιλαμβάνει και την υποχρέωση πρόληψης της επέμβασης στα περιουσιακά δικαιώματα από ιδιώτες⁴⁵.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρώτης περίπτωσης αποτελεί το παράδειγμα της παραβίασης των θετικών υποχρεώσεων της Τουρκίας, όταν εκείνη απέτυχε να συμμορφωθεί προς τους κανονισμούς υγείας και ασφάλειας μιας χωματερής. Πιο συγκεκριμένα, μία έκρηξη μεθανίου που προκάλεσε το θάνατο δεκάδων ατόμων και υλικές καταστροφές στην περιουσία άλλων, οδήγησε το ΕΔΔΑ στο συμπέρασμα της κατάφωρης παραβίασης των θετικών υποχρεώσεων των αρχών του Κράτους για την προστασία της περιουσίας⁴⁶. Αξιοσημείωτο είναι το ότι το Δικαστήριο στην ως άνω υπόθεση υπογραμμίζει τη διακριτική ευχέρεια των διοικητικών αρχών για τη λήψη των ενδεικνυόμενων μέτρων, κατονομάζοντας συγχρόνως ένα συγκεκριμένο μέτρο, το οποίο ήταν αναγκαίο και ικανό για την εκπλήρωση της υποχρέωσης αποτελεσματικής προστασίας της περιουσίας⁴⁷.

⁴²Κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου δεν υπάρχει ρητή διαφοροποίηση μεταξύ των εννοιών της «δημόσια ωφέλεια» και «δημόσιο συμφέρον». Οι έννοιες αυτές ερμηνεύονται ευρέως από το Δικαστήριο.

⁴³Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 778-780.

⁴⁴ΕΔΔΑ, απόφαση της 21.5.2002, *Jokela κ. Φινλανδίας*, Ν° 28856/95, παρ. 44 επ. Η εν λόγω απόφαση αφορούσε πρωτίστως απαλλοτρίωση και επιβολή φόρων κληρονομίας, αν και το Δικαστήριο δεν διαπίστωσε παραβίαση του δευτέρου και του τρίτου κανόνα αυτοτελώς εξεταζόμενων, αποφάνθηκε ότι το σύνολο των συνεπειών για τον προσφεύγοντα από τα παραπάνω μέτρα είχε διαταράξει την απαιτούμενη δίκαιη ισορροπία.

⁴⁵Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 776 επ.

⁴⁶ΕΔΔΑ απόφαση της 30.11.2004, *Oneryildiz κ. Τουρκίας*, Ν° 48939/99, παρ. 107 επ..

⁴⁷Χ. Ν. Σατλάνης, *Η Προστασία του Δικαιώματος της Ιδιοκτησίας – Περιουσίας με βάση κυρίως τη Νομολογία του ΕΔΔΑ*, Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, 2007, Σελ. 1903-1904.

Το Κράτος, επίσης, είναι υπεύθυνο στην περίπτωση που η ιδιωτική επέμβαση είναι αποτέλεσμα κρατικής ενέργειας ή όταν οι δημόσιες αρχές αποτυγχάνουν να προβούν σε πράξη που απαιτείται από το νόμο, προκειμένου να προστατευτούν τα ιδιωτικού δικαίου δικαιώματα, χωρίς ωστόσο να έχει θετική υποχρέωση για την πρόληψη της οικονομικής ζημίας, λόγω παραγόντων της αγοράς. Ακόμη, το Κράτος οφείλει να θεσπίζει ένα σύστημα δικονομικών εγγυήσεων που παρέχουν στο φυσικό ή νομικό πρόσωπο τη δυνατότητα υποβολής της υπόθεσής του στις αρμόδιες αρχές, σε περίπτωση που τύχει να αμφισβητήσει τα μέτρα που θίγουν τα δικαιώματα του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειώσουμε την ανάγκη ύπαρξης ενός δικαιοσύνη συστήματος από την πλευρά των Κρατών, ούτως ώστε ο ενδιαφερόμενος να μπορεί να προσφύγει οποτεδήποτε ενώπιον των δικαστικών αρχών. Το ΕΔΔΑ δεν ελέγχει, κατά κανόνα, την ορθότητα του εσωτερικού δικαίου ή τις ίδιες τις δικαστικές κρίσεις, παρά μόνον, όταν το εθνικό δίκαιο έχει εφαρμοσθεί προδήλως εσφαλμένα ή κατά τρόπο που οδηγεί σε αυθαίρετα αποτελέσματα ή εξαιρετικά τυπολατρικές δικαστικές κρίσεις. Μάλιστα, για την εξακρίβωση του εάν η ανωτέρω προϋπόθεση έχει πληρωθεί, πρέπει να εκτιμηθούν συνολικά οι εφαρμοστέες δικαστικές και διοικητικές διαδικασίες. Τέλος, το Κράτος μπορεί, να υπέχει τη θετική υποχρέωση προς αποζημίωση, λόγω παραβίασης περιουσιακών δικαιωμάτων με σχετικά σύντομες διαδικασίες, κάτι που συχνά εξετάζεται από το ΕΔΔΑ κατά τον έλεγχο της επίτευξης της απαιτούμενης δίκαιης ισορροπίας⁴⁸.

B. Η επίτευξη της δίκαιης ισορροπίας από την επέμβαση στην ειρηνική απόλαυση των αγαθών

Εφόσον το Δικαστήριο διαπιστώσει την ύπαρξη επέμβασης στο δικαίωμα στην περιουσία, προβαίνει στον έλεγχο του δικαιολογημένου ή μη της επέμβασης αυτής. Ειδικότερα, το ΕΔΔΑ εξετάζει την ύπαρξη του στοιχείου της νομιμότητας και εάν ο νόμος αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος και, σε περίπτωση που κάποια απ' τις δύο αυτές προϋποθέσεις δεν συντρέχει, διαπιστώνει τη παράβαση του άρθρου 1 του Πρωτοκόλλου.

Το ζήτημα της ύπαρξης της απαιτούμενης δίκαιης ισορροπίας κρίνεται *in concreto*. Κατ' επέκταση, δεν είναι δυνατός ο εκ των προτέρων προσδιορισμός της ισορροπίας των αντικρουόμενων συμφερόντων και, για το λόγο αυτό, χρήσιμη θα ήταν η εξέταση ορισμένων κατηγοριών υποθέσεων υπό το φως του πρώτου κανόνα καθώς και η παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο το

⁴⁸ Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 776-778.

ΕΔΔΑ προβαίνει στο δικαστικό έλεγχο της ύπαρξης δίκαιης ισορροπίας (fair balance)⁴⁹.

Κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, οι συνταξιοδοτικές παροχές και οι μισθοί εντάσσονται στην έννοια της περιουσίας του άρθρου 1^ο του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ. Μολαταύτα, το δικαίωμα αυτό δεν εγγυάται το ύψος των εν λόγω περιοδικών παροχών⁵⁰, ενώ είναι προφανές ότι η περικοπή συντάξεων ή μισθών συνιστά επέμβαση στο δικαίωμα στην περιουσία και άρα θα πρέπει να εξεταστεί το κατά πόσον το συναφές μέτρο επιτυγχάνει μια δίκαιη ισορροπία μεταξύ του δημοσίου συμφέροντος⁵¹ και της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων.

Στο πλαίσιο αυτό, έχει κριθεί ότι η μη δυσανάλογη μείωση των παροχών κοινωνικής ασφάλισης δεν παραβιάζει το δικαίωμα στην περιουσία. Το ίδιο έχει διαπιστωθεί *mutatis mutandis* και ως προς τη θέσπιση ανώτατων ορίων σύνταξης⁵². Περαιτέρω, στην απόφαση *Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας*⁵³, το Δικαστήριο κλήθηκε να αποφανθεί για το κατά πόσον τα «μνημονιακά οικονομικά μέτρα» που ελήφθησαν στην Ελλάδα με τον Ν. 3833/2010 έπλητταν το δικαίωμα στην περιουσία που προστατεύει το άρθρο 1. Το ΕΔΔΑ στην περίπτωση αυτή αποφάνθηκε ότι η μείωση του μισθού της προσφευγούσης δεν ήταν τέτοιου βαθμού, ώστε να θέτει την προσφεύγουσα αντιμέτωπη με δυσκολίες διαβίωσης ασύμβατες προς το εν λόγω άρθρο. Αντίστοιχη ήταν και η προσέγγιση ως προς τα επιχειρήματα της ΑΔΕΔΥ, τα οποία αφορούσαν τις περικοπές των μισθών και συντάξεων των μελών της εν γένει⁵⁴.

Το Δικαστήριο, αντίθετα, έχει αποφανθεί ότι η ολική διακοπή ή απώλεια της σύνταξης των 2/3 του ύψους αυτής μεταφέρει στον προσφεύγοντα δυσανάλογο βάρος, και, κατά συνέπεια, παραβιάζει το

⁴⁹ Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 783-790.

⁵⁰ Α. Χ. Σκορδάς και Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Προστατεύει το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ το ύψος των συνταξιοδοτικών παροχών;*, Νομικό Βήμα, 2000, Τόμος 48, σελ. 1221-1232.

⁵¹ Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι : «*Η έννοια της δημόσιας ωφέλειας είναι ευρεία από τη φύση της. Ειδικότερα, η απόφαση υιοθέτησης νόμων που συνεπάγονται στέρηση της ιδιοκτησίας γίνεται κατά κανόνα μετά από εξέταση πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών ζητημάτων για τα οποία οι απόψεις μπορεί να δίστανται σε μεγάλο βαθμό σε ένα δημοκρατικό Κράτος. Θεωρώντας εύλογο το γεγονός ότι ο νομοθέτης διαθέτει μεγάλα περιθώρια για τον προσδιορισμό της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, το Δικαστήριο σέβεται τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει τις αναγκαιότητες της δημόσιας ωφέλειας εκτός εάν αποδεικνύεται ότι η κρίση του προδήλως στερείται εύλογης βάσης.*».

⁵² Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 783-784.

⁵³ ΕΔΔΑ, απόφαση της 7.5.2013, *Koufakis et ADEDY κ. Ελλάδα*, Ν^ο 57665/12, 57657/12 (απόφαση επί του παραδεκτού).

⁵⁴ Η υπόθεση *Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας* εντάσσεται στη γενικότερη κατηγορία υποθέσεων που αφορούν μέτρα που έχουν ληφθεί στα πλαίσια της οικονομικής κρίσης και η σχετική απόφαση επιβεβαιώνει πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ, και, Μ.-Α. Κωστοπούλου, *Μνημόνιο, οικονομική κρίση και ΕΣΔΑ – Με αφορμή την απόφαση Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας*, Συνήγορος, Τεύχος 98, 2013, σελ. 40-41.

δικαίωμα σε προστασία της περιουσίας⁵⁵. Στην ίδια κατεύθυνση, κρίνεται ότι η αυτόματη διακοπή καταβολής του συνόλου της σύνταξης, ως χρηματική ποινή στο πλαίσιο μιας ποινικής καταδίκης, διαταράσσει τη δίκαιη ισορροπία μεταξύ του δημοσίου συμφέροντος και της προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος του προσφεύγοντος, όπως έγινε και στην υπόθεση *Apostolakis κατά Ελλάδας*⁵⁶. Μάλιστα, η αυτόματη στέρηση κάθε συνταξιοδοτικής παροχής με συνέπεια την απώλεια του μέσου επιβίωσης του προσφεύγοντος, ενώ έχει συμπληρώσει την ηλικία συνταξιοδότησής του, θεωρείται ασυμβίβαστη με το άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου⁵⁷. Επιπλέον, η κύρωση που συνεπάγεται την έκπτωση από κάθε δικαίωμα σύνταξης και κοινωνικής περίθαλψης, καθώς και ασφάλισης υγείας, κρίνεται ότι αποτελεί ένα είδος «διπλής ποινής», πέρα από την ίδια την ποινική καταδίκη και παραβιάζει το άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου⁵⁸.

Το Δικαστήριο έχει διαπιστώσει, επίσης, όσον αφορά στην Ελλάδα, ότι η αναγνώριση συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων αναδρομικά με αφετηρία την τριετία από την απόφαση του Ελεγκτικού Συνεδρίου (ΕΣ) και όχι την τριετία από την προσβαλλόμενη απόφαση του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους, παραβιάζει το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου⁵⁹. Πιο συγκεκριμένα, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έλεγξε εάν ο τρόπος ερμηνείας από το ΕΣ του σχετικού άρθρου 60 παρ. 1 του Π.Δ. 166/2000 (Κώδικας πολιτικών και στρατιωτικών συντάξεων) τηρούσε ή όχι τη δίκαιη ισορροπία μεταξύ του δημοσίου συμφέροντος και περιουσιακών

⁵⁵ΕΔΔΑ, απόφαση της 10.2.2015, *Bélané Nagy κ. Ουγγαρίας*, Ν° 53080/13. Η προσφεύγουσα λάμβανε σύνταξη αναπηρίας και τη στερήθηκε ολικά βάσει νέου νόμου, όχι επειδή δεν είχε τον απαραίτητο βαθμό αναπηρίας, αλλά επειδή σύμφωνα με τα νέα κριτήρια δεν κάλυπτε το νέο ελάχιστο χρονικό διάστημα κοινωνικής ασφάλισης. Το Δικαστήριο συνεκτίμησε, μεταξύ άλλων, το γεγονός ότι ήταν ανέφικτο για την προσφεύγουσα να συγκεντρώσει αναδρομικά το απαραίτητο αυτό διάστημα και διαπίστωσε την παραβίαση του δικαιώματος για προστασία στην περιουσία.

⁵⁶ΕΔΔΑ, απόφαση της 22.10.2009, *Apostolakis κ. Ελλάδας*, Ν° 39574/07, παρ. 38. Πρόκειται για την υπόθεση, η οποία οδήγησε την Ολομέλεια του ΕΣ στην κρίση περί της κατ' αρχήν συμφωνίας του άρθρου 62 περ. Β' του Συνταξιοδοτικού Κώδικα προς την συνταγματική αρχή της αναλογικότητας, εφόσον πληρούνται ορισμένα αντικειμενικά κριτήρια (ΕΣ 2287/2005 Ολομ.). Εν συνεχεία, το αρμόδιο Β' Τμήμα του ιδίου Δικαστηρίου, έκρινε, κατόπιν της εφαρμογής των εν λόγω κριτηρίων, ότι στην προκειμένη περίπτωση η στέρηση της συντάξεως τελεί σε σχέση δίκαιης ισορροπίας με τον επιδιωκόμενο από την ως άνω ρύθμιση δημόσιο σκοπό (ΕΣ 204/2007), βλ. Κ. Χ. Πάνου, *Η απώλεια της συντάξεως ως συνέπεια πειθαρχικού ή ποινικού κολασμού και οι πρόσφατες νομολογιακές εξελίξεις των ελληνικών δικαστηρίων και του ΕΔΔΑ*, Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης (ΕΔΚΑ), 2009, Τόμος Ν', σελ. 682-686.

⁵⁷Αντίστοιχη είναι η απόφαση του ΕΔΔΑ της 20.6.2002, *Azinas κατά Κύπρου*, Ν° 56679/00, βλ. Κ. Χ. Πάνου, *Η απώλεια της συντάξεως ως συνέπεια πειθαρχικού ή ποινικού κολασμού και οι πρόσφατες νομολογιακές εξελίξεις των ελληνικών δικαστηρίων και του ΕΔΔΑ*, Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης (ΕΔΚΑ), 2009, Τόμος Ν', σελ. 679-686.

⁵⁸Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 784-785.

⁵⁹ΕΔΔΑ, απόφαση της 19.6.2008, *Ichtigiaroglou κ. Ελλάδας*, Ν° 12024/06, Χαρακτηριστική είναι η εν λόγω υπόθεση, στην οποία το Δικαστήριο δεν έκρινε γενικά και αφηρημένα την αναδρομικότητα του εκεί αναφερόμενου νόμου. Ωστόσο, αποφάνθηκε ότι, στην υπόθεση αυτή, η μετά από 11 έτη αναδρομική κατάργηση του συνταξιοδοτικού δικαιώματος της προσφεύγουσας και η αξίωση από το Δημόσιο για επιστροφή, ως αχρεωστήτως καταβεβλημένων, των συντάξεων που είχαν εισπραχθεί *bono fide*, διατάραξε την απαιτούμενη δίκαιη ισορροπία του άρθρου 1 του ΠΠΠ.

δικαιωμάτων των προσφευγόντων⁶⁰, κρίνοντας ότι ο υπολογισμός αυτός από τις διοικητικές αρχές και τα δικαστήρια δεν συμβάδιζε με την αρχή του Κράτους δικαίου⁶¹.

Άλλη μία εξίσου σημαντική περίπτωση αποτελεί εκείνη της καταβολής οφειλόμενων ποσών από το Δημόσιο. Στην περίπτωση αυτή, η νομολογία του ΕΔΔΑ συνδυάζει παγίως την τυχόν καθυστέρηση των αρχών να προβούν στην επιστροφή πιστωτικού υπολοίπου με την καταβολή τόκων υπερημερίας. Πράγματι, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι μία αποζημίωση για να θεωρηθεί πλήρης, θα πρέπει να λάβει υπόψη της και να συνεκτιμήσει στοιχεία ικανά να μειώσουν την αξία της, όπως είναι η παρέλευση μεγάλου χρονικού διαστήματος⁶². Χαρακτηριστική είναι η απόφαση *Tsirikakis κατά Ελλάδας*⁶³, όπου το ΕΔΔΑ διαπίστωσε παραβίαση του δικαιώματος σε προστασία της περιουσίας, αφού οι προσφεύγοντες είχαν εισπράξει αποζημίωση σε χρονικό διάστημα άνω των 15 ετών μετά τον προσωρινό προσδιορισμό της, με αποτέλεσμα, εξαιτίας του πληθωρισμού, η αποζημίωση αυτή να μην είναι πλέον αντιπροσωπευτική της πραγματικής αξίας του απαλλοτριωθέντος ακινήτου⁶⁴. Αντίστοιχη είναι και η απόφαση *Zacharakis κατά Ελλάδας*⁶⁵, ενώ πιο πρόσφατα, στην απόφαση *Bibi κατά Ελλάδας*,⁶⁶ το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι η επικαιροποίηση της αποζημίωσης λόγω της παρέλευσης μεγάλου χρονικού διαστήματος από τον προσδιορισμό της αποτελεί ουσιώδες στοιχείο της ίδιας της επιδικαστέας αποζημίωσης λόγω απαλλοτρίωσης⁶⁷.

Συναφής είναι η αντιμετώπιση από τη νομολογία του Δικαστηρίου των περιπτώσεων της απόκλισης των επιτοκίων από τις οφειλές Δημοσίου και ιδιωτών. Στην απόφαση *Meidanis κατά Ελλάδας*⁶⁸ το ΕΔΔΑ εξέτασε κατά πόσον η διαφορά μεταξύ του ποσοστού των τόκων υπερημερίας που εφαρμοζόταν στις οφειλές του Δημοσίου και εκείνου που ίσχυε για τις οφειλές των ιδιωτών παραβίασε το δικαίωμα του προσφεύγοντος για προστασία της περιουσίας του. Ειδικότερα, υπολογίστηκε ότι ήταν τέσσερις φορές κατώτερο από εκείνο που ίσχυε αντίστοιχα για τους ιδιώτες

⁶⁰Το ΕΔΔΑ δεν αποφάνθηκε *in abstracto* για τον περιορισμό της αναδρομικότητας των αξιώσεων συνταξιοδοτικής φύσης σε βάρος του Δημοσίου. Εξάλλου, η νομολογία του δεν έχει αφήσει ποτέ να εννοηθεί ότι ο ορισμός προθεσμιών παραγραφής είναι ως τέτοιος ασύμβατος προς τις εγγυήσεις της Σύμβασης.

⁶¹Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 785-786.

⁶²Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 786-788.

⁶³ΕΔΔΑ, απόφαση της 17.1.2002, *Tsirikakis κ. Ελλάδας*, Ν° 46355/99, παρ. 56-62.

⁶⁴Π.Γ. Βογιατζής, *Η δέσμευση έγγειας ιδιοκτησίας, το δικαστήριο του Στρασβούργου και η ελληνική πραγματικότητα : παραλλαγές παραβιάσεων πάνω σε ένα μονότονο θέμα*, Νομικό Βήμα, 2009, Τόμος 57, σελ. 1952-1953 και 1959-1960.

⁶⁵ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.7.2006, *Zacharakis κ. Ελλάδας*, Ν° 17305/02, παρ. 31-33.

⁶⁶ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.11.2014, *Bibi κ. Ελλάδας*, Ν° 15643/10, παρ. 65 επ.

⁶⁷Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 786-787.

⁶⁸ΕΔΔΑ, απόφαση της 22.5.2008, *Meidanis κ. Ελλάδας*, Ν° 33977/06, παρ. 28 επ.

κατά την ίδια περίοδο και η τότε Κυβέρνηση δεν πρόβαλε κανένα επιχείρημα που θα μπορούσε να αιτιολογήσει την εν λόγω διαφοροποίηση. Εξ άλλου, το απλό ταμειακό συμφέρον του ν.π.δ.δ. δεν μπορούσε να εξομοιωθεί με το δημόσιο ή γενικό συμφέρον, ούτε να δικαιολογήσει την παραβίαση του δικαιώματος για σεβασμό της περιουσίας του δανειστή που επιφέρει η επίδικη ρύθμιση. Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι σε αρκετές νομολογιακές περιπτώσεις του ΕΔΔΑ, έχει γίνει δεκτό, ότι ακόμη και η έλλειψη οικονομικών πόρων του Κράτους δεν μπορεί, πλην εξαιρέσεων, να δικαιολογήσει τη μη εφαρμογή και εκτέλεση δεσμευτικής και αμετάκλητης απόφασης, με την οποία αναγνωρίζονται χρηματικές οφειλές σε βάρος του Δημοσίου⁶⁹.

Αντίθετα, στην απόφαση *Viaroroulou κ. ά. κατά Ελλάδα*⁷⁰, που αφορούσε το ποσοστό τόκου επί οφειλής του Δημοσίου συνεπεία αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, το ΕΔΔΑ δεν διαπίστωσε την παραβίαση του άρθρου 1 του ΠΠΠ. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το Δικαστήριο έλαβε υπόψη, αφενός ότι η διαφορά του ποσοστού των τόκων για οφειλές Δημοσίου και οφειλές ιδιωτών ήταν πολύ μικρότερη, αφετέρου δε, ότι με βάση τη φύση της διαφοράς, οι κύριες οφειλές βάσει των οποίων θεμελιώθηκαν οι επίμαχες αξιώσεις τόκων υπερημερίας συνδέονταν με την άσκηση κρατικής κυριαρχίας για την εξυπηρέτηση σκοπών δημόσιας ωφέλειας.

Ακόμη, μια άλλη κατηγορία υποθέσεων που εξετάζεται υπό το πρίσμα του πρώτου κανόνα του άρθρου είναι οι συνθήκες επιστροφής οφειλόμενων ποσών από το Δημόσιο. Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι εάν οι συνθήκες επιστροφής της οφειλής, η οποία γεννήθηκε από την είσπραξη φόρων ή εισφορών, επιβάλλουν στον ενδιαφερόμενο δυσανάλογο βάρος ή θίγουν ουσιαστικά την οικονομική του κατάσταση, ενδεχομένως να παραβιάζεται το άρθρο 1. Με βάση αυτό, στην υπόθεση *Buffalo S.r.l. en Liquidation κατά Ιταλίας*⁷¹ διαπιστώθηκε παραβίαση του εν λόγω άρθρου, αφού η προτεινόμενη μη επιστροφή των αχρεωστήτως καταβληθέντων φόρων είχε σοβαρές επιπτώσεις στην οικονομική κατάσταση της προσφεύγουσας⁷². Τέλος, στην υπόθεση *Mamatas και άλλοι κατά Ελλάδα*, το ΕΔΔΑ θεώρησε ότι το «κούρεμα» των ελληνικών ομολόγων δεν υπερέβαινε το περιθώριο εκτίμησης των αρμοδίων εθνικών αρχών και, άρα, δεν συνιστούσε

⁶⁹Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 789, παρ. 46.

⁷⁰ΕΔΔΑ, απόφαση της 25.9.2014, *Viaroroulou κ.α. κ. Ελλάδα*, Ν° 570/11 και 737/11, παρ. 48-56.

⁷¹ΕΔΔΑ, απόφαση της 3.7.2003 *Buffalo S.r.l. en Liquidation κατά Ιταλίας*, Ν° 38746/97, παρ. 32 επ. Εξ άλλου έχει κριθεί ότι η επιβολή φόρου που άγγιζε το 98% επί της αποζημίωσης λόγω καταγγελίας σχέσης εργασίας δημοσίου υπαλλήλου, παραβιάζει το δικαίωμα σε προστασία της περιουσίας (ΕΔΔΑ, απόφαση της 14.5.2013, *Ν.Κ.Μ. κ. Ουγγαρίας*, Ν° 66529/11).

⁷²Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 787-788.

παραβίαση του πρώτου κανόνα του άρθρου 1⁷³.

Σημαντικές είναι, εξίσου, οι υποθέσεις σχετικά με την προθεσμία παραγραφής αξιώσεων των υπαλλήλων του Δημοσίου και των ν.π.δ.δ. Στην υπόθεση *Giavi κατά Ελλάδα*⁷⁴, το Δικαστήριο εξέτασε την εφαρμογή των διατάξεων για την διετή παραγραφή των αξιώσεων των υπαλλήλων των ν.π.δ.δ. κατά των εν λόγω νομικών προσώπων από τα εθνικά δικαστήρια. Εξετάζοντας την επίδικη διάταξη του άρθρου 48 παρ. 3 του ν.δ. 496/1974, το ΕΔΔΑ, κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι η εν λόγω διετής προθεσμία παραγραφής⁷⁵ δεν περιορίζει δυσανάλογα τη δυνατότητα των ενδιαφερομένων να διεκδικήσουν δικαστικά τους μισθούς και τα επιδόματα που τους οφείλει η Διοίκηση, ούτως ώστε να υφίσταται παραβίαση του άρθρου 1 του ΠΠΠ. Ταυτόχρονα, τόνισε ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι τελούν σε διαφορετικό νομικό καθεστώς από τους ιδιωτικούς υπαλλήλους, για τους οποίους προβλέπονται μεγαλύτερες προθεσμίες. Με την ως άνω απόφαση ανατρέπεται η παλαιότερη απόφαση *Zouboulidis κατά Ελλάδα*⁷⁶, με την οποία το Δικαστήριο είχε διαπιστώσει ότι συνέτρεχε παραβίαση του άρθρου 1, από την εφαρμογή των διατάξεων για τη διετή παραγραφή των αξιώσεων των υπαλλήλων του Δημοσίου, κατ' άρθρον 90 παρ. 3 του Ν. 2362/1995⁷⁷.

Σε επίπεδο ιδιωτικών υποθέσεων, σημαντική υπήρξε η απόφαση *Zolotas κατά Ελλάδα*⁷⁸, κατά την οποία ο προσφεύγων (και στη συνέχεια ο κατά κληρονομική διαδοχή υιός) ζήτησε την ανάληψη των καταθέσεων του σε αδρανή λογαριασμό, πέραν της εικοσαετίας, αλλά η τράπεζα αρνήθηκε το αίτημά του, καθώς, λόγω της αδράνειας του λογαριασμού, τα χρήματα είχαν κατασχεθεί υπέρ του Κράτους. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η έλλειψη ενημέρωσης σχετικά με την επικείμενη κατάσχεση στερούσε από τον καταθέτη την ευκαιρία να επιδείξει την ελάχιστη επιμέλεια που απαιτούνταν για να διασφαλίσει τα χρήματά του, ενώ ταυτόχρονα έθετε σε κίνδυνο τη δίκαιη ισορροπία που πρέπει να τηρείται ανάμεσα στο δημόσιο συμφέρον και την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου⁷⁹. Κατόπιν αυτής της απόφασης, το κενό ως προς την έλλειψη ενημέρωσης των δικαιούχων αδρανών λογαριασμών καλύφθηκε από πλευράς των τραπεζών με το Ν. 4151/2013⁸⁰.

⁷³ΕΔΔΑ, απόφαση της 21.7.2016, *Mamatas κ.ά. κ. Ελλάδα*, Ν° 63066/14, 64297/14 και 66106/14, παρ. 96 επ.

⁷⁴ΕΔΔΑ, απόφαση της 3.10.2013, *Giavi κ. Ελλάδα*, Ν° 25816/09, απόφαση επί του παραδεκτού.

⁷⁵Α. Γέροντας, *Η προστασία της περιουσίας κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ – πρόσφατες νομολογιακές εξελίξεις*, Νομικό Βήμα, 2009, Τόμος 57, σελ.1897-1898.

⁷⁶ΕΔΔΑ, απόφαση της 25.6.2009, *Zouboulidis κ. Ελλάδα*, Ν° 36963/06, παρ. 36-37.

⁷⁷Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 788.

⁷⁸ΕΔΔΑ, απόφαση της 29.1.2013, *Zolotas κ. Ελλάδα*, Ν° 66610/09, ιδίως παρ. 52-55.

⁷⁹Χ. Ι. Νικολαΐδης, *Αναλογικότητα και προστασία των τραπεζικών καταθέσεων – ΕΔΔΑ, Ζολώτας κατά Ελλάδα της 29 Ιανουαρίου 2013*, ΔτΑ, 2014, Νο 60, σελ. 447-452, ιδίως 450-451.

⁸⁰Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 789.

Επιπλέον, στην απόφαση *Δυλιστήρια Στραν και Στρατής Ανδρεάδης κατά Ελλάδα*⁸¹, το Δικαστήριο απεφάνθη ότι η δια νόμου εξαφάνιση απόφασης εσωτερικού δικαιοδοτικού οργάνου ήταν ασυμβίβαστη με την αρχή του κράτους δικαίου και κατ' επέκταση με το άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου. Ο εν λόγω νόμος έλυσε την επίμαχη σύμβαση μεταξύ Δημοσίου και προσφευγόντων, ενώ συνέπεια της λύσεως αυτής ήταν, αφενός η κατάργηση διαιτητικής ρήτρας που προβλεπόταν στην εν λόγω σύμβαση, αφετέρου δε η εξαφάνιση ήδη εκδοθείσας σχετικής διαιτητικής απόφασης. Απότοκος της όλης διαδικασίας ήταν να διαταραχθεί η δίκαιη ισορροπία μεταξύ του δημοσίου συμφέροντος και του περιουσιακού δικαιώματος⁸².

Μία άλλη κατηγορία υποθέσεων στις οποίες το Δικαστήριο προβαίνει σε αυστηρό έλεγχο της ύπαρξης δίκαιης ισορροπίας και στάθμιση των αντικρουόμενων συμφερόντων, είναι εκείνη που αφορά στον περιορισμό της χρήσης ακίνητης περιουσίας λόγω επικείμενης αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, η οποία, ωστόσο, δεν συντελείται λόγω της παρόδου μεγάλου χρονικού διαστήματος. Στις περιπτώσεις, όπου θίγεται ο «πυρήνας» του περιουσιακού αγαθού του προσφευγόντος, καθίσταται επισφαλές κατ' επέκταση και το περιουσιακό δικαίωμα. Συνεπώς, εν προκειμένω, ο προσφεύγων που δεν έχει αποζημιωθεί για τον παραπάνω περιορισμό του δικαιώματός του, έχει επωμιστεί ένα ιδιαίτερο βάρος που δεν συνάδει με την προστασία που προβλέπεται στο άρθρο 1 του ΠΠΠ⁸³.

Τέλος, σε επίπεδο διαδοχής κρατών ή διενέξεων, σημαντική είναι η απόφαση *Alisic και άλλοι κατά Βοσνίας Ερζεγοβίνης, Κροατίας, Σερβίας, Σλοβενίας και ΠΓΔΜ*⁸⁴, όπου το ΕΔΔΑ έκρινε ότι λόγω της αδυναμίας των προσφευγόντων να ανακτήσουν τις αποταμιεύσεις τους, εξαιτίας της πτώχευσης των τραπεζών μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, υπήρξε παράβαση του άρθρου 1 του ΠΠΠ. Αντίστοιχη αντιμετώπιση είχε η απόφαση *Chiragon και άλλοι κατά Αρμενίας*, εξαιτίας της αποτυχίας των αρμενικών αρχών να διασφαλίσουν τα περιουσιακά δικαιώματα των πολιτών του Αζερμπαϊτζάν που είχαν εκδιωχθεί στο πλαίσιο της διένεξης στο Ναγκόρο-Καραμπάχ⁸⁵, καθώς και η απόφαση *Sargsyan κατά Αζερμπαϊτζάν*⁸⁶.

⁸¹Ε.Δ.Δ.Α, απόφαση της 9.12.1994, *Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis κ. Ελλάδα*, Ν° 13427/87, παρ. 72-75.

⁸²Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 789, παρ. 45.

⁸³Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 789, παρ. 47.

⁸⁴ΕΔΔΑ, απόφαση της 16.7.2014, *Alisic κ.ά. κατά Βοσνίας Ερζεγοβίνης, Κροατίας, Σερβίας, Σλοβενίας και ΠΓΔΜ*, (Ευρεία Σύνοψη), Ν° 60642/08.

⁸⁵ΕΔΔΑ, απόφαση της 16.6.2015, *Chiragon κ.ά. κατά Αρμενίας* (Ευρεία Σύνοψη), Ν° 13216/05. Βλέπε επίσης Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 789, παρ. 48.

⁸⁶ΕΔΔΑ, απόφαση της 16.6.2015, *Sargsyan κ. Αζερμπαϊτζάν* (Ευρεία Σύνοψη), Ν° 40167/06.

Ενότητα 2. Τα όρια προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος από το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ

Η ρύθμιση του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ προβλέπει ότι ένα Κράτος μπορεί να στερήσει από κάποιο φυσικό ή νομικό πρόσωπο τα περιουσιακά του δικαιώματα, εφόσον υπάρχουν λόγοι δημοσίου συμφέροντος, οι οποίοι, βάσει της αρχής της αναλογικότητας, έχουν προτεραιότητα έναντι του ιδιωτικού συμφέροντος του δικαιούχου και προβλέπεται η πλήρης αποζημίωση του θιγέντος προσώπου⁸⁷ (I). Αντίστοιχη πρόβλεψη υπάρχει και για τον περιορισμό των περιουσιακών δικαιωμάτων, με κάποιες ουσιαστικές, βέβαια, διαφοροποιήσεις, και κυρίως ως προς το ζήτημα της αποζημίωσης (II).

I. Η στέρηση της περιουσίας και οι προϋποθέσεις της στο άρθρο 1 παρ. 1 του Πρωτοκόλλου

Ο δεύτερος και σημαντικότερος κανόνας που θέτει το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ ορίζει ότι *«ουδείς δύναται να στερηθεί της ιδιοκτησίας αυτού ειμή δια λόγους δημοσίας ωφέλειας και υπό τους προβλεπόμενους, υπό του νόμου και των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου, όρους»*. Σύμφωνα με τον γενικό κανόνα το άτομο δεν μπορεί να στερηθεί την περιουσία του, ωστόσο, προβλέπεται και η υπό προϋποθέσεις επέμβαση του Κράτους σε αυτή, με αποτέλεσμα τη στέρησή της⁸⁸. Για να αποτελέσει ένα μέτρο «στέρηση» της περιουσίας θα πρέπει να εξετασθούν δύο κριτήρια, του αποτελέσματος του μέτρου και του σκοπού του τελευταίου, ο οποίος σκοπός θα πρέπει να είναι η στέρηση του αγαθού καθεαυτή για λόγους δημοσίας ωφέλειας και όχι η ρύθμιση της χρήσης του.

Με την έννοια της «στέρησης⁸⁹» εννοούμε την απόλυτη και μη αναστρέψιμη διακοπή κάθε νομικού δεσμού μεταξύ του προσώπου και του αγαθού. Κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ στην έννοια αυτή περιλαμβάνονται όλες οι επεμβάσεις στην περιουσία, οι οποίες συνεπάγονται την καθολική και οριστική απώλειά της⁹⁰. Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση *James κατά Ηνωμένου Βασιλείου*⁹¹,

⁸⁷Κ. Β. Χιώλος, *Η Προστασία της Περιουσίας κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αρμενόπουλος, 2005, 3, σελ. 479.

⁸⁸Άρθρο 1 ΠΠΠ της ΕΣΔΑ.

⁸⁹Στο σημείο αυτό πρέπει να διαχωριστεί η έννοια της «στέρησης» από τη «δήμευση» ή «κατάσχεση», που μπορεί να έχουν ως αποτέλεσμα την οριστική απώλεια της περιουσίας, όμως τα μέτρα αυτά αποτελούν στοιχεία της διαδικασίας ρύθμισης της χρήσης της περιουσίας. Στις περιπτώσεις αυτές εφαρμόζεται ο τρίτος κανόνας του άρθρου 1.

⁹⁰Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 790.

⁹¹ΕΔΔΑ, απόφαση της 21.2.1986, *James κ. Ηνωμένου Βασιλείου*, Ν° 7601/76 και 7806/77, παρ. 38.

όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι ένας νόμος ο οποίος εξανάγκαζε τον κύριο να πωλήσει την ιδιοκτησία του, παρέχοντας το δικαίωμα στον leaseholder να την αγοράσει χωρίς τη συναίνεση του πρώτου αποτελούσε μέτρο στέρησης. Αντίθετα, στην υπόθεση *Poiss κατά Αυστρίας*⁹², κρίθηκε ότι οι προσφεύγοντες δεν στερήθηκαν οριστικά την περιουσία τους, διότι η μεταβίβαση της ιδιοκτησίας ήταν προσωρινή και μάλιστα το Δικαστήριο την ενέταξε στον πρώτο κανόνα.

Στην έννοια της στέρησης εντάσσεται και η αναγκαστική απαλλοτρίωση, η οποία διακρίνεται σε τυπική και *de facto* απαλλοτρίωση. Τα αποτελέσματα της *de facto* απαλλοτρίωσης⁹³ είναι ισοδύναμα με εκείνα της τυπικής, καθώς αμφότερες οδηγούν στην οριστική απώλεια του αγαθού και τη διακοπή κάθε νομικού δεσμού με αυτά. Η διαφορά τους έγκειται στο ότι στην *de facto* η περιουσία μεταβιβάζεται μόνιμα, ενώ στη τυπική όχι.

Στην απόφαση *Sporrong και Lonnroth κατά Σουηδίας*⁹⁴, το ΕΔΔΑ τόνισε ότι η ΕΣΔΑ έχει ως σκοπό την αποτελεσματική διαφύλαξη των δικαιωμάτων που προστατεύει. Βάσει αυτού, όταν δεν προκύπτει καταφανώς ότι πρόκειται για τυπική αναγκαστική απαλλοτρίωση, το Δικαστήριο θα πρέπει να ελέγξει μήπως προκύπτει εν τοις πράγμασι απαλλοτρίωση⁹⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα *de facto* απαλλοτρίωσης στην οποία εκλείπει η μεταβίβαση, είναι εκείνο της υπόθεσης *Παπαμιχαλόπουλος κατά Ελλάδας*⁹⁶, η οποία πρόκειται για περίπτωση κατάληψης και της κατοχής ιδιωτικών εκτάσεων από το Δημόσιο από την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του 1967, που συνοδεύτηκε από την κατασκευή ναυτικής βάσης και την ανέγερση σ' αυτήν παραθεριστικών κατοικιών για τους αξιωματικούς του Πολεμικού Ναυτικού, προσβάλλοντας το περιουσιακό δικαίωμα κατά παράβαση του άρθρου 1.

Τέλος, πέραν της διαπίστωσης της στέρησης της περιουσίας ως αποτέλεσμα, απαραίτητη είναι και η συνδρομή των προϋποθέσεων της ύπαρξης δημόσιας ωφέλειας που να δικαιολογεί τη στέρηση της περιουσίας, υπό το πρίσμα πάντα την αρχής της νομιμότητας (Α), και της επίτευξη της δίκαιης ισορροπίας από την επιβολή του στερητικού της περιουσίας μέτρου, με την καταβολή μιας εύλογης αποζημίωσης (Β).

⁹²ΕΔΔΑ, απόφαση της 23.4.1987, *Poiss κ. Αυστρίας*, Ν° 9816/82 παρ. 64.

⁹³Ευρύτερη έννοια της *de facto* απαλλοτρίωσης είναι εκείνη της *de facto* στέρησης. Ο όρος αυτός έχει χρησιμοποιηθεί από το Δικαστήριο σε υποθέσεις που αφορούσαν μέτρα εθνικοποίησης. Οι περιπτώσεις αυτές ισοδυναμούσαν με *de facto* στέρηση των αγαθών.

⁹⁴ΕΔΔΑ, απόφαση της 23.9.1982, *Sporrong και Lonnroth κατά Σουηδίας*, Ν° 7151/75 και 7152/75, παρ. 63.

⁹⁵Α. Δ. Μαγγανάς και Λ. Χ. Καρατζά, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου*, Β' έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2009, σελ. 331-353.

⁹⁶ΕΔΔΑ απόφαση της 24.6.1993, *Paramichalopoulos κατά Ελλάδας*, Ν° 14556/89.

Α. Η ύπαρξη δημόσιας ωφέλειας ως προϋπόθεση της στέρησης της περιουσίας και η τήρηση της αρχής της νομιμότητας

Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο, η στέρηση της περιουσίας πρέπει να διενεργείται όπως προβλέπει ο εσωτερικός νόμος του Κράτους και να συντελείται για λόγους δημόσιας ωφέλειας και τηρώντας τους όρους των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου⁹⁷. Ωστόσο, προ της εξέτασης των λόγων δημόσιας ωφέλειας, ως προϋπόθεσης της στέρησης του περιουσιακού αγαθού, απαραίτητη είναι και η νομιμότητα του μέτρου της δημοσίας αρχής που επεμβαίνει στο δικαίωμα της ειρηνικής απόλαυσης των αγαθών, μία από τις θεμελιώδεις αρχές μιας δημοκρατικής κοινωνίας, η οποία ενυπάρχει σε όλα τα άρθρα της Σύμβασης. Η παραβίαση, μάλιστα, του εθνικού νόμου συνιστά *ipso facto* παραβίαση της Σύμβασης.

Η αρχή της νομιμότητας, σημαίνει, καταρχήν, ότι η επέμβαση στην περιουσία του ατόμου έχει νομική βάση. Η έννοια του «νόμου», κατά την ΕΣΔΑ, είναι αυτόνομη και δεν αφορά μόνο τον τυπικό νόμο, αλλά αρκεί και ο ουσιαστικός νόμος, εφόσον στηρίζεται σε εξουσιοδότηση τυπικού νόμου που έχει θεσπιστεί από τη Βουλή. Απαιτείται, όμως, σαφής πρόβλεψη στον εθνικό νόμο του κράτους, κατά του οποίου ασκείται η προσφυγή ενός περιορισμού του δικαιώματος ή μίας επεμβάσεως στο δικαίωμα⁹⁸. Η νομική βάση θα πρέπει, επίσης, να είναι συμβατή με το Κράτος δικαίου και να παρέχει στο άτομο εγγυήσεις κατά της αυθαιρεσίας. Επιπλέον, οι σχετικές διατάξεις που επεμβαίνουν στην περιουσία του ατόμου πρέπει να είναι προσβάσιμες, σαφείς και προβλέψιμες ως προς την εφαρμογή τους, πράγμα το οποίο κρίνεται *in concreto* από το ΕΔΔΑ και εξαρτάται από πολλούς παράγοντες⁹⁹.

Ο νόμος, ειδικότερα, θα πρέπει να προσφέρει στο άτομο ένα *minimum* διαδικαστικών εγγυήσεων ανάλογων της σημασίας του δικαιώματος που διακυβεύεται, ενώ αξίζει, επίσης, να αναφερθεί ότι σε περίπτωση ασάφειας που δεν οδηγεί στη διαπίστωση έλλειψης της νομιμότητας, αυτή συνεκτιμάται για την ύπαρξη δίκαιης ισορροπίας¹⁰⁰. Το Δικαστήριο, μάλιστα, έχει αναφέρει πολλάκις ότι οι εθνικές αρχές είναι σε πλεονεκτικότερη θέση από τα διεθνή δικαστήρια για να

⁹⁷ Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 792.

⁹⁸ Χ. Ν. Σατλάνης, *Η Προστασία του Δικαιώματος της Ιδιοκτησίας – Περιουσίας με βάση κυρίως τη Νομολογία του ΕΔΔΑ*, Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, 2007, Σελ. 1893.

⁹⁹ Παρόλο που το Δικαστήριο σπανίως εξετάζει την ορθότητα της ερμηνείας ή εφαρμογής του εσωτερικού δικαίου, αφού η αρμοδιότητα αυτή ανήκει κυρίως στα Κράτη, κατά πάγια νομολογία, ελέγχεται εάν το εσωτερικό δίκαιο έχει εφαρμοσθεί προδήλως εσφαλμένα ή κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να οδηγείται σε αυθαίρετα συμπεράσματα. Στην περίπτωση αυτή, δεν πληροῦται η προϋπόθεση της νομιμότητας και διαπιστώνεται αυτομάτως η παραβίαση του δικαιώματος της περιουσίας.

¹⁰⁰ Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 792-795.

αποφασίσουν ποιο μέτρο είναι νόμιμο και έχει ως σκοπό τη δημόσια ωφέλεια. Το Κράτος, μάλιστα, απολαμβάνει ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης για να κρίνει τη συνδρομή των λόγων δημόσιας ωφέλειας. Ειδικά, όμως, ως προς τον προσδιορισμό του δημοσίου συμφέροντος, έχει κάθε κράτος μια ευρεία διακριτική ευχέρεια κατά την ενάσκηση της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής¹⁰¹.

Όπως προαναφέρθηκε, η έννοια της «δημόσιας ωφέλειας» είναι ευρεία. Το Δικαστήριο σέβεται τη κρίση της νομοθετικής εξουσίας για τη συνδρομή λόγων δημόσιας ωφέλειας, εκτός αν πρόκειται για κατάχρηση εξουσίας (*détournement de rouvoir*) ή προφανής αυθαιρεσία. Σε επίπεδο πρακτικής, η πλειονότητα των αποφάσεων του ΕΔΔΑ έχει να κάνει με το ευρύ περιθώριο εκτίμησης των Κρατών και δεν αρνείται τη δημόσια ωφέλεια ως λόγο για τη λήψη των μέτρων. Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις έχει εκφράσει επιφυλάξεις, αλλά δύσκολα έχει φτάσει στο σημείο να χαρακτηρίσει ένα μέτρο αντίθετο στο άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου για λόγους δημόσιας ωφέλειας¹⁰².

Β. Ο ρόλος της αποζημίωσης στην επίτευξη της δίκαιης ισορροπίας από τη στέρηση περιουσιακών δικαιωμάτων

Ως γνωστόν, μία επέμβαση στην ειρηνική απόλαυση των αγαθών πρέπει να τηρεί μία δίκαιη ισορροπία μεταξύ των απαιτήσεων της δημόσιας ωφέλειας και των απαιτήσεων για προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου. Η επίτευξη της ισορροπίας αυτής επιτυγχάνεται μέσω της σχέσης αναλογίας μεταξύ των χρησιμοποιούμενων μέσων και του επιδιωκόμενου σκοπού¹⁰³.

Στο πλαίσιο αυτό, το ΕΔΔΑ επιβεβαίωσε προσφάτως¹⁰⁴ ότι οι αρχές οφείλουν να λαμβάνουν κάποιο ηπιότερο μέτρο από τη στέρηση της περιουσίας, εφόσον με αυτό εξυπηρετείται εξίσου ικανοποιητικά ο επιδιωκόμενος σκοπός. Εξ άλλου, εκείνος που στερείται την περιουσία του θα πρέπει να έχει τη δυνατότητα βάσει εθνικού δικαίου να αμφισβητήσει το μέτρο που ελήφθη σε βάρος του, ενώ η δίκαιη ισορροπία διαρρηγνύεται όταν ο ενδιαφερόμενος επωμίζεται ένα «υπερβολικό βάρος» (*excessive burden*). Το ΕΔΔΑ, μάλιστα, έχει αποφανθεί ότι η αφαίρεση της περιουσίας χωρίς την παράλληλη καταβολή ενός ανάλογου προς την αξία του ποσού, συνιστά κατά κανόνα δυσανάλογη επέμβαση¹⁰⁵.

¹⁰¹Χ. Ν. Σατλάνης, *Η Προστασία του Δικαιώματος της Ιδιοκτησίας – Περιουσίας με βάση κυρίως τη Νομολογία του ΕΔΔΑ*, Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, 2007, Σελ. 1893.

¹⁰²Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 795-796.

¹⁰³Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2^η Έκδοση 2017, σελ. 798.

¹⁰⁴ΕΔΔΑ, απόφαση της 10.7.2014, *Milhau κ. Γαλλίας*, Ν° 4944/11.

¹⁰⁵ΕΔΔΑ, απόφαση της 21.2.1986, *James κ. Ηνωμένο Βασίλειο*, Ν° 7601/76 και 7806/77.

Όπως προαναφέρθηκε, το ΕΔΔΑ έχει διακρίνει μεταξύ της νόμιμης απαλλοτρίωσης, στην οποία ελλείπει η καταβολή αποζημίωσης, και της *de facto* απαλλοτρίωσης ή απαλλοτρίωσης που ακολουθεί ήδη τελεσθείσα παράνομη αφαίρεση της ακίνητης περιουσίας και που απλώς επιβεβαιώνει μία πραγματική κατάσταση. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις το στοιχείο της εγγενούς παρανομίας επηρεάζει αναπόφευκτα ως προς τον προσδιορισμό της οφειλόμενης αποζημίωσης από το καθ' ου Κράτος. Για το λόγο αυτό, το Δικαστήριο έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η αποζημίωση λόγω παράνομης στέρησης, σε περίπτωση μη επανόρθωσης, απαιτείται να ενσωματώνει την ιδέα της εξάλειψης όλων των συνεπειών της εν λόγω παράβασης¹⁰⁶.

Σε ορισμένες περιπτώσεις η αποζημίωση μπορεί να μην είναι ισοδύναμη προς την αξία των αγαθών που στερήθηκε. Χαρακτηριστική είναι η απόφαση του *Τέως Βασιλιά κατά Ελλάδας*¹⁰⁷, όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι η καταβολή αποζημίωσης μικρότερης από την πλήρη, μπορεί να δικαιολογηθεί στην περίπτωση που η αφαίρεση της περιουσίας γίνεται με σκοπό να υλοποιηθούν «θεμελιακές πολιτειακές αλλαγές στο συνταγματικό σύστημα μιας χώρας»¹⁰⁸. Αντίστοιχη ήταν η αντιμετώπιση του ΕΔΔΑ και στην απόφαση *Broniowski κατά Πολωνίας*¹⁰⁹, η οποία αφορούσε τη μετάβαση μιας χώρας στο δημοκρατικό καθεστώς, διευκρινίζοντας ότι τα Κράτη διαθέτουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης. Η αρχή της μη καταβολής πλήρους αποζημίωσης εφαρμόστηκε, επίσης, στην απόφαση *Jahn κ. ά. Κατά Γερμανίας*¹¹⁰. Τέλος, σε εξαιρετικές περιπτώσεις το ΕΔΔΑ έχει αποφανθεί ότι η παντελής απουσία αποζημίωσης μπορεί να μη διαταράζει την απαιτούμενη δίκαιη ισορροπία του άρθρου 1 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου¹¹¹.

Ακόμη, το Δικαστήριο οφείλει να προβεί στη συνολική εξέταση των διαφόρων συμφερόντων, η οποία κρίνεται *in concreto*, με σκοπό την αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων. Κυρίως, θα πρέπει να εξετάσει την συμπεριφορά των αντιδίκων και τη μέθοδο ερμηνείας που ακολούθησε το Κράτος, ενώ σημαντική είναι και η τήρηση των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου, αναφορά, η οποία συνάπτεται προς την υποχρέωση για αποζημίωση σε περίπτωση στέρησης της περιουσίας. Σκοπός είναι οι προσφεύγοντες να μην επωμίζονται υπερβολικό βάρος, ενώ το Δικαστήριο να παρεμβαίνει στην εκτίμηση της αποζημίωσης που επιδικάστηκε από το εθνικό δικαστήριο μόνο

¹⁰⁶ Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 798-799.

¹⁰⁷ ΕΔΔΑ, απόφαση της 23.11.2000, *Former King of Greece κ. Ελλάδα*, Ν° 25701/94.

¹⁰⁸ Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2010, σελ.128-136.

¹⁰⁹ ΕΔΔΑ, απόφαση της 28.9.2005 *Broniowski κ. Πολωνίας*, Ν° 31443/96, παρ. 182

¹¹⁰ ΕΔΔΑ, απόφαση της 21.2.1986, *James κ. Ηνωμένο Βασίλειο*, Ν° 7601/76 και 7806/77.

¹¹¹ Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ.800.

στην περίπτωση που αυτή είναι αυθαίρετη¹¹².

Σε επίπεδο τήρησης των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου, το Δικαστήριο, αρχικώς, κινήθηκε στην υποχρέωση αποζημίωσης σε περιπτώσεις απαλλοτριώσης ή εθνικοποίησης περιουσιών που ανήκαν σε αλλοδαπούς. Στις υποθέσεις *James κατά Ηνωμένου Βασιλείου*¹¹³ και *Lithgow κατά Ηνωμένου Βασιλείου*¹¹⁴ το Δικαστήριο προέβη σε διάκριση μεταξύ αλλοδαπών και ημεδαπών και αποφάνθηκε ότι οι εν λόγω γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου εφαρμόζονται μόνον ως προς τους πρώτους. Χαρακτηριστική είναι και η δήλωση του Γενικού Γραμματέα κατά τη σύνταξη του Πρωτοκόλλου, όσο και το Ψήφισμα (52) 1 της Επιτροπής Υπουργών της 19^{ης} Μαρτίου 1952¹¹⁵.

Στη συνέχεια, η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου (ΕΔΔ) ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '60, υιοθέτησε τη θεμελιώδη αρχή ότι το Κράτος ευθύνεται για κάθε διεθνώς άδικη ενέργειά του, ανεξάρτητα από τη πηγή της διεθνούς υποχρέωσης που παραβιάστηκε, και από το εάν αυτή θίγει αλλοδαπούς ή ημεδαπούς ιδιώτες¹¹⁶. Το Κράτος μπορεί να υπέχει διεθνή ευθύνη και λόγω παραβίασης των δικαιωμάτων των πολιτών του, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος στην περιουσία. Συνεπώς, η αποζημίωση σε περίπτωση διεθνούς ευθύνης αποσυνδέθηκε από την ιθαγένεια¹¹⁷. Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε έπειτα το ΕΔΔΑ στις αρχές της δεκαετίας του '90, όπου πλέον το στοιχείο της ιθαγένειας δεν παίζει σημαντικό ρόλο σε σχέση με την αποζημίωση που οφείλει το Κράτος σε περίπτωση στέρησης της περιουσίας. Συνεπώς, η αποζημίωση¹¹⁸ δυνάμει της οικείας νομοθεσίας είναι ουσιώδους σημασίας, ενώ η παντελής απουσία αυτής συγχωρείται μόνο σε εξαιρετικές περιστάσεις¹¹⁹.

Σε ό,τι αφορά το εθνικό επίπεδο, το παράδειγμα της Ελλάδας επιβεβαιώνει το πόσο σημαντική είναι η συνεκτίμηση του συνόλου των συνεπειών της απαλλοτριώσης και μάλιστα σε ενιαία διαδικασία. Μέσα από σχετικά νομολογιακά παραδείγματα αποδεικνύεται αυτή η εξέλιξη, η οποία ακολουθεί τέσσερα στάδια. Αρχικά, το Δικαστήριο του Στρασβούργου οδήγησε τα εθνικά

¹¹²Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 801.

¹¹³ΕΔΔΑ, απόφαση της 21.2.1986, *James και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, Ν° 7601/76 και 7806/77.

¹¹⁴ΕΔΔΑ, απόφαση της 8.7.1986, *Lithgow και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, Ν° 9405/81.

¹¹⁵Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 796-797.

¹¹⁶Ευθύνη των Κρατών από διεθνείς άδικες ενέργειες.

¹¹⁷Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 796-797.

¹¹⁸Το ΕΔΔΑ άλλοτε κάνει λόγο για «πλήρη αποζημίωση» και άλλοτε για «καταβολή εύλογου ποσού σε σχέση προς την αξία» του επίδικου περιουσιακού αντικειμένου.

¹¹⁹ΕΔΔΑ απόφαση της 30.6.2005, *Jahn κ.ά. κατά Γερμανίας* (Ευρεία Σύνθεση), Ν° 46720/99, 72203/01, 72552/01.

δικαστήρια και τον Έλληνα νομοθέτη να μετατρέψει το αμάχητο τεκμήριο του Ν.653/1977 σε μαχητό, αναφορικά με την υποχρέωση των παρόδιων ιδιοκτητών για τη διάνοιξη εθνικών οδών¹²⁰. Η παραπάνω ρύθμιση, αφού σε πρώτη φάση δίχασε τα εσωτερικά δικαστήρια ως προς το αν εισάγει μαχητό ή αμάχητο τεκμήριο για την ωφέλεια του παρόδιου ιδιοκτήτη, κατέληξε το 1991 στο συμπέρασμα ότι το εν λόγω τεκμήριο είναι αμάχητο και ότι εφαρμόζεται επίσης στις περιπτώσεις κατασκευής ανισόπεδου οδικού κόμβου (αερογέφυρας), καθώς και ότι η ωφέλεια του παρόδιου ιδιοκτήτη ήταν δεδομένη, με μόνη την απόκτηση προσώπου του ακινήτου στη διανοιγόμενη εθνική οδό¹²¹.

Αντίστοιχες σκέψεις επί του ως άνω ζητήματος διατύπωσε το ΕΔΔΑ στις αποφάσεις *Tsomtsos και Katikaridis κατά Ελλάδα*¹²². Στις εν λόγω περιπτώσεις, οι προσφεύγοντες προσπάθησαν να αποδείξουν ότι τα έργα απαλλοτρίωσης είχαν μειώσει την αξία των ακινήτων τους. Μολαταύτα, λόγω του αμάχητου τεκμηρίου δεν είχαν ούτε καν τη δυνατότητα να λάβουν κάποια αποζημίωση¹²³. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι το ελληνικό σύστημα ήταν υπερβολικά ανελαστικό και δεν συνεκτιμούσε τη διαφορετικότητα των καταστάσεων που προκύπτει ειδικά από τη φύση των εργασιών και τη διαμόρφωση του εδάφους και άρα, ότι το παραπάνω αμάχητο τεκμήριο ήταν αντίθετο στο άρθρο 1 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου¹²⁴.

Έπειτα, το ΕΔΔΑ προκάλεσε τη μεταστροφή της ελληνικής νομολογίας, έτσι ώστε να εξασφαλισθεί η σφαιρική αντιμετώπιση του ζητήματος σε ενιαία δίκη προς όφελος του συστήματος απονομής δικαιοσύνης και του προσφεύγοντος. Στο πλαίσιο του προσδιορισμού της αποζημίωσης, το Εφετείο είναι αρμόδιο να εξετάσει ενιαία κατά τη διαδικασία αυτή τη χορήγηση αποζημίωσης σε σχέση με την αξία του απαλλοτριούμενου ακινήτου, την αναγνώριση δικαιούχων της αποζημίωσης, την ύπαρξη ή όχι ωφέλειας του ιδιοκτήτη απαλλοτριούμενου ακινήτου, που αποκτά πρόσωπο σε διανοιγόμενη εθνική οδό και την υποχρέωση ή μη συμμετοχής στις δαπάνες απαλλοτρίωσης, καθώς και το αίτημα περί της δικαστικής δαπάνης¹²⁵.

Σε ένα τρίτο στάδιο, το ΕΔΔΑ εξέτασε το στοιχείο της μείωσης της αξίας του εναπομένουτος

¹²⁰Π. Γ. Βογιατζής, *Απαλλοτρίωση για τη διαπλάτυνση εθνικών οδών*, Συνήγορος, 2002, Τεύχος 30, σελ. 111.

¹²¹Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ.802.

¹²²ΕΔΔΑ, απόφαση της 15.11.1996, *Tsomtsos κ.ά. κατά Ελλάδα*, Ν° 20680/92.

¹²³Π.Γ. Βογιατζής, *Η δέσμευση της έγγραφης ιδιοκτησίας, το δικαστήριο του Στρασβούργου και η ελληνική πραγματικότητα : παραλλαγές παραβιάσεων πάνω σε ένα μονότονο θέμα*, Νομικό Βήμα, 2009, Τόμος 57, σελ. 1954.

¹²⁴Οι παραπάνω αποφάσεις οδήγησαν στη μεταστροφή της ελληνικής νομολογίας και μετέπειτα στην τροποποίηση της σχετικής διάταξης με το άρθρο 33 παρ. 1 του Ν. 2971/2001.

¹²⁵Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ.803, παρ. 75.

τιμήματος του απαλλοτριούμενου ακινήτου, δίνοντας έμφαση στην απότμηση αυτού και τη φύση του εκτελούμενου έργου¹²⁶. Ειδικότερα, τα ελληνικά δικαστήρια επιδικάζουν ιδιαίτερη αποζημίωση για το εναπομείναν, μη απαλλοτριούμενο τμήμα, όταν διαπιστώνουν τη μείωση της αξίας του ή την αχρήστευσή του από τους ως άνω λόγους¹²⁷. Σημαντικό ρόλο σε αυτό παίζει η ανάγκη ρητής συνεκτίμησης της προσόδου του ακινήτου, ιδίως στις περιπτώσεις όπου η απαλλοτρίωση έχει ως αποτέλεσμα την απώλεια του «εργαλείου της δουλειάς» (*outil de travail*)¹²⁸, του αντικειμένου, δηλαδή, της οικονομικής δραστηριότητας που ασκούσαν επί του απαλλοτριούμενου ακινήτου¹²⁹.

II. Ο περιορισμός των περιουσιακών δικαιωμάτων και οι προϋποθέσεις του και οι προϋποθέσεις του στο άρθρο 1 παρ. 2 του Πρωτοκόλλου

Στην παρ. 2 του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ¹³⁰ προβλέπεται ο τρίτος κανόνας των περιουσιακών δικαιωμάτων. Σύμφωνα με αυτόν, τα κράτη δύνανται να θέσουν σε ισχύ νόμους, τους οποίους κρίνουν αναγκαίους, προκειμένου να ρυθμίσουν τη χρήση των αγαθών για σκοπούς δημοσίου συμφέροντος ή προκειμένου να εξασφαλισθεί η καταβολή φόρων, εισφορών και προστίμων, αποσκοπώντας πάντα στην επίτευξη της δίκαιης ισορροπίας ως προς την επιβολή του μέτρου και στην καταβολή μιας εύλογης αποζημίωσης.

Αναλύοντας το γράμμα του άρθρου, αντιλαμβανόμαστε τη σημασία της «αναγκαιότητας» στον περιορισμό των περιουσιακών δικαιωμάτων. Αρχικά, με τον όρο «αναγκαίοι» σήμαινε ότι το Κράτος διέθετε τη διακριτική ευχέρεια ως προς τον προσδιορισμό του αναγκαίου ή μη ενός νομοθετικού μέτρου, ενώ το ΕΔΔΑ περιοριζόταν στον έλεγχο της νομιμότητας και του σκοπού του επίμαχου περιορισμού. Το ΕΔΔΑ, όμως, σε μεταγενέστερες αποφάσεις παρατηρείται ότι ελέγχει τόσο τη νομιμότητα και το σκοπού του μέτρου που επεμβαίνει στην ατομική περιουσία, όσο και την τήρηση της δίκαιης ισορροπίας μεταξύ δημοσίου συμφέροντος και της προστασίας της ατομικής περιουσίας. Ταυτόχρονα, δεν παραλείπει να ερμηνεύσει τον τρίτο κανόνα υπό το φως του πρώτου, γενικού κανόνα. Όπως προκύπτει, επίσης, από το άρθρο 1, ο τρίτος κανόνας πέραν της ρύθμισης της χρήσης των αγαθών, αφορά και στη λήψη μέτρων για την εξασφάλιση της είσπραξης

¹²⁶Π.Γ. Βογιατζής, *Η δέσμευση της έγγειας ιδιοκτησίας, το δικαστήριο του Στρασβούργου και η ελληνική πραγματικότητα : παραλλαγές παραβιάσεων πάνω σε ένα μονότονο θέμα*, Νομικό Βήμα, 2009, Τόμος 57, σελ. 1954-1956.

¹²⁷ΕΔΔΑ, απόφαση της 24.11.2005, *Ουζουνογλου κ. Ελλάδας*, Ν^ο 32730/03 και ΕΔΔΑ, απόφαση της 9.2.2006, *Athanasiou κ.ά. κ. Ελλάδας*, Ν^ο 50973/08.

¹²⁸ΕΔΔΑ, απόφαση της 11.4.2002, υπόθεση *Lallement κ. Γαλλία*, Νο 46044/99.

¹²⁹Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ.803 παρ. 83.

¹³⁰Άρθρο 1 παρ. 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ.

φόρων, τελών ή προστίμων¹³¹, ενώ παράλληλα θέτει και ορισμένες προϋποθέσεις ως προς το επιτρεπτό του περιορισμού αυτών.

Α. Η επίτευξη του περιορισμού μέσω της ρύθμισης της χρήσης των αγαθών, την επιβολή φόρων, ή άλλων εισφορών ή προστίμων

Σύμφωνα με τον τρίτο κανόνα, το Κράτος δύναται να θέσει σε ισχύ νόμους, τους οποίους κρίνει αναγκαίους, προς ρύθμιση της χρήσης των αγαθών για την επίτευξη των σκοπών δημοσίου συμφέροντος. Η έννοια της «ρύθμισης της χρήσης» διαφέρει ως προς εκείνη της «στέρησης» των αγαθών, διότι δε συνεπάγεται την οριστική απώλεια της περιουσίας. Μολαταύτα, εφαρμόζεται ο τρίτος κανόνας σε περίπτωση που ένα μέτρο έχει ως συνέπεια την απώλεια της περιουσίας, δεδομένου ότι ο σκοπός του είναι η ρύθμιση της χρήσης του αγαθού¹³².

Το Δικαστήριο έχει χαρακτηρίσει ως «ρύθμιση της χρήσης» τα μέτρα του Κράτους με τα οποία ζητείται από το φυσικό ή νομικό πρόσωπο να προβεί σε ενέργειες που αφορούν την περιουσία του. Χαρακτηριστική είναι η απόφαση *J.A. Pye (Oxford) Ltd and J.A. Pye (Oxford Land Ltd κατά Ηνωμένου Βασιλείου*¹³³, όπου το ΕΔΔΑ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η εν λόγω υπόθεση δεν συνιστούσε «στέρηση» των περιουσιακών δικαιωμάτων, αλλά «ρύθμιση της χρήσης» των αγαθών των προσφευγόντων.

Επιπλέον, το Δικαστήριο εντάσσει στο πλαίσιο της ρύθμισης της χρήσης τις περιπτώσεις που συνιστούν περιορισμούς των δραστηριοτήτων ως προς την περιουσία του προσώπου. Στις περιπτώσεις αυτές περιλαμβάνονται οι ρυθμίσεις για εισαγωγές ή εξαγωγές καθώς και η κατάσχεση ή δήμευση της περιουσίας. Ενδεικτικά, στην απόφαση *AGOSI κατά Ηνωμένου Βασιλείου*¹³⁴, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η απαγόρευση της εισαγωγής χρυσών νομισμάτων στο Ηνωμένο Βασίλειο συνιστά περίπτωση ρύθμισης αγαθών. Ακόμα κι αν επακολουθήσει κατάσχεση του εμπορεύματος, η ενέργεια αυτή συνιστά στέρηση της ιδιοκτησίας, η οποία κατ'

¹³¹Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ.802.

Λ.-Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ.802, παρ. 78.

¹³³ΕΔΔΑ, απόφαση της 30.8.2007, *J.A. Pye (Oxford) Ltd and J.A. Pye (Oxford Land Ltd κατά Ηνωμένου Βασιλείου)*, Ν° 44302/02. Οι προσφεύγοντες της υπόθεσης αυτής απώλεσαν την αποσβεστική προθεσμία για την ανάκτηση της κυριότητάς τους επί αγροτικής γης, η οποία αποκτήθηκε στο πρόσωπο ενός τρίτου που ασκούσε αδιάλειπτη και αδιαμφισβήτητη νομή επί του ακινήτου για 12 έτη χωρίς άδεια. Το Δικαστήριο έκρινε ότι ο επίδικος νόμος, που είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια της «ουσιαστικής κυριότητας», δεν επεδίωκε τη στέρησή της από τους κατέχοντες το συναφή τίτλο, αλλά αντίθετα, σκοπός του μέτρου ήταν η ρύθμιση των ζητημάτων αποσβεστικών προθεσμιών ή παραγραφών στο πλαίσιο της χρήσης και της κυριότητας της γης από τους ιδιώτες.

¹³⁴ΕΔΔΑ, απόφαση της 24.10.1986, *AGOSI κ. Ηνωμένου Βασιλείου*, Ν° 9118/80.

επέκταση συνιστά συστατικό στοιχείο της διαδικασίας της ρύθμισης της χρήσης των χρυσών νομισμάτων.

Ως προς την κατάσχεση ή δήμευση της περιουσίας, το Δικαστήριο έχει αποφανθεί επί διαφόρων επιμέρους ζητημάτων. Μερικά από αυτά είναι, η εξέταση των περιπτώσεων στις οποίες η κατάσχεση ή δήμευση επιβλήθηκε επί περιουσιακών αγαθών που αποτέλεσαν το αντικείμενο ενός αδικήματος (*obiectum sceleris*) ή το μέσο για τη πραγμάτωση του τελευταίου (*instrumentum sceleris*). Ως προς τα προϊόντα εγκλήματος (*productum sceleris*) το Δικαστήριο έχει διακρίνει δύο υποκατηγορίες υποθέσεων, εκείνες όπου το μέτρο της δήμευσης ακολούθησε την ποινική δίωξη, τη δίκη και τελική καταδίκη του ενδιαφερόμενου («πρόστιμα»), και εκείνες στις οποίες το μέτρο επιβλήθηκε σε σχέση προς την περιουσία του προσφεύγοντος που θεωρήθηκε ότι αποκτήθηκε παράνομα/ ή με παράνομο σκοπό χρήσης («ρύθμιση της χρήσης»)¹³⁵.

Το Κράτος πέραν της θέσης σε ισχύ μέτρων που ρυθμίζουν τη χρήση των αγαθών, δύναται να επιβάλει μέτρα προς εξασφάλιση της καταβολής φόρων ή άλλων εισφορών ή προστίμων. Δεδομένου αυτού, το ΕΔΔΑ εντάσσει στην κατηγορία αυτή μέτρα για την καταβολή φόρων, την κατάσχεση που επιβλήθηκε για την εξασφάλιση της πληρωμής των οφειλόμενων φόρων. Ως εισφορές νοούνται, μεταξύ άλλων, τα δικαστικά έξοδα, ενώ τέλος, στην έννοια των προστίμων εντάσσονται και τα μέτρα κατάσχεσης ή δήμευσης τα οποία ακολούθησαν την ποινική δίωξη, τη δίκη και τελική καταδίκη του προσφεύγοντος¹³⁶.

B. Οι προϋποθέσεις του επιτρεπού του περιορισμού των περιουσιακών δικαιωμάτων

Όπως συμβαίνει και με τους δύο πρώτους κανόνες, έτσι και εδώ απαραίτητη προϋπόθεση είναι εκείνη της νομιμότητας του μέτρου της δημόσιας αρχής που επεμβαίνει στο δικαίωμα. Στην περίπτωση, όμως, που το κριτήριο της νομιμότητας δεν ικανοποιείται, το ΕΔΔΑ δεν ελέγχει κατά πόσον εξυπηρετείται δημόσιο συμφέρον ή υφίσταται δίκαιη ισορροπία μεταξύ του εν λόγω συμφέροντος και του περιουσιακού δικαιώματος, αλλά διαπιστώνει τη παραβίαση του άρθρου 1¹³⁷.

Ως γνωστόν, τα μέτρα ρύθμισης της χρήσης αγαθών ή εξασφάλισης της καταβολής φόρων,

¹³⁵ Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ.805-807.

¹³⁶ Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ.807.

¹³⁷ Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ.807.

εισφορών ή άλλων προστίμων πρέπει να εξυπηρετούν το δημόσιο συμφέρον¹³⁸. Στο πλαίσιο αυτό, το ΕΔΔΑ έχει εξετάσει μια σειρά μέτρων που εξυπηρετούν το δημόσιο συμφέρον, μεταξύ άλλων, αυτών που εξυπηρετούν οικονομικούς και κοινωνικούς σκοπούς, την κατασκευή δημοσίων έργων, χωροταξικούς σκοπούς ή την προστασία του περιβάλλοντος, τη δημόσια υγεία και ασφάλεια, την προστασία της πολιτιστικής ή κληρονομικής κληρονομιάς, την αγροτική ανάπτυξη κ.λπ.¹³⁹.

Μία παρέμβαση στην ειρηνική απόλαυση των αγαθών θα πρέπει, επίσης, να τηρεί μία δίκαιη ισορροπία μεταξύ των απαιτήσεων του γενικού συμφέροντος και των απαιτήσεων για προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου. Το ΕΔΔΑ έχει αναγνωρίσει ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης στα Κράτη ως προς την επιλογή των μέτρων ρύθμισης των αγαθών, αλλά και την εκτίμηση των συνεπειών τους σε σχέση προς το γενικό συμφέρον, ενώ ο έλεγχος που αυτό (το ΕΔΔΑ) ασκεί δεν είναι τόσο έντονος, όσο κατά την εξέταση του δευτέρου κανόνα. Μάλιστα, η εκτίμηση αυτής της ισορροπίας είναι ένα ζήτημα πραγματικό το οποίο κρίνεται *ad hoc* και βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων¹⁴⁰.

Βάσει αρκετών νομολογιακών παραδειγμάτων¹⁴¹, εξέχοντα ρόλο έχει το μέγεθος και η σοβαρότητα του περιορισμού που επιβλήθηκε στα περιουσιακά αγαθά του προσφεύγοντος. Ως προς τη σοβαρότητα του περιορισμού, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι υποθέσεις κρατικού ελέγχου των μισθώσεων ατομικών ιδιοκτησιών, ο οποίος διενεργείται στο πλαίσιο αναδιανομής του κοινωνικού και οικονομικού βάρους που συνεπάγεται η μεταρρύθμιση στον τομέα της στέγασης και στις οποίες το ΕΔΔΑ εξετάζει κατά πόσον ο προσφεύγων επωμίστηκε ένα ιδιαίτερο βάρος¹⁴².

Το Δικαστήριο λαμβάνει συχνά υπόψη του τις δικονομικές και ουσιαστικές εγγυήσεις που παρέχει η εσωτερική έννομη τάξη στον προσφεύγοντα για την προστασία του από παράνομα ή αυθαίρετα μέτρα που ρυθμίζουν τη χρήση της περιουσίας του ή του επιβάλλουν φόρους ή πρόστιμα. Για την συνδρομή της εν λόγω προϋπόθεσης εκτιμώνται από το ΕΔΔΑ οι ισχύουσες εθνικές διαδικασίες¹⁴³. Αυτό καθίσταται πιο σαφές στις περιπτώσεις μέτρων που συνιστούν ή περιλαμβάνουν την

¹³⁸Όπως προαναφέρθηκε οι έννοιες της «δημόσιας ωφέλειας» και του «δημοσίου συμφέροντος» δεν έχουν καμία βασική διαφορά μεταξύ τους.

¹³⁹Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ.807-808.

¹⁴⁰Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ.808-814.

¹⁴¹Οι κυριότερες εκ των οποίων : ΕΔΔΑ, απόφαση της 11.1.2010, *Mamidakis κ. Ελλάδα*, Ν° 35533/04, παρ. 43, ΕΔΔΑ απόφαση της 16.11.2010, *Perdigao κ. Πορτογαλίας* (Ευρεία Σύνοψη), Ν° 24768/10 και ΕΔΔΑ, απόφαση της 26.6.2007, *Longobardi κ.ά. κ. Ιταλίας*, Ν° 7670/03.

¹⁴²ΕΔΔΑ, απόφαση της 19.6.2006, *Hutten-Czapska κ. Πολωνίας* (Ευρεία Σύνοψη), Ν° 35014/97.

¹⁴³ΕΔΔΑ, απόφαση της 24.10.1986, *AGOSI κ. Ηνωμένου Βασιλείου*, Ν° 9118/80 .

κατάσχεση ή τη δήμευση των περιουσιακών αγαθών. Αξίζει να σημειωθεί, ότι στο πεδίο των κατασχέσεων ή δημεύσεων παρουσιάζεται η ανάγκη της συνεκτίμησης της συμπεριφοράς ή ανάμειξης του καθ' ου η κατάσχεση ή δήμευση, ενώ μεγάλο ρόλο διαδραματίζει και ο σκοπός του μέτρου¹⁴⁴ που οδηγεί στην κατάσχεση ή δήμευση¹⁴⁵.

Ειδικότερα, το Δικαστήριο ενθαρρύνει την κατάσχεση περιουσίας που συνδέεται με σοβαρά ποινικά αδικήματα, όπως είναι η διαφθορά, το ξέπλυμα μαύρου χρήματος και τα αδικήματα περί ναρκωτικών, ακόμη και χωρίς προηγούμενη καταδίκη. Επιπρόσθετα, τα μέτρα κατάσχεσης μπορεί να εφαρμόζονται όχι μόνο στα πράγματα που αποτελούν πρωτογενώς προϊόντα αδικήματος, αλλά και σε περιουσία, όπως εισοδήματα, που αποκτήθηκε από μετατροπή των πρωτογενών προϊόντων, και όχι μόνο σε βάρος όσων είναι ύποπτοι για τα αδικήματα, αλλά και σε κάθε τρίτο πρόσωπο που έχει την κυριότητα της εν λόγω παράνομης περιουσίας¹⁴⁶.

Στο πλαίσιο των ουσιαστικών και δικονομικών εγγυήσεων θα μπορούσε να ενταχθεί η νομολογία του ΕΔΔΑ και σε μία σειρά υποθέσεων κατά της Ελλάδας αναφορικά με τη χρήση ακινήτων, τα οποία βρίσκονται εκτός σχεδίου πόλεως¹⁴⁷. Η αναφορά στον προορισμό ενός ακινήτου, όρος *per se* ασαφής και αόριστος, δεν επιτρέπει στον εθνικό δικαστή να λάβει υπόψη το δίκαιο που κάθε φορά ρυθμίζει *in concreto* την εκμετάλλευση του ακινήτου πριν τη θέσπιση του επίμαχου περιορισμού. Σύμφωνα με την ως άνω νομολογία των εθνικών δικαστηρίων, δεν υφίσταται υποχρέωση του Κράτους για αποζημίωση του ιδιοκτήτη ακινήτου που βρίσκεται εκτός σχεδίου πόλεως και στο οποίο έχουν επιβληθεί περιορισμοί στην εκμετάλλευση για λόγους προστασίας του φυσικού ή πολιτιστικού περιβάλλοντος¹⁴⁸.

Μάλιστα, σε ορισμένες υποθέσεις τα μέτρα ρύθμισης της χρήσης γης, λόγω της φύσης τους, μπορεί να μην έχουν οικονομικό αντίκτυπο στον προσφεύγοντα, χωρίς βέβαια κάτι τέτοιο να αποκλείει την παραβίαση της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 1. Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση *Chassagnou κ.ά. κατά Γαλλίας*¹⁴⁹, η οποία αφορούσε στην εναντίωση ιδιοκτητών συγκεκριμένης

¹⁴⁴Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις καταπολέμησης του οργανωμένου εγκλήματος μέσω της πρόληψης της τέλεσης σοβαρών αδικημάτων, οι οποίες μπορεί να αποτελέσουν σημαντικό λόγο για την άμεση επιβολή μέτρων κατά της περιουσίας. Το Κράτος διαθέτει ευρύ περιθώριο εκτίμησης ως προς την επιλογή των μέτρων όσο και της εκτίμησης των συνεπειών τους σε σχέση προς το γενικό συμφέρον.

¹⁴⁵Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 810-811.

¹⁴⁶Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 812.

¹⁴⁷ΕΔΔΑ, απόφαση της 6.12.2007, *Z.A.N.T.E. - Marathonisi A.E. κ. Ελλάδας*, Ν° 14216/03, παρ. 48.

¹⁴⁸Κ. Β. Χιώλου, *Η προστασία της περιουσίας κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αρμενόπουλος, 2005, 3, σελ. 479-481.

¹⁴⁹ΕΔΔΑ, απόφαση της 29.4.1999, *Chassagnou κ.ά. κ. Γαλλίας*, Ν° 25088/94, 28331/95 και 28443/95.

γης που είχαν υποχρέωση προς ανοχή της άσκησης της δραστηριότητας του κυνηγιού στις ιδιοκτησίες τους, μία εναντίωση όχι με οικονομικά, αλλά ηθικά κίνητρα ενάντια στο κυνήγι ζώων. Αντίθετα, στην υπόθεση *Chabauty κατά Γαλλίας*, το ΕΔΔΑ δεν διαπίστωσε παραβίαση της απαιτούμενης δίκαιης ισορροπίας λόγω της μη επίκλησης του αιτούντος παραπόνων βάσει προσωπικών πεποιθήσεων¹⁵⁰.

Στο σημείο αυτό, εξέχοντα ρόλο έχει εκείνος της αποζημίωσης στις υποθέσεις που εξετάζονται υπό το πρίσμα του τρίτου κανόνα, καθώς δεν είναι ο ίδιος με εκείνον στις υποθέσεις στέρησης περιουσίας κατά τον δεύτερο κανόνα. Στην περίπτωση του τρίτου κανόνα, το ΕΔΔΑ προβαίνει σε έναν *in concreto* έλεγχο της τήρησης της δίκαιης ισορροπίας και, η καταβολή ή μη αποζημίωσης μπορεί να αποκτήσει σημασία κατά την εκτίμηση των πραγματικών περιστατικών. Μάλιστα, πρέπει να τονισθεί ότι ο ενδιαφερόμενος δεν μπορεί να προσφύγει στο ΕΔΔΑ, παραδεκτά, εάν προηγουμένως δεν έχει προβεί στην άσκηση των προβλεπόμενων εσωτερικών ενδίκων μέσων για αποζημίωση¹⁵¹.

Συχνά το Δικαστήριο συνεκτιμά τη ζημία που υπέστη ο προσφεύγων και τη συσχετίζει με τη καταβολή ή μη αποζημίωσης, όπως συνέβη στην υπόθεση *Kortessi κατά Ελλάδας*. Στην υπόθεση αυτή, το δικαστήριο έκρινε ότι ο σκοπός των περιορισμών που επιβλήθηκαν στην προσφεύγουσα εξυπηρετούσε το δημόσιο συμφέρον, ενώ, παρόλο που δεν είχε καταβληθεί αποζημίωση σε αυτή, το επίδικο μέτρο κρίθηκε ότι δεν προκαλούσε ζημία δυσανάλογη στην περιουσία της σε σχέση με τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό, της προστασίας της φύσης¹⁵².

Αντίθετα, στην υπόθεση *Οικοδομικός Συνεταιρισμός Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Αττικής κατά Ελλάδας*¹⁵³, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η θεμιτή επιδίωξη της προστασίας των δασών δεν απαλλάσσει το Κράτος από την Ευθύνη του να παράσχει επαρκή προστασία σε άτομα που έχουν καλόπιστα αποκτήσει τη νομή ή κυριότητα περιουσίας, όπως οι προσφεύγοντες. Τέλος, η τελική άρνηση του Κράτους να απαλλοτριώσει την περιουσία τους ή να αντιτάξει άλλη ίσης αξίας, επιδείνωσε σημαντικά την ήδη δυσμενή κατάστασή τους δημιουργώντας τους ταυτόχρονα δυσανάλογο βάρος, κατά παράβαση της απαιτούμενης δίκαιης ισορροπίας.

¹⁵⁰ΕΔΔΑ, απόφαση της 4.10.2012, *Chabauty κ. Γαλλίας*, Ν° 57412/08.

¹⁵¹Λ.-Α. Σισυλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ.813-815.

¹⁵²ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.7.2006, *Kortessi κ. Ελλάδα*, Ν° 31259/04.

¹⁵³ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.7.2006, *Housing Associaton of War Disabled and Victims of War of Attica κ. ά. κ. Ελλάδας*, Ν° 35859/02.

Συμπεράσματα κεφαλαίου

Σε γενικές γραμμές, παρατηρείται ότι το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 1 του ΠΠΠ έχει διαμορφωθεί μέσω της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, συμπεριλαμβάνοντας όλες τις εκφάνσεις της έννοιας της περιουσίας. Ακόμα κι η δομή του άρθρου 1 και οι τρεις κανόνες που το απαρτίζουν έχουν αποκρυσταλλωθεί μέσα από τη νομολογία του Δικαστηρίου. Ειδικότερα, ο πρώτος κανόνας περί σεβασμού της περιουσίας λειτουργεί, αφενός ως ερμηνευτικός γνώμονας για το σύνολο του άρθρου, αφετέρου δε καταλαμβάνει όλες τις ιδιότυπες περιπτώσεις που δεν εμπίπτουν στους άλλους δύο κανόνες. Αναφορικά με το δεύτερο κανόνα, η έννοια της αποζημίωσης και της αποκατάστασης της βλάβης του προσφεύγοντος έχουν ιδιαίτερη σημασία, με εξέχουσες υποθέσεις εκείνες των απαλλοτριώσεων τόσο σε ευρωπαϊκό, όσο και σε εθνικό επίπεδο, ενώ, ο τρίτος κανόνας καταλαμβάνει αρκετές περιπτώσεις που άπτονται πολλών κλάδων του εσωτερικού δικαίου. Έχοντας μια πλήρη εικόνα περί του πεδίου προστασίας του άρθρου 1 του ΠΠΠ, μας γεννάται το ερώτημα εάν κατοχυρώνεται το δικαίωμα της περιουσίας και σε άλλα νομικά κείμενα της διεθνούς κοινότητας. Η απάντηση δίνεται μέσα από το ΧΘΔΕΕ, κι ειδικότερα το άρθρο 17 αυτού, του οποίου το νομικό πλαίσιο αξίζει να διερευνηθεί σε συνάρτηση με το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ (Κεφάλαιο 2).

Κεφάλαιο 2. Η έννοια της προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος σύμφωνα με το ΧΘΔΕΕ

Πέραν της ΕΣΔΑ και του άρθρου 1 του ΠΠΠ αυτής, η περιουσία προστατεύεται και στο πλαίσιο του ΧΘΔΕΕ (Χάρτη). Για το λόγο αυτό, είναι σημαντικό να εξετάσουμε το πεδίο προστασίας της περιουσίας και τα όρια αυτού μέσα από το άρθρο 17 του Χάρτη (Ενότητα 1), καθώς και τη νομολογική προσέγγιση της έννοιας της περιουσίας μέσα από τα δύο αυτά νομικά κείμενα (Ενότητα 2).

Ενότητα 1. Η οριοθέτηση της προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος από το ΧΘΔΕΕ

Ως γνωστόν, η ΕΣΔΑ και τα Πρόσθετα Πρωτόκολλά της είχαν καταρχήν ως κίνητρο τη στενή προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των προσώπων. Εξέλιξη τους αποτελεί ο ΧΘΔΕΕ που συνιστά μέρος του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, το οποίο ήδη άρχισε να επικυρώνεται από τα Κράτη μέλη της ΕΕ¹⁵⁴. Το Δεκέμβριο του 2009, η θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας κατέστησε τον Χάρτη νομικά δεσμευτικό, ισότιμο με τη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣυνθΕΕ) και τη Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ), δηλαδή ισχύον πρωτογενές ευρωπαϊκό δίκαιο. Ο Χάρτης εφαρμόζεται πλέον στα ευρωπαϊκά όργανα τηρούμενης της αρχής της επικουρικότητας και στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όταν εφαρμόζουν το δίκαιο αυτής¹⁵⁵, πράγμα που καθιστά απαραίτητο το προσδιορισμό του πεδίου (I) και των ορίων προστασίας (II) του δικαιώματος της περιουσίας στο πλαίσιο αυτού.

I. Το πεδίο προστασίας του άρθρου 17 του ΧΘΔΕΕ

Ο ΧΘΔΕΕ προστατεύει ορισμένα θεμελιώδη δικαιώματα, τα οποία προσδιορίζονται ως ανθρώπινα δικαιώματα, που κατοχυρώνονται με νομική δεσμευτικότητα και με υψηλή τυπική ισχύ. Ένα από αυτά είναι και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας που ορίζεται στο άρθρο 17 αυτού. Ειδικότερα, το άρθρο 17 του Χάρτη αναφέρει ότι « *1. Κάθε πρόσωπο δικαιούται να είναι κύριος των νομίμως κτηθέντων αγαθών του, να το χρησιμοποιεί, να το διαθέτει και να κληροδοτεί. Κανείς δεν μπορεί να στερείται την ιδιοκτησία του, παρά μόνον για λόγους δημόσιας ωφέλειας, στις περιπτώσεις και υπό*

¹⁵⁴Κ. Χορομίδης, *Η Επίδραση της νομολογίας του ΕυρΔΔΑ στην έκταση της αποζημίωσης και στη διαδικασία αναγκαστικής απαλλοτρίωσης – Αναγκαίες Νομοθετικές Τροποποιήσεις*, Dike International, 2005, Δ36, σελ. 932.

¹⁵⁵Β. Γ. Τζέμος, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 8-9. Κ. Χορομίδης, *Η Επίδραση της νομολογίας του ΕυρΔΔΑ στην έκταση της αποζημίωσης και στη διαδικασία αναγκαστικής απαλλοτρίωσης – Αναγκαίες Νομοθετικές Τροποποιήσεις*, Dike International, 2005, Δ36, σελ. 932.

τις προϋποθέσεις που προβλέπονται στο νόμο και έναντι δίκαιης και έγκαιρης αποζημίωσης για την απώλειά της. Η χρήση των αγαθών μπορεί να υπόκειται σε περιορισμούς από το νόμο, εφόσον αυτό είναι αναγκαίο προς το γενικό συμφέρον. 2. Η διανοητική ιδιοκτησία προστατεύεται. »

Το άρθρο αυτό αντιστοιχεί στο άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ και σύμφωνα με το άρθρο 52 παρ. 3 του ΧΘΔΕΕ¹⁵⁶ το περιουσιακό δικαίωμα έχει την ίδια εμβέλεια με το δικαίωμα που κατοχυρώνεται στην ΕΣΔΑ και δεν επιτρέπεται η υπέρβαση των περιορισμών που προβλέπονται σε αυτήν. Μόνη διαφοροποίηση ως προς το γράμμα των δύο διατάξεων αποτελεί η παράγραφος 2 του άρθρου 17 του Χάρτη, όπου αναφέρεται ρητά η προστασία της διανοητικής ιδιοκτησίας, ως μία από τις πτυχές του ιδιοκτησιακού δικαιώματος, που καλύπτει όχι μόνο τη λογοτεχνική και καλλιτεχνική ιδιοκτησία, αλλά και το δικαίωμα ευρεσιτεχνίας, των σημάτων, καθώς και τα συγγενικά δικαιώματα¹⁵⁷. Στο σημείο αυτό, για την καλύτερη εξέταση του πεδίου εφαρμογής του άρθρου 17 του Χάρτη, απαραίτητο είναι το να κάνουμε μία διαφοροποίηση ανάμεσα στους φορείς (Α) και το αντικείμενο (Β) προστασίας του δικαιώματος της περιουσίας.

A. Οι φορείς του δικαιώματος της περιουσίας στο Χάρτη

Σύμφωνα με την παρ. 1 του άρθρου 17, φορέας του δικαιώματος είναι «κάθε πρόσωπο», τόσο φυσικό όσο και νομικό, ανεξαρτήτως υπηκοότητας ή τόπου έδρας. Μέχρι στιγμής, δεν έχει διευκρινιστεί με σαφήνεια εάν το άρθρο 17 του Χάρτη προστατεύει και την περιουσία των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου. Κατά την ορθότερη, όμως, άποψη, το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 17 εκτείνεται και στην περιουσία ν.π.δ.δ. που απολαμβάνουν ορισμένης αυτοτέλειας και συμμετέχουν στην οικονομική δραστηριότητα με τρόπο ανάλογο ενός ιδιώτη. Προς την κατεύθυνση αυτή υποδεικνύουν τόσο το Γενικό Δικαστήριο, το οποίο έχει κρίνει ότι κρατικοί φορείς τρίτων κρατών μπορούν να επικαλεστούν το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, όσο και το ΕΔΔΑ. Ωστόσο, αντίθετη είναι η άποψη της εθνικής έννομης τάξης, όπου τυχόν αναγνώριση δικαιώματος ιδιοκτησίας σε κρατικούς φορείς θα σήμαινε ταύτιση υπόχρεου-δικαιούχου¹⁵⁸.

B. Το αντικείμενο της προστασίας της περιουσίας στο ΧΘΔΕΕ

Με τον όρο «ιδιοκτησία» νοείται ένα σύνολο εξουσιών επί ορισμένου αγαθού, όπως η δυνατότητα επιλογής του τρόπου χρήσης και διάθεσής του. Η κατοχύρωση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας

¹⁵⁶Άρθρο 52 παρ. 3 του ΧΘΔΕΕ.

¹⁵⁷Β. Γ. Τζέμος, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 212.

¹⁵⁸Β. Γ. Τζέμος, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 219-220.

στον ΧΘΔΕΕ μεταθέτει τη τελική αρμοδιότητα ορισμού του δικαιώματος αυτού στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ), λαμβάνοντας συμπληρωματικά υπόψη τις γενικές κατευθύνσεις που οι εθνικοί κανόνες προσφέρουν.

Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία αφορά στο «αγαθό», το οποίο μπορεί να είναι είτε υλικό, είτε άυλο. Σύμφωνα με το άρθρο 17, προστατευτέα είναι μόνο τα δικαιώματα επί «νομίμως κτηθέντων αγαθών», ενώ σχέσεις που έχουν ιδρυθεί παράνομα, δεν εμπίπτουν καν στο προστατευτικό πεδίο του ΧΘΔΕΕ. Παράλληλα, το άρθρο 17 του Χάρτη αναφέρεται σε τέσσερις κατηγορίες σχέσεων ενός προσώπου επί ορισμένου αγαθού, οι οποίες εξειδικεύονται ρητά, σε αντίθεση προς την ΕΣΔΑ. Κατά πρώτον, η παρ. 1 εγγυάται τη νομική σύνδεση μεταξύ προσώπου και αγαθού με τη μορφή του τίτλου κυριότητας, κατά δεύτερον, τη χρήση ορισμένου αγαθού, και, κατά τρίτον, την δυνατότητα διάθεσής του εν ζωή ή αιτία θανάτου. Η παρ. 2 αναφέρει ρητώς, ότι η διανοητική ιδιοκτησία ανήκει στο προστατευτικό πλαίσιο, επίσης.

Επιπλέον, το άρθρο 17 προστατεύει όλα τα δικαιώματα περιουσιακής φύσεως, καθώς και τα κεκτημένα οικονομικά συμφέροντα. Στο σημείο αυτό, κρίσιμη είναι η διάκριση μεταξύ κεκτημένων οικονομικών θέσεων και απλών συμφερόντων ή ευκαιριών εμπορικής φύσεως. Σύμφωνα με το ΔΕΕ, η εν λόγω προστασία αφορά μόνο «δικαιώματα με περιουσιακή αξία, εκ των οποίων απορρέει λαμβανομένης υπόψη της έννομης τάξεως, μια δεδομένη νομική θέση βάσει της οποίας ασκούνται αυτοτελώς τα εν λόγω δικαιώματα από και υπέρ του κατόχου τους»¹⁵⁹. Ο ορισμός αυτός τονίζει δύο στοιχεία της προστατευόμενης ιδιοκτησίας, την «περιουσιακή αξία» αφενός, και τη «δεδομένη νομική θέση», αφετέρου.

Ως προς τη «δεδομένη νομική θέση», αυτή πρέπει να διαχωριστεί από τα απλά οικονομικά συμφέροντα, τα οποία εξαιρούνται από το πεδίο προστασίας του άρθρου 17 ως «αβέβαια» και «συγκυριακά». Οι απλές ελπίδες για την απόκτηση οικονομικού οφέλους ή αβέβαια εμπορικά συμφέροντα δεν αποτελούν επίσης περιουσιακά αγαθά προστατευτέα από τη διάταξη του άρθρου 17. Μάλιστα, η διάκριση αυτή αντικατοπτρίζει τη διαφορά μεταξύ «υπαρκτής περιουσίας» και «μελλοντικού εισοδήματος», που συναντάται στη νομολογία του ΕΔΔΑ¹⁶⁰, αλλά και την θέση του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ), ότι στην έννοια της περιουσίας περιλαμβάνονται «όχι μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα, αλλά και όλα τα δικαιώματα περιουσιακής φύσεως, καθώς και τα

¹⁵⁹ΔΕΕ, υπόθεση *Sky Österreich*, C-283/11, παρ. 34, όπου παραπέμπει ο Β. Γ. Τζέμος, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 221.

¹⁶⁰ΕΔΔΑ, απόφαση της 7.6.2012, *Di Stefano κ. Ιταλίας*, Ν° 38433/09, παρ. 172

«κεκτημένα οικονομικά συμφέροντα»¹⁶¹.

Όσον αφορά στα εμπράγματα δικαιώματα, αυτά ανήκουν στον πυρήνα του πεδίου προστασίας του άρθρου 17 του Χάρτη. Πιο συγκεκριμένα, προστατεύεται η πλήρης κυριότητα, τα περιορισμένα εμπράγματα δικαιώματα καθώς και το δικαίωμα επιλογής του τρόπου χρήσης ορισμένου αγαθού. Στο πεδίο προστασίας του άρθρου 17 εμπίπτουν επίσης και ενοχικές αξιώσεις που πηγάζουν από συμβατική σχέση μεταξύ ιδιωτών ή από σχέση παροχής υπηρεσιών ή αγαθών προς το δημόσιο φορέα¹⁶². Βασική προϋπόθεση είναι να υφίσταται «δικαιολογημένη εμπιστοσύνη» του προσώπου που επικαλείται την εν λόγω αξίωση ότι θα ικανοποιηθεί, ενώ σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, αυτή συνίσταται, όταν στηρίζεται επαρκώς σε διατάξεις του εθνικού δικαίου ή σε πάγια νομολογία εθνικών δικαστηρίων¹⁶³.

Υπό προϋποθέσεις, στο πεδίο προστασίας του άρθρου 17 εμπίπτουν ορισμένες αξιώσεις για κρατικές κοινωνικές παροχές. Κατά το ΕΔΔΑ, το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 1 του ΠΠΠ εκτείνεται και στην αξίωση για καταβολή σύνταξης, όταν νόμος παρέχει δικαίωμα στην καταβολή σύνταξης και ο αιτών έχει συμπληρώσει τις σχετικές προϋποθέσεις. Μάλιστα, η αξίωση για καταβολή σύνταξης εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του εν λόγω άρθρου ανεξαρτήτως του εάν η παροχή στηρίζεται στην προηγούμενη καταβολή εισφορών ή όχι. Αντίθετα, στην περίπτωση του ΧΘΔΕΕ, στο δικαίωμα στην ιδιοκτησία εμπίπτει μόνο το μέρος της παροχής που προκύπτει από την αξιοποίηση των καταβεβλημένων εισφορών του δικαιούχου. Το υπερβάλλον αποτελεί μεταβιβαστική πληρωμή που προέρχεται από φόρους και εισφορές τρίτων.

Τέλος, η παράγραφος 2 του άρθρου 17 του Χάρτη επιβεβαιώνει ρητά την προστασία της διανοητικής ιδιοκτησίας, η οποία αναλύεται σε μια σειρά διαφορετικών εξουσιών, όπως το πνευματικό και το ηθικό δικαίωμα επί του έργου, και η οποία εισήχθη λόγω της αυξανόμενης σημασίας της, και του παράγωγου κοινοτικού δικαίου¹⁶⁴.

¹⁶¹ΣτΕ, Ολομ. απόφαση με αριθμό 421/2014, παρ. 14.

¹⁶²Βασίλης Γ. Τζέμος, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 220-222.

¹⁶³ΕΔΔΑ, υπόθεση της 24.6.2003, υπόθεση *Stretch κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, Ν° 44277/98, παρ. 36

¹⁶⁴Β. Γ. Τζέμος, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 222.

II. Η παρέμβαση στο δικαίωμα της περιουσίας και η νομιμότητα αυτής στο άρθρο 17 του ΧΘΔΕΕ

Το άρθρο 17 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων διακρίνει τις περιπτώσεις παρέμβασης στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας σε δύο κατηγορίες, την πλήρη στέρηση της ιδιοκτησίας (παρ. 1 εδ. 2) και τη θέσπιση περιορισμών στη χρήση ή διάθεση ορισμένων αγαθών (παρ. 1 εδ. 3).

Η στέρηση της ιδιοκτησίας συνίσταται από στη πλήρη και διαρκή αποξένωση του δικαιούχου από το αγαθό, η οποία μπορεί να είναι αποτέλεσμα τυπικής ή εν τοις πράγμασι (*de facto*) απαλλοτρίωσης. Όπως ισχύει και στο ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, στην τυπική στέρηση απαιτείται αποξένωση του δικαιούχου επί του αγαθού, και η μεταφορά του σχετικού δικαιώματος στο κράτος ή άλλο πρόσωπο¹⁶⁵. Αντίθετα, στην *de facto* απαλλοτρίωση, ο δικαιούχος διατηρεί μεν τυπικά την επίφαση ιδιοκτησίας επί ορισμένου αγαθού, αλλά έχει ουσιαστικά αποξενωθεί από όλες τις εύλογες χρήσεις του¹⁶⁶. Σε περίπτωση που παραμείνει κάποιος «εύλογος χρόνος» αξιοποίησης του αγαθού η παρέμβαση δε συνιστά στέρηση, αλλά περιορισμό της ιδιοκτησίας¹⁶⁷.

Από τη στέρηση της ιδιοκτησίας, το άρθρο 17 του Χάρτη διακρίνει τον απλό περιορισμό εξουσιών που αυτή συνεπάγεται. Αν και το γράμμα του άρθρου 17 παρ. 1 εδ. 3 του Χάρτη αναφέρεται μόνο στη χρήση των αγαθών, κατά την ορθότερη άποψη, το περιεχόμενό του αφορά και περιορισμούς στη διάθεσή του. Ειδικότερα, δεν είναι απαραίτητο η σχετική ρύθμιση να αποσκοπεί στον περιορισμό της ιδιοκτησίας, αλλά αρκεί να επέρχεται ως απαραίτητο παρεπόμενο αποτέλεσμα της¹⁶⁸.

Βέβαια, όπως επισημαίνει το ΔΕΕ, το δικαίωμα ιδιοκτησίας δεν είναι απόλυτο, αλλά πρέπει να συνεκτιμάται σε σχέση με την «κοινωνική του λειτουργία». Τυχόν περιορισμοί στην άσκησή του μπορεί να είναι νόμιμοι, υπό την προϋπόθεση ότι υπηρετούν σκοπούς γενικού συμφέροντος και δεν συνιστούν υπέρμετρη και μη ανεκτή παρέμβαση, θίγουσα την ίδια την ουσία του δικαιώματος. Εξάλλου, στο άρθρο 52 παρ. 1 του Χάρτη, επιτρέπεται η επιβολή περιορισμών στην άσκηση δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται σε αυτόν, υπό την προϋπόθεση ότι οι περιορισμοί αυτοί

¹⁶⁵ΕΔΔΑ, απόφαση της 23.9.1982, υπόθεση *Sporrong and Lonnroth κατά Σουηδίας*, Ν° 7151/75 και 7152/75, παρ. 63.

¹⁶⁶Χ. Ν. Σατλάνης, *Η Προστασία του Δικαιώματος της Ιδιοκτησίας – Περιουσίας με βάση κυρίως τη Νομολογία του ΕΔΔΑ*, Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, 2007, Σελ. 1886-1890

¹⁶⁷ΔΕΕ, C-44/79, παρ.19, όπου παραπέμπει ο Β. Γ. Τζέμος, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 222.

¹⁶⁸Β. Γ. Τζέμος, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 223.

προβλέπονται από το νόμο, σέβονται το βασικό περιεχόμενο των εν λόγω δικαιωμάτων και ελευθεριών και ότι, τηρούμενης της αρχής της αναλογικότητας, είναι αναγκαίοι και ανταποκρίνονται πραγματικά σε σκοπούς γενικού συμφέροντος που αναγνωρίζει η Ένωση, ή στην ανάγκη προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των τρίτων.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι προϋποθέσεις νόμιμης στέρησης ή περιορισμού της ιδιοκτησίας δεν μπορούν να είναι λιγότερο ευνοϊκές για τον δικαιούχο, από εκείνες που προβλέπονται στα πλαίσια της ΕΣΔΑ (αρ. 52 παρ. 3 του Χάρτη)¹⁶⁹, ενώ, κατά το εδ. 2 της παρ. 1 του άρθρου 17, τυχόν στέρηση της ιδιοκτησίας είναι σύμφωνη με το Χάρτη μόνο όταν γίνεται για λόγους δημόσιας ωφέλειας, υπό τις προϋποθέσεις που προβλέπονται σε νόμο, και έναντι δίκαιης και έγκαιρης αποζημίωσης. Ακόμη, κατά το εδ. 3, οι περιορισμοί είναι δυνατοί, εφόσον κρίνονται αναγκαίοι προς το γενικό συμφέρον¹⁷⁰.

Αξίζει να αναφερθεί, επίσης, ότι τόσο η στέρηση, όσο και ο περιορισμός της ιδιοκτησίας πρέπει να στηρίζονται σε νομοθετικό θεμέλιο επαρκώς εξειδικευμένο, όπως ορίζει το άρθρο 52 παρ. 1 του ΧΘΔΕΕ. Η εν λόγω διάταξη τάσσει την πρόβλεψη σε νόμο ως γενική προϋπόθεση περιορισμού όλων των δικαιωμάτων του Χάρτη, ενώ ο σχετικός κανόνας πρέπει σε κάθε περίπτωση να είναι επαρκώς συγκεκριμένος, προσβάσιμος και να επιτρέπει την πρόβλεψη των εννόμων συνεπειών που επιφέρει¹⁷¹.

Στην περίπτωση δε της στέρησης ιδιοκτησίας, θεμιτοί είναι οι σκοποί που συνιστούν «δημόσια ωφέλεια» (εδ. 2), ενώ στην περίπτωση των περιορισμών, οι σκοποί που εξυπηρετούν «το γενικό συμφέρον» (εδ. 3)¹⁷². Γενικά, η νομολογία αφήνει ευρύ περιθώριο εκτίμησης στο φορέα του δημοσίου συμφέροντος όσον αφορά την επιλογή του σκοπού προς ωφέλεια του οποίου γίνεται η παρέμβαση στην ιδιοκτησία. Ωστόσο, τόσο η στέρηση, όσο και οι περιορισμοί της ιδιοκτησίας πρέπει να είναι σύμφωνοι με την αρχή της αναλογικότητας.

Η εξέταση της αναλογικότητας συνίσταται σε τρία βήματα, και πολλές φορές συλλήβδην από το Δικαστήριο, στην καταλληλότητα των μέτρων για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού, στην

¹⁶⁹Άρθρο 52 παρ. 3 του ΧΘΔΕΕ.

¹⁷⁰Άρθρο 17 παρ. 1 εδ. 2 και 3 του ΧΘΔΕΕ.

¹⁷¹Β. Γ. Τζέμος, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 224.

¹⁷²Όπως έχει προαναφερθεί, οι έννοιες «δημόσια ωφέλεια» και «γενικό συμφέρον» πρέπει να θεωρούνται ταυτόσημες.

αναγκαιότητα αυτών (αρ. 51 παρ. 1 του Χάρτη), και στη βαρύτητα του μέτρου που πρέπει να βρίσκεται σε μια σχέση αναλογικότητας με τη γενική ωφέλεια που επιδιώκεται με αυτό (αναλογικότητα *stricto sensu*)¹⁷³. Στη νομολογία του ΕΔΔΑ, το τελευταίο στοιχείο αποδίδεται ως σχέση «δίκαιης ισορροπίας» (fair balance) μεταξύ του σκοπού γενικού συμφέροντος και την προστασία του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, σχέση η οποία διαταράσσεται όταν ο δικαιούχος καλείται να φέρει ατομικά υπέρμετρο βάρος.

Στο σημείο αυτό, το ΔΕΕ και το ΕΔΔΑ έχουν διαπλάσει μια σειρά κριτηρίων που διαγράφουν τα γενικά όρια της αναλογικότητας σε σχέση με το δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Ένα από τα κριτήρια αυτά είναι η βαρύτητα του περιορισμού για τον δικαιούχο. Η βαρύτητα αυτή έχει κριθεί υψηλή όταν θίγεται η υπόσταση της δικαιούχου επιχείρησης ή όταν τα μέτρα είναι γενικής ισχύος και αυξημένης διάρκειας, ενώ ταυτόχρονα δύναται να συνοδεύεται από τη χορήγηση αποζημίωσης¹⁷⁴. Σε περίπτωση μέτρων με τεχνικό χαρακτήρα, όμως, σημαντική είναι η στήριξη του μέτρου σε επιστημονικά στοιχεία. Η τήρηση διαδικαστικών εγγυήσεων, επίσης, και το δικαίωμα ακρόασης ειδικότερα, παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εξέταση της αναλογικότητας, καθώς και η υποχρέωση του μέτρου ανά τακτά χρονικά διαστήματα. Ακόμη, τα πρόστιμα μπορεί να αποτελέσουν προσβολή του δικαιώματος ιδιοκτησίας, μόνο όταν επιβαρύνουν υπέρμετρα το πρόσωπο το οποίο αφορούν ή περιορίζουν θεμελιωδώς την οικονομική του κατάσταση¹⁷⁵.

Για τη νομιμότητα της στέρησης της ιδιοκτησίας απαιτείται, χωρίς εξαίρεση, η καταβολή δίκαιης και έγκαιρης αποζημίωσης (άρθρο 17 παρ. 1 Χάρτη). Το γράμμα του Χάρτη διαφοροποιείται από την νομολογία του ΕΔΔΑ, που αφήνει, έστω και σε όλως εξαιρετικές περιπτώσεις, ανοιχτό το ενδεχόμενο απαλλοτρίωσης χωρίς αποζημίωση. Όσον αφορά στο ύψος αυτής, η αρχική πρόταση για ρητή κατοχύρωση της υποχρέωσης καταβολής «πλήρους» αποζημίωσης απορρίφθηκε από τη Συνέλευση. Στις περισσότερες περιπτώσεις, όμως, προβλέπεται να είναι κοντά στην πλήρη αξία, ενώ, όσο αυξάνει ο αριθμός των δικαιούχων, το δικαστήριο αρκείται περισσότερο σε μια «εύλογη» αποζημίωση. Ως παραβίαση του δικαιώματος στην ιδιοκτησία έχουν κριθεί και αμάχητα τεκμήρια καθορισμού της αποζημίωσης¹⁷⁶. Συνεπώς, μέτρα που περιορίζουν την ιδιοκτησία δεν απαιτείται να συνοδεύονται από αποζημίωση ρητώς από το Χάρτη, υπάρχει, ωστόσο, η περίπτωση ακόμα και απλοί περιορισμοί στην ιδιοκτησία να κριθούν δυσανάλογοι χωρίς την καταβολή κάποιου

¹⁷³Β. Γ. Τζέμος, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 225.

¹⁷⁴Β. Γ. Τζέμος, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 226.

¹⁷⁵ΕΔΔΑ, απόφαση της 11.1.2007, υπόθεση *Mamidakis κ. Ελλάδα*, Ν° 35533/04, παρ. 44-45, 47 και 48.

¹⁷⁶ΕΔΔΑ, απόφαση της 25.3.1999, *Parachelas κ. Ελλάδα*, Ν° 31423/96, παρ. 53 και ΣτΕ 86/2015 (Β' Τμήμα, πρότυπη δίκη).

οικονομικού ανταλλάγματος¹⁷⁷.

Ενότητα 2. Συγκριτική ανάλυση της ΕΣΔΑ και των Πρωτοκόλλων της με τον ΧΘΔΕΕ

Στα πλαίσια της ευρωπαϊκής προστασίας των δικαιωμάτων των ανθρώπου, δεσπόζουσα θέση κατέχει η ΕΣΔΑ, ενώ σε ευρύτερους τομείς δικαιωμάτων, πέρα από τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα που απαριθμούνται στην εν λόγω σύμβαση, το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει αναπτύξει δραστηριότητες, που πολλές φορές είχαν καταλήξει σε θεσμοθετημένες μορφές ρυθμίσεων. Αυτή η πρακτική, πλέον, καταρρίπτεται με το ΧΘΔΕΕ και το δεσμευτικό χαρακτήρα που αυτός θα αποκτήσει με την ενσωμάτωσή του στο Ευρωπαϊκό Σύνταγμα¹⁷⁸.

Όπως αναφέρει ο Χρήστος Ροζάκης¹⁷⁹, η επικάλυψη που προξενεί ο ΧΘΔΕΕ με την ΕΣΔΑ δεν είναι απόλυτη. Καταρχάς, διότι τα δικαιώματα του ανθρώπου που προβλέπονται από το Χάρτη δεν ταυτίζονται αριθμητικά, αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις ούτε ποιοτικά με τα προστατευμένα δικαιώματα πέρα από τη Σύμβαση, καθώς και ότι σε ορισμένες περιπτώσεις σύμπτωσης, τα δικαιώματα είναι ευρύτερα διατυπωμένα σ' αυτόν.

Σημειώνει επίσης, ότι είναι σαφές πως οι υπόχρεοι για σεβασμό, και τελικά έλεγχο, σχετικά με τη συμμόρφωσή τους με τα προστατευόμενα δικαιώματα, δεν είναι ακριβώς οι ίδιοι, αφού τα Κράτη-μέλη δεν συμπίπτουν, προς το παρόν, τουλάχιστον, απολύτως. Ειδικότερα, οι υπόχρεοι σεβασμού του Χάρτη, ή καλύτερα του Συντάγματος, είναι τα Κράτη-μέλη της Ένωσης, ενώ οι υπόχρεοι σεβασμού της Σύμβασης είναι 45 ευρωπαϊκά Κράτη, που βέβαια περιλαμβάνουν όλα τα μέλη της Ένωσης.

Επιπλέον, όσον αφορά στο πεδίο εφαρμογής των διατάξεων των δύο κειμένων, τονίζει ότι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση δεσμεύει τα Κράτη-μέλη της για σεβασμό των προστατευομένων δικαιωμάτων εκεί που τα τελευταία ασκούν δικαιοδοσία, ενώ στην περίπτωση του Συντάγματος οι δεσμεύσεις αφορούν στις πράξεις και παραλείψεις των κοινοτικών οργάνων, ή στις πράξεις και παραλείψεις των Κρατών-μελών όταν εφαρμόζουν, στα πλαίσια της δικαιοδοσίας τους, κοινοτικό

¹⁷⁷Βασίλης Γ. Τζέμος, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 226.

¹⁷⁸Ξ. Α. Γιαταγάνας, *Η ενσωμάτωσή του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις Συνθήκες – Άσκηση Συνταγματικού Δικαίου ή πολιτική ρητορεία;*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2003, Πρόλογος, σελ. Χ-ΧΙ, Σχόλιο Χρήστου Ροζάκη.

¹⁷⁹Ξ.Α. Γιαταγάνας, *Η ενσωμάτωσή του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις Συνθήκες – Άσκηση Συνταγματικού Δικαίου ή πολιτική ρητορεία;*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2003, Πρόλογος, σελ.ΧΙ, Σχόλιο Χρήστου Ροζάκη.

δίκαιο.

Αντιλαμβανόμαστε, βέβαια, ότι οι διαφορές αυτές δύσκολα θεμελιώνουν την αντίληψη ότι τα δύο κείμενα είναι, απλώς, συμπληρωματικά κι ότι η εφαρμογή του ενός δεν θα επηρεάζει την εφαρμογή του άλλου. Μπορεί το πρώτο σκέλος του πεδίου εφαρμογής να δείχνει ότι διαφέρει, αφού τα κοινοτικά όργανα δεν emπίπτουν στον έλεγχο της ευρωπαϊκής σύμβασης, αντίθετα, το δεύτερο σκέλος αφήνει μικρά περιθώρια διαχωρισμού των ορίων δικαιοδοσίας των οργάνων του Συντάγματος και της Σύμβασης, όταν τα κράτη-μέλη της Ένωσης εφαρμόζουν το κοινοτικό δίκαιο.

Στη θέα όλων αυτών, η παράλληλη συνύπαρξη δύο διαφορετικών συστημάτων προστασίας στον ευρωπαϊκό χώρο ισχυροποιεί τη σημασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, ενώ ταυτόχρονα υπογραμμίζει την ανάγκη συντονισμού και της εύρεσης μιας κοινής ερμηνευτικής γραμμής από ένα ενιαίο διεθνές ερμηνευτικό όργανο. Όπως τονίζει ο Χρήστος Ροζάκης, η ΕΣΔΑ και ο Χάρτης, αν και αποτελούν δύο διαφορετικά νομικά κείμενα, που ταυτόχρονα ερμηνεύονται από δύο διαφορετικά όργανα (το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο του Λουξεμβούργου αφενός, και, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο του Στρασβούργου αφετέρου), εντεταλμένα σε αυτό το έργο, έχουν ως κοινό στόχο την προώθηση της ενότητας και της ολοκλήρωσης της Ευρώπης, κάτι που μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την δημιουργία ενός εξειδικευμένου δικαιοδοτικού μηχανισμού, που θα έχει ως έργο να ερμηνεύει τα σχετικά κείμενα¹⁸⁰

Συμπεράσματα Κεφαλαίου

Βάσει των ανωτέρω, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι ο ΧΘΔΕΕ αποτελεί ξεχωριστό αυτοτελές κείμενο με νομική ισχύ ίδια με εκείνη των Συνθηκών για την προστασία των δικαιωμάτων. Το μείζον ζήτημα που ετέθη κατόπιν της αναβάθμισης του Χάρτη σε πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο, ήταν η σχέση που ανέπτυξε με τις άλλες πηγές των θεμελιωδών δικαιωμάτων, οι οποίες είχαν ενταχθεί στο σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης με την προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ. Δεδομένου ότι τόσο ο Χάρτης, όσο και η ΕΣΔΑ αποτελούν πηγές των δικαιωμάτων που προστατεύονται σε διεθνές επίπεδο, προκύπτει, επομένως, ένα πολυεπίπεδο σύστημα προστασίας, ισοδύναμης κανονιστικότητας και χαρακτηριζόμενο από πολυπλοκότητα. Συνεπώς, υπογραμμίζεται η ανάγκη ασκήσεως του δικαιώματος της περιουσίας, σύμφωνα με τους όρους που προβλέπονται σε διατάξεις του Συντάγματος, δίνοντας προτεραιότητα

¹⁸⁰Ξ. Α. Γιαταγάνας, *Η ενσωμάτωσή του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις Συνθήκες – Άσκηση Συνταγματικού Δικαίου ή πολιτική ρητορεία;*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2003, Πρόλογος, σελ.ΧΙΙ- ΧΙΥ, Σχόλιο Χρήστου Ροζάκη.

στις εθνικές συνταγματικές παραδόσεις κατά την άσκηση δικαιωμάτων που προέρχονται αυτές. Ωστόσο, η εκάστοτε νομοθεσία και πρακτική των Κρατών-μελών, κατά την ερμηνεία και εφαρμογή του Χάρτη και της ΕΣΔΑ, επηρεάζεται από τις υφιστάμενες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, μεταβάλλοντας κατ' επέκταση το «πλέγμα» προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων, το οποίο παραμερίζεται συχνά για λόγους δημοσίας ωφέλειας (Μέρος II).

Μέρος ΙΙ. Το δημόσιο συμφέρον ως περιορισμός του περιουσιακού δικαιώματος και η μεταστροφή του στη εθνική νομολογία

Είναι γνωστό ότι η οικονομική κρίση χρέους αποτελεί ένα σημείο τομής για τη μεταπολιτευτική ιστορία της Ελλάδας, αφού το ελληνικό κράτος έφτασε στα πρόθυρα της οικονομικής κατάρρευσης. Σε όλους κατέστη σαφές ότι η Ελλάδα έζησε έναν συνολικό «εκτροχιασμό», για την αντιμετώπιση του οποίου αποδείχθηκε απροετοίμαστη, τόσο η ίδια, όσο και ολόκληρη η ΕΕ, της οποίας συνιστά μέλος. Σημαντικό ρόλο για την αντιμετώπιση αυτής είχαν τα γνωστά σε όλους «Μνημόνια». Παρόλα αυτά, δεν ήταν λίγες οι φορές που οι προβλέψεις και οι ρυθμίσεις τους ήρθαν σε σύγκρουση με το περιουσιακό δικαίωμα, όπως αυτό αποτυπώνεται στο άρθρο 1 ΠΠΠ της ΕΣΔΑ¹⁸¹ (Κεφάλαιο 1).

Υπό το πρίσμα, λοιπόν, των έκτακτων αυτών περιστάσεων, η χρονική πίεση στη λήψη των αποφάσεων αποτέλεσε χαρακτηριστικό γνώρισμα της πολιτικής ζωής της χώρας, ενώ σε μεγάλο βαθμό οδήγησε τα δικαστήρια στην ανανοηματοδότηση του δημοσίου συμφέροντος, πράγμα το οποίο επέφερε ορισμένες εννοιολογικές μεταστροφές. Στο πλαίσιο αυτό, όπου ο δικαστής αναμετρήθηκε με τις δημοσιονομικές επιπτώσεις των επιλογών του νομοθέτη και τις πάγιες παραδοχές της νομολογίας, οδηγήθηκε στην μετάλλαξη της έννοιας του «ταμειακού συμφέροντος» σε «δημόσιο συμφέρον», προκειμένου να δικαιολογήσει τον περιορισμό του περιουσιακού δικαιώματος (Κεφάλαιο 2)¹⁸².

¹⁸¹F. Fines, *L'atteinte aux droits fondamentaux était-elle le prix du sauvetage de la zone euro ?*, www.revuedlf.com, καθώς και L. Pettiti, *La Grèce, la Troïka, et la Charte Sociale Européenne*, www.ccbe.eu.

¹⁸²Ξ. Ι. Κοντιάδης, *Οικονομική κρίση, κυριαρχία και συνταγματική μεταβολή. Συγκριτικές παρατηρήσεις και υποθέσεις εργασίας*, ΕφημΔΔ, Τόμος 2, 2012, σελ. 226-227.

Κεφάλαιο 1 : Το περιουσιακό δικαίωμα και η επιρροή του από την ελληνική οικονομική κρίση.

Ως γνωστόν, η οικονομική κρίση που μαστίζει τα χρόνια μας από τα τέλη του 2009 μέχρι σήμερα, οδήγησε στην υπογραφή και ενσωμάτωση των «Μνημονίων» στην εθνική έννομη τάξη¹⁸³, δημιουργώντας συγκρούσεις μεταξύ των ρυθμίσεων που προβλέπουν και του πεδίου προστασίας του δικαιώματος της περιουσίας. Στο σημείο αυτό, απαραίτητη κρίνεται η εξέταση της αναγκαιότητας της υιοθέτησης αυτών από την ελληνική έννομη τάξη (Ενότητα 1) και της νομικής φύσης τους (Ενότητα 2), καθώς πολλές φορές έχει κριθεί η συνταγματικότητα αυτών τόσο σε εθνικό, όσο και σε Ενωσιακό επίπεδο.

Ενότητα 1: Η ελληνική κρίση χρέους και η πορεία προς τα «Μνημόνια»

Εν όψει της ελληνικής οικονομικής κρίσης και της απουσίας θεσμών και μηχανισμών σε Ενωσιακό επίπεδο¹⁸⁴ δημιουργήθηκε η απαίτηση για άμεση και σθεναρή πολιτική βούληση από τις ηγεσίες των ισχυρότερων κρατών της Ένωσης, που θα καλούνταν να πάρουν τις κρίσιμες αποφάσεις για τη σωτηρία του ενιαίου νομίσματος και να επωμιστούν το οικονομικό και πολιτικό κόστος των επιλογών τους, επηρεάζοντας κατ' επέκταση σε μεγάλο βαθμό και το περιουσιακό δικαίωμα (I). Ωστόσο, από όλους τους μηχανισμούς που υιοθετήθηκαν, πιο δημοφιλή υπήρξαν τα λεγόμενα «Μνημόνια», τα οποία, λόγω του ιδιαίτερου καθεστώτος υπό το οποίο ελήφθησαν, πολλές φορές μας έχουν απασχολήσει ως προς τη νομική τους φύση (II).

I. Τα γεγονότα που συνιστούν την ελληνική οικονομική κρίση

Είναι γνωστό ότι η σημασία της ελληνικής κρίσης χρέους ήταν μεγάλη, δεδομένου ότι έθετε σε κίνδυνο την Ευρωζώνη και θα οδηγούσε σε κατάρρευση το ενιαίο νόμισμα, το ευρώ. Τα δεδομένα της εθνικής οικονομίας συνίσταντο σε διευρυμένα δημοσιονομικά ελλείμματα, σε διόγκωση του δημοσίου χρέους λόγω του υπέρογκου δανεισμού, στο αρνητικό ισοζύγιο εισαγωγών-εξαγωγών και στην έλλειψη ανταγωνιστικότητας. Επιπλέον, η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, που ήταν απότοκος της παγκοσμιοποιημένης λειτουργίας του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού και της

¹⁸³Η ενσωμάτωση των Μνημονίων έγινε με την ψήφιση των Νόμων 3845/2010 «Μνημόνιο Ι», 4046/2012 «Μνημόνιο ΙΙ» και 4336/2015 «Μνημόνιο ΙΙΙ».

¹⁸⁴J. Pisani – Ferry, *The Eurocrisis and its Aftermath*, Oxford University Press, 2014, σελ. 6-18, καθώς και B. Eichengreen, *The Hall of Mirrors. The Great Depression, the Great Recession and the Uses and Misuses of History*, Oxford University Press, 2015, σελ. 337-363.

ανεξέλεγκτης λειτουργίας των αγορών και των διεθνών κερδοσκοπικών κύκλων, επιδείνωσε το ελληνικό οικονομικό πρόβλημα, ενώ ακόμη, δεν έλειψαν και οι αμφισβητήσεις για την αξιοπιστία των στατιστικών στοιχείων, με τα οποία ενημερώνονταν οι ευρωπαϊκές αρχές¹⁸⁵.

Σε θεωρητικό επίπεδο, στο εσωτερικό της Ευρωζώνης, αναπτύχθηκαν δύο σχολές σκέψης¹⁸⁶ για την αντιμετώπιση της ελληνικής κρίσης χρέους. Η μία πρέσβευε την από κοινού, όλων των μελών της Ευρώπης, προσπάθεια διάσωσης της Ελλάδας, ενώ η άλλη, πίστευε ότι η καλύτερη λύση θα ήταν η πτώχευση και η έξοδος της χώρας από το ευρώ¹⁸⁷. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη σχολή σκέψης φρονούσε πως η Ελλάδα έπρεπε με κάθε τρόπο να διασωθεί χάριν της Ευρωζώνης και του κοινού νομίσματος, ενώ αντλούσε επιχειρήματα από παλαιότερες ενστάσεις που είχαν διατυπωθεί κατά της βιωσιμότητας του κοινού νομίσματος χωρίς την ύπαρξη δημοσιονομικής ένωσης. Αντίθετα, η δεύτερη σχολή σκέψης πίστευε, όπως αποδεικνύεται και από τη στάση της Σλοβακίας που αρνείται να συμμετάσχει στον ευρωπαϊκό μηχανισμό στήριξης της ελληνικής οικονομίας, ότι η Ελλάδα έπρεπε να αφεθεί να πτωχεύσει¹⁸⁸, ούτως ώστε, να μπορέσει να γίνει το ευρώ ένα αξιόπιστο παγκόσμιο αποθεματικό νόμισμα¹⁸⁹.

Όπως απέδειξε η συνέχεια, καθοριστικό κριτήριο για την επιλογή ανάμεσα στις δύο σχολές σκέψης, ώστε να επικρατήσει τελικά η δεύτερη, αποτέλεσε το μέγεθος του ελληνικού χρέους που είχαν στο χαρτοφυλάκιό τους οι ευρωπαϊκές τράπεζες, γεγονός που απειλούσε την ολοκλήρωση της πορείας εξόδου της ΕΕ από την χρηματοπιστωτική κρίση. Εξέχοντα, όμως, ρόλο για την κινητοποίηση και την λήψη της απόφασης περί παροχής οικονομικής στήριξης στην Ελλάδα έπαιξαν οι ξένες αγορές. Η έντονα ανοδική τάση των λεγόμενων «spreads»¹⁹⁰ και η ταυτόχρονη

¹⁸⁵Π. Γ. Μαντζούφας, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα : Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 1.

¹⁸⁶J. Pisani-Ferry, *The Eurocrisis and its Aftermath*, Oxford UP, 2014, σελ. 6-18, 35-37 και 40.

¹⁸⁷K. Tuori, K. Tuori, *The Eurozone Crisis. A Constitutional Analysis*, Cambridge University Press, 2014, σελ. 32, 57 και 85-100.

¹⁸⁸Ο τρόπος με τον οποίο θα επερχόταν η πτώχευση, κατά τη δεύτερη σχολή σκέψης, θα γινόταν μέσω της διαδικασίας του υπερβολικού ελλείμματος που προβλέπεται στο άρθρο 126 παρ. 11 ΣΛΕΕ, σε συνδυασμό με την αναπόφευκτη αποκοπή της χώρας από τις αγορές. Κατ' εφαρμογή, επίσης, της ρήτρας μη διάσωσης που προβλέπεται στο άρθρο 125 ΣΛΕΕ και δεδομένου ότι η Ελλάδα δεν μπορεί να επωφεληθεί από τη ρήτρα εξαιρετικών περιστάσεων που προβλέπεται στο άρθρο 122 παρ. 2 ΣΛΕΕ, αφού με δική της υπαιτιότητα οδηγήθηκε στην κατάσταση της οικονομικής κρίσης, η δεύτερη σχολή σκέψης βρίσκει ερείσματα για την πτώχευση και την έξοδο της χώρας από την Ευρωζώνη.

¹⁸⁹Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 19-21.

¹⁹⁰Τα «spreads» αποτυπώνουν ανά πάσα στιγμή τη διαφορά της απόδοσης που ζητούν οι επενδυτές για συγκεκριμένα ομόλογα στη δευτερογενή αγορά, σε σχέση με την απόδοση των αντίστοιχων γερμανικών ομολόγων, που χρησιμοποιούνται ως βάση αναφοράς για τα ομόλογα που εκδίδονται στην Ευρωζώνη, επειδή θεωρούνται ασφαλέστερα. Βλ. επίσης του Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 4.

υποβάθμιση της πιστοληπτικής ικανότητας της χώρας σε μη επενδύσιμο επίπεδο οδήγησαν στην σύμπραξη ΕΕ και Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου¹⁹¹ (ΔΝΤ) για την παροχή οικονομικής στήριξης στην Ελλάδα και για την υπογραφή των «μνημονιακών» ρυθμίσεων.

Έτσι, σε πρακτικό επίπεδο και στη θέα αυτής της κατάστασης, η ΕΕ αντιλήφθηκε την αναγκαιότητα να δημιουργηθούν νέοι μηχανισμοί, που να απορροφήσουν την πίεση των αγορών, να εξομαλύνουν τις διαταραγμένες σχέσεις μεταξύ των εταίρων και να μειώσουν τις αναπόφευκτες επιπτώσεις στη λειτουργία του κοινού νομίσματος. Αυτοί οι μηχανισμοί δεν ήταν άλλοι από το προσωρινό Ευρωπαϊκό Ταμείο Σταθερότητας και Διευκόλυνσης EFSF (the European Financial Stability Facility)¹⁹² και τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας EFSM (the European Financial Stabilisation Mechanism)¹⁹³, που μετεξελίχθηκαν, σε μόνιμο Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Στήριξης ESM (the European Stability Mechanism)¹⁹⁴, οι οποίοι δημιουργήθηκαν υπό την αιγίδα του διεθνούς δικαίου¹⁹⁵ και επί τη βάση της διακρατικής μεθόδου¹⁹⁶.

Με μια συνολική ματιά στα γεγονότα, η οικονομική στήριξη που έλαβε η Ελλάδα ήταν η μεγαλύτερη που δόθηκε ποτέ σε κράτος μέλος του ΔΝΤ, ενώ σε συλλογικό επίπεδο, ποτέ άλλοτε δεν υπήρξε μέχρι σήμερα στην σύγχρονη παγκόσμια ιστορία παρόμοια κινητοποίηση της διεθνούς κοινότητας για να διασωθεί μια χώρα από την ενδεχόμενη κατάρρευση, πόσο μάλλον μέσω της συγκέντρωσης ενός τόσο υψηλού χρηματοδοτικού πακέτου¹⁹⁷.

II. Ο ρόλος των «Μνημονίων» στην αντιμετώπιση της ελληνικής οικονομικής κρίσης

Στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Στήριξης, η Ελλάδα πέραν από τις δύο δανειακές συμβάσεις, μεταξύ αυτής και των κρατών-μελών της Ευρωζώνης αφενός, και μεταξύ αυτής και του

¹⁹¹Σημειωτέον ότι η Ελλάδα αποτελεί μέλος του ΔΝΤ ήδη από το 1945 και δεσμεύεται από το Καταστατικό του (Articles of Agreement), το οποίο έχει κυρώσει στις 27-12-1945, οπότε και έγινε μέλος του. Βλ. επίσης του Π. Γκλαβίνη, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 52 και 114.

¹⁹²Ο EFSF δημιουργήθηκε σαν μια ανώνυμη εταιρία υπό το δίκαιο που διέπει το Λουξεμβούργο, ακολουθώντας την απόφαση που πάρθηκε στις 9 Μαΐου 2010 υπό την αιγίδα του Συμβουλίου του Ecofin όπως αναφέρει η Α. Hinarejos, *The Euro Area Crisis in Constitutional Perspective*, Oxford University Press, 2015, σελ. 24 επ.

¹⁹³Ο EFSF χαρακτηρίζεται από προσωρινό χαρακτήρα και περιορισμένη ικανότητα δανεισμού, όπως αναφέρει η Α. Hinarejos, *The Euro Area Crisis in Constitutional Perspective*, Oxford University Press, 2015, σελ. 24 επ.

¹⁹⁴Τον Μάρτιο του 2011, και κατόπιν τροποποίησης του άρθρου 136 ΣΛΕΕ τον Μάιο 2013, δημιουργήθηκε ο ESM. Βλ. περισσότερα στο βιβλίο της Α. Hinarejos, *The Euro Area Crisis in Constitutional Perspective*, Oxford University Press, 2015, σελ. 24-29.

¹⁹⁵Γ. Ζ. Δρόσος, *Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή*, Εφημ.ΔΔ, Τεύχος 1, 2015, σελ. 15-25

¹⁹⁶Γ. Ζ. Δρόσος, *Ζητήματα συνταγματικής οργάνωσης, δικαστικής προστασίας και δημοκρατίας στην εποχή της σημερινής κρίσης*, ΘΠΔΔ, Τεύχος 6^ο, 2012, σελ. 465-467.

¹⁹⁷Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 27-28.

ΔΝΤ αφετέρου, υπέγραψε στις 3 Μαΐου 2010 και το πρώτο «Μνημόνιο Συνεννόησης». Το «Μνημόνιο Συνεννόησης» αποτελείται από τρία επιμέρους «Μνημόνια». Ειδικότερα, από το «Μνημόνιο Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Πολιτικής» (Memorandum of Economic and Financial Policies), το «Μνημόνιο για συγκεκριμένες προϋποθέσεις Οικονομικής Πολιτικής» (Memorandum of Understanding on Specific Economic Policy Conditionality) και το «Τεχνικό Μνημόνιο Συνεννόησης» (Technical Memorandum of Understanding)¹⁹⁸.

Το «Μνημόνιο Συνεννόησης» προσαρτήθηκε στο τέλος του νόμου 3845/2010 και ενσωματώθηκε σε αυτόν ως παράρτημά του. Στο πρώτο άρθρο αυτού γίνεται ρητή μνεία στη Δήλωση των αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων των χωρών της Ευρωζώνης της 25^{ης} Μαρτίου 2010, με την οποία αποφασίστηκε η δημιουργία Μηχανισμού Στήριξης για την οικονομική και δημοσιονομική σταθερότητα των χωρών του ευρώ. Με νεότερη δήλωσή τους, εκείνη της 11^{ης} Απριλίου 2010, οι Υπουργοί Οικονομικών των ιδίων Κρατών αποφάσισαν να ενεργοποιήσουν τον Μηχανισμό Στήριξης με τη συμμετοχή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) και του ΔΝΤ, σε συνεργασία με τις ελληνικές αρχές.

Όπως αναγράφεται και στην αιτιολογική έκθεση του Ν. 3845/2010, το «Μνημόνιο Συνεννόησης» προσαρτήθηκε στο νόμο για λόγους διαφάνειας και ενημέρωσης της Βουλής, ως προς το περιεχόμενό του, καθώς και για τη δικαιολόγηση των νομοθετικών μέτρων δημοσιονομικής και ασφαλιστικής πολιτικής που λαμβάνονται από τον ίδιο. Τα μέτρα αυτά, νομοθετικού χαρακτήρα, λήφθηκαν προς υλοποίηση και εκτέλεση του προγράμματος της δημοσιονομικής εξυγίανσης της ελληνικής οικονομίας και αντιμετώπισης του υπερβολικού δημοσιονομικού ελλείμματος¹⁹⁹.

Οι κίνδυνοι²⁰⁰, μπροστά στους οποίους βρισκόταν η χώρα μας πριν την υπογραφή των «Μνημονίων» ήταν τέτοιοι, καθιστώντας επιβεβλημένη την άμεση υιοθέτηση των μέτρων που προέβλεπαν, για λόγους υψίστου δημοσίου συμφέροντος εθνικής διαστάσεως. Η ελληνική οικονομία απειλούνταν από την ενδεχόμενη κατάρρευση, με απρόβλεπτες συνέπειες τόσο για το κοινωνικό σύνολο, όσο και για την πορεία της χώρας στο άμεσο μέλλον. Ειδικότερα, ο κίνδυνος της πτώχευσης του ελληνικού κράτους, με την ταυτόχρονη αδυναμία επανόδου στις αγορές και την οικονομία σε κατάσταση ύφεσης, υπήρξε άμεσος, καθότι επικείμενος, και πραγματικός, δεδομένου ότι η Ελλάδα δεν διέθετε το απαιτούμενο ποσό για να αποπληρώσει τα χρέη της από ομολογιακά

¹⁹⁸Π. Παυλόπουλος, *Το Δημόσιο Δίκαιο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης – Ο οικονομικός «λαβύρινθος», ο νεοφιλελεύθερος «Μινώταυρος» και ο θεσμικός «Θησέας»*, Τόμος 1, Β΄ Έκδοση, Εκδόσεις Λιβάνη, 2014, σελ. 245 επ.

¹⁹⁹Α. Μανιτάκη, *Τα συνταγματικά ζητήματα του Μνημονίου*, ΔτΑ, Ν° 51, 2011, σελ. 689-694.

²⁰⁰Π. Κονδύλης, *Οι αιτίες της παρακμής της σύγχρονης Ελλάδας. Η καχεξία του αστικού στοιχείου στην νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 2011, σελ. 25-36 και 57-68.

δάνεια ληξιπρόθεσμα στα μέσα Μαΐου 2010. Ακόμη, ήταν αναπόφευκτος, εάν δεν διασφαλιζόταν η άμεση διεθνής οικονομική στήριξη της χώρας.

Το γεγονός, επίσης, ότι μεγάλο μέρος του ελληνικού δημοσίου χρέους βρισκόταν στα χέρια ελληνικών τραπεζών, οι οποίες είχαν ήδη αποκοπεί από τη διεθνή διατραπεζική αγορά και αντιμετώπιζαν έντονο πρόβλημα ρευστότητας, το οποίο επιδεινωνόταν εξ αιτίας της φυγής κεφαλαίων στο εξωτερικό (capital flight), σαν αποτέλεσμα της έντονης αβεβαιότητας που βίωνε η χώρα, θα είχε ως συνέπεια την κατάρρευση ελληνικών τραπεζών εάν το ελληνικό Δημόσιο υποχρεωνόταν σε παύση πληρωμών και αναδιάρθρωση του χρέους του, αντί για την κανονική εξυπηρέτηση και εξόφλησή του στην ώρα του και στο σύνολό του²⁰¹.

Ο σημαντικότερος, όμως, κίνδυνος που αντιμετώπισε η ελληνική κυβέρνηση με την προσφυγή στους μηχανισμούς στήριξης της οικονομίας και την υπογραφή των «Μνημονίων», ήταν θεσμικός, με αντίστοιχες οικονομικές, κοινωνικές και εθνικές επιπτώσεις. Αυτός δεν είναι άλλος από τη διαδικασία υπερβολικού ελλείμματος που είχε κινηθεί από το Συμβούλιο κατά της χώρας μας, όπως αυτή προβλέπεται στο άρθρο 126 παρ. 1 ΣΛΕΕ²⁰².

Η χώρα μας ήταν το μοναδικό κράτος-μέλος που τέθηκε υπό την επιτήρηση του άρθρου 126 παρ. 9 ΣΛΕΕ. Σύμφωνα με το άρθρο αυτό, η χώρα μας εντέλλεται χωρίς να της επιτρέπεται να συμμετάσχει στη σχετική ψηφοφορία για την υιοθέτηση μέτρων μείωσης του ελλείμματος, πράγμα το οποίο απέτυχε να περιορίσει με δίκη της πρωτοβουλία κατά τα προηγούμενα στάδια. Στο σημείο αυτό, ήταν προφανές ότι, αν δεν λάμβανε τα κατάλληλα μέτρα, θα οδηγούνταν στο τελικό στάδιο της επιβολής κυρώσεων της παραγράφου 11 του άρθρου 126, οι οποίες από τη φύση τους θα είχαν τιμωρητικό χαρακτήρα²⁰³.

Εν όψει της όλης προαναφερόμενης κατάστασης, η υιοθέτηση των «Μνημονίων» είχε ως στόχο την εξάλειψη των γενεσιουργών αιτιών της κρίσης χρέους, δια της εφαρμογής κατάλληλων μέτρων και πολιτικών στην εσωτερική έννομη τάξη, ούτως ώστε να μπορέσει να επέλθει η δημοσιονομική σταθερότητα της χώρας. Παράλληλα, μέσω αυτών το κράτος να βελτιώσει την ανταγωνιστικότητα, την πιστοληπτική της ικανότητα και να οδηγηθεί στη δημιουργία συνθηκών βιώσιμης διαχείρισης

²⁰¹Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 30-32.

²⁰²Κ. Γώγος, «Εγκλημα» και τιμωρία : Η διαδικασία του υπερβολικού ελλείμματος στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση μεταξύ δικαίου και πολιτικής, ΕφημΔΔ, Τόμος 4, 2010, σελ. 426-430.

²⁰³Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 34-35.

του δημοσίου χρέους²⁰⁴.

Μέσα σ' όλα αυτά, τα «Μνημόνια» αποσκοπούν στην αντιμετώπιση κινδύνων που απειλούν τη χώρα, ενόσω αυτή επιχειρεί τις απαραίτητες διαρθρωτικές αλλαγές στο κράτος και την οικονομία της. Αυτό αφορά κυρίως στην άσχημη κατάσταση στην οποία βρίσκονται το ασφαλιστικό και χρηματοπιστωτικό της σύστημα, τα οποία απειλούν μέχρι και σήμερα την βιωσιμότητα της ελληνικής οικονομίας, και που έχουν ως στόχο τα «Μνημόνια» να διασφαλίσουν.

Συνοψίζοντας, η υιοθέτηση των «Μνημονίων» από την ελληνική έννομη τάξη συνέβαλε ως λύση στην αντιμετώπιση των σοβαρών κινδύνων για τη χώρα, και στην διευθέτηση των διεθνών υποχρεώσεων που κλήθηκε εκείνη στη συνέχεια να αναλάβει για να τους αντιμετωπίσει. Όλα αυτά συνέβησαν, φυσικά, μέσα στα χρονικά περιθώρια και με τα τότε μέσα που είχε στη διάθεσή της για να το κάνει αυτό αποτελεσματικά, με γνώμονα πάντα το δημόσιο συμφέρον²⁰⁵.

Ενότητα 2 : Η νομική φύση των «Μνημονίων» και η μεταφορά τους στην ελληνική έννομη τάξη

Δεδομένων των έκτακτων συνθηκών, κάτω από τις οποίες υπογράφησαν τα κείμενα των «Μνημονίων», εγέρθησαν ορισμένα ζητήματα συνταγματικότητας αυτών, στηριζόμενα κυρίως σε αμφιλεγόμενες θεωρίες γύρω από τη νομική τους φύση (I), καθώς και ως προς τη μεταφορά τους στην εθνική έννομη τάξη, γεννώντας ταυτόχρονα το ζήτημα της ενδεχόμενης προσβολής της εθνικής μας κυριαρχίας (II).

I. Η πολυδιάστατη προσέγγιση θεωρίας και νομολογίας ως προς τη νομική φύση των «Μνημονίων»

Ως γνωστόν, τα «Μνημόνια» υιοθετήθηκαν στο πλαίσιο συντονισμένης αντιμετώπισης της ελληνικής κρίσης χρέους, μέσω της συνολικής δράσης της ελληνικής Κυβέρνησης με την ΕΕ, το ΔΝΤ, και την ΕΚΤ²⁰⁶. Το ζήτημα προσδιορισμού της νομικής φύσης των «Μνημονίων»²⁰⁷ υπήρξε ιδιαίτερα κρίσιμο για την ελληνική συνταγματική τάξη, ήτοι αν συνιστούσε αυτό, ως νομικό

²⁰⁴Γ. Ζ. Δρόσος, *Συνταγματικός λόγος και οικονομική κρίση*, Τεύχος 6, 2011, σελ. 764-772.

²⁰⁵Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 54-58.

²⁰⁶Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 63.

²⁰⁷Των νόμων 3845/2010 «Μνημόνιο Ι», 4046/2012 «Μνημόνιο ΙΙ» και 4336/2015 «Μνημόνιο ΙΙΙ».

κείμενο, διεθνή συμφωνία ή απλώς νόμο του κράτους²⁰⁸, προκειμένου να διακριβωθεί στη συνέχεια, εάν συνέτρεχε θέμα τυπικής αντισυνταγματικότητας αυτού²⁰⁹.

Το νομοσχέδιο του πρώτου ελληνικού Μνημονίου κατατέθηκε στο Κοινοβούλιο με τη διαδικασία του κατεπείγοντος²¹⁰ τον Μάιο του 2010 και υπερψηφίστηκε την ίδια μέρα. Με τον τρόπο αυτό τέθηκε σε ισχύ ο νόμος 3845/2010 (ΦΕΚ Α' 65/6.5.2010). Ωστόσο, την ακριβώς επόμενη ημέρα συζητήθηκε νέο νομοσχέδιο με τίτλο «επανακαθορισμός των επιδομάτων των εορτών-αδείας συνταξιούχων Δημοσίου²¹¹» που περιείχε τροποποιητική διάταξη του άρθρου 1 παρ. 4 εδ. 2 του Ν. 3845/2010. Η τροποποίηση αυτή αφορούσε στην υποχρέωση κύρωσης από τη Βουλή των συμφωνιών, που κατ' εξουσιοδότηση του νόμου υπογράφει ο Υπουργός Οικονομικών. Δεδομένου αυτού, βγήκαν στο προσκήνιο διάφορες απόψεις σχετικά με τη νομική φύση του συγκεκριμένου «Μνημονίου», και κατ' επέκταση των υπολοίπων, τόσο σε θεωρητικό (Α), όσο και σε νομολογιακό (Β) επίπεδο.

Α. Η πολυδιάστατη προσέγγιση της θεωρίας ως προς τη νομική φύση των «Μνημονίων»

Αρχικά, υποστηρίχθηκε η άποψη ότι το επίμαχο νομοσχέδιο συνιστά διεθνή συμφωνία ανάμεσα στη Κυβέρνηση, το ΔΝΤ και την ΕΚΤ, κατά την οποία παραχωρούνται συνταγματικές αρμοδιότητες σε διεθνή όργανα που υπερβαίνουν τις εκχωρηθείσες αρμοδιότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ. Με άλλα λόγια, θεωρήθηκε ότι εκχωρούνται επιπλέον αρμοδιότητες, αλλά και κυριαρχικά δικαιώματα της χώρας, σε όργανα διεθνούς δικαίου ακόμη και εκτός ΕΕ, όπως είναι εκείνο το ΔΝΤ, ενώ ταυτόχρονα ότι θα έπρεπε να υπαχθεί στο πεδίο του άρθρου 28 παρ. 2 του Συντάγματος²¹².

Κατά την άποψη αυτή, το «Μνημόνιο» αποτελεί διεθνή συμφωνία, δηλαδή δικαιοπραξία για τη ρύθμιση σχέσεων στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας. Για την Ελλάδα, η συμφωνία αυτή συνιστά ένα πλαίσιο προσδιορισμού ex ante της οικονομικής, δημοσιονομικής και κοινωνικής πολιτικής της χώρας σε μακροπρόθεσμη βάση, άρα εξ αντιδιαστολής, κι από τη στιγμή που περιέχει διατάξεις νόμων που ορίζουν με ακρίβεια συγκεκριμένα νομοθετικά μέτρα²¹³, δεν μπορεί να συναχθεί ότι

²⁰⁸ Στην περίπτωση που το «Μνημόνιο» συνιστούσε απλώς νόμο του κράτους, τότε αυτός θα θεωρείτο ανυπόστατος, δεδομένου ότι δεν τηρήθηκε η διαδικασία κύρωσής του, όπως επιβάλλει το Σύνταγμα.

²⁰⁹ Ε. Δικαίος, *Το ζήτημα της νομικής φύσης του «Μνημονίου» και οι συνέπειές του*, ΕφημΔΔ, Τόμος 1^{ος}, 2011, σελ. 21 επ.

²¹⁰ Σύμφωνα με το άρθρο 76 παρ. 4 του Συντάγματος και το άρθρο 109 του Κανονισμού της Βουλής.

²¹¹ Πρόκειται για το Ν. 3847/2010 (ΦΕΚ Α' 67/11.5.2010).

²¹² Ε. Δικαίος, *Το ζήτημα της νομικής φύσης του «Μνημονίου» και οι συνέπειές του*, ΕφημΔΔ, Τόμος 1^{ος}, 2011, σελ. 22-23.

²¹³ Όπως για παράδειγμα ο Ν. 3845/2010 περιλαμβάνει φορολογικά μέτρα, που κατά το άρθρο 78 παρ. 4 του

συνιστά απλώς νόμο-πλαίσιο.

Επιπλέον, όσον αφορά στο περιεχόμενο του «Μνημονίου», καταφαίνεται η βούληση του νομοθέτη να παραχωρήσει τμήμα ουσιαστικών κυβερνητικών εξουσιών που ρυθμίζονται από το Σύνταγμα, σε τρίτο διεθνές όργανο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παραχώρηση της αρμοδιότητας ως προς τη λήψη αποφάσεων που καθορίζουν την οικονομική, δημοσιονομική και κοινωνική πολιτική της χώρας, βάσει των άρθρων 82 επ. του Συντάγματος, με το Παράρτημα ΙΙΙ αριθμός 7 του Ν. 3845/2010²¹⁴. Εκτός των άλλων, υπογραμμίζεται στην παρ. 13 του Παραρτήματος ΙΙΙ του Ν. 3845/2010 και η υποχρέωση εποπτείας της Ελλάδας από αυτά²¹⁵, με την ταυτόχρονη παραχώρηση του δικαιώματος ελέγχου και συλλογής στοιχείων από τα αρμόδια όργανα, της κατάρτισης εκθέσεων αποφασιστικής σημασίας για δημοσιονομικά και οικονομικά ζητήματα, αλλά και με την ταυτόχρονη αξιολόγηση της σχετικής πορείας της χώρας, καθώς και με την πρόταση μέτρων συμμόρφωσης προς την κατεύθυνση εφαρμογής του συμφωνηθέντος προγράμματος.

Σύμφωνα με την ως άνω άποψη, οι εν λόγω υποχρεώσεις ισοδυναμούν με παραχώρηση συντεταγμένων αρμοδιοτήτων του ελληνικού κράτους στα υπόλοιπα μέρη. Από αυτό συνάγεται επίσης, ότι η εν λόγω συμφωνία αποτελεί κατά το άρθρο 28 παρ. 1 αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού δικαίου και υπερισχύει κάθε άλλης αντίθετης διάταξης νόμου, χωρίς να αποκτά όμως ισχύ ίση ή ανώτερη του Συντάγματος²¹⁶. Συνεπώς, απαραίτητη καθίσταται η κύρωση του «Μνημονίου», όπως προβλέπει το άρθρο 28 παρ. 2²¹⁷, ενώ ταυτόχρονα η έλλειψη της τήρησης της προβλεπόμενης διαδικασίας ψήφισης από τα τρία πέμπτα του συνόλου των βουλευτών, θέτει θέμα τυπικής αντισυνταγματικότητας και καθιστά τον εκάστοτε «μνημονιακό νόμο» ανυπόστατο²¹⁸.

Στο σημείο αυτό, σημαντική υπήρξε και μία ενδιάμεση άποψη, κατά την οποία υποστηρίχθηκε ότι το «Μνημόνιο» δεν πληροί τα κριτήρια μιας διεθνούς συμφωνίας, αλλά για την κύρωσή του απαραίτητη είναι η εφαρμογή του άρθρου 28 παρ. 2 του Συντάγματος. Η θέση αυτή θεμελιώνεται με το επιχείρημα ότι με τη σύναψη του «Μνημονίου» δεν υφίσταται ευθεία και ρητή παραχώρηση εκτελεστικών εξουσιών σε διεθνείς οργανισμούς, ωστόσο, η ελληνική κυριαρχία υφίσταται σε ορισμένους *de facto* περιορισμούς. Μάλιστα, τα κείμενα που περιέχονται στο «Μνημόνιο»

Συντάγματος δεν είναι δεκτικά νομοθετικής εξουσιοδότησης.

²¹⁴Ν. 3845/2010 (ΦΕΚ Α' 65/6.5.2010).

²¹⁵Από την ΕΚΤ, το ΔΝΤ και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

²¹⁶Ε. Δικαίος, *Το ζήτημα της νομικής φύσης του «Μνημονίου» και οι συνέπειές του*, ΕφημΔΔ, Τόμος 1^{ος}, 2011, σελ. 26-29.

²¹⁷Αντίστοιχη είναι και η θέση του Χ. Χρυσανθάκη επί παρατηρήσεών του στις ρυθμίσεις του «Μνημονίου ΙΙ», βλ. αναλυτικά στο κείμενο του Χ. Γ. Χρυσανθάκη, «*Μνημόνιο ΙΙ και Δίκαιη Δίκη*» - *Η επιρροή του Ν. 3036/2012 στην οργάνωση και απονομή της δικαιοσύνης στη χώρα μας*, ΘΠΔΔ, Τεύχος 12, 2012, σελ. 1057-1058.

²¹⁸Α. Γέροντας, *Το Μνημόνιο και η δικαιοπαραγωγική διαδικασία*, ΕφημΔΔ, Τεύχος 5^ο, 2010, σελ. 712.

αποτελούν ουσιαστικά «προπαρασκευαστικά έγγραφα» για τη σύναψη της διεθνούς σύμβασης δανειακής διευκόλυνσης της χώρας, ενώ το ίδιο το κείμενο δεν περιέχει κανόνες δικαίου, αλλά ούτε τα συμβαλλόμενα υποκείμενα στοχεύουν στο να προσδώσουν διεθνή νομική δεσμευτικότητα στις διατάξεις που περιέχει.

Μολαταύτα, η άποψη αυτή δε μπορεί να θεμελιωθεί, αφού δεν είναι δυνατό ένα προπαρασκευαστικό κείμενο διεθνούς συνθήκης να επιφέρει από μόνο του *de facto* σημαντικούς περιορισμούς στην εκτελεστική εξουσία. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, τότε η ανατροπή της *de facto* κατάστασης θα εναπόκειτο αποκλειστικά και μόνο στη βούληση του εκάστοτε συμβαλλόμενου μέρους, χωρίς να παράγονται έννομες συνέπειες σε βάρος του, εφόσον δεν υπάρχουν έννομες δεσμεύσεις βάσει του «Μνημονίου». Από το ίδιο το περιεχόμενο του άρθρου 28 παρ. 2 του Συντάγματος δεν μπορεί να συναχθεί ότι είναι επιτρεπτή η υπαγωγή στο πεδίο εφαρμογής του προπαρασκευαστικών κειμένων διεθνών συνθηκών, ενώ το περιεχόμενο του άρθρου 28 παρ. 1 του Συντάγματος αναφέρεται στις διεθνείς συνθήκες, που χρειάζονται κύρωση από τη Βουλή, πράγμα το οποίο δε μπορεί να πραγματοποιηθεί κατά τρόπο αυθαίρετο, παρά μόνο επί τη βάσει του διεθνούς δικαίου²¹⁹.

Στον αντίποδα της προηγούμενης άποψης, βρίσκεται εκείνη που πρεσβεύει ότι το «Μνημόνιο» δεν αποτελεί διεθνή σύμβαση κατά την έννοια του άρθρου 28 παρ. 1 του Συντάγματος. Στο περιεχόμενο του εν λόγω άρθρου εντάσσονται οι συμβάσεις που δεν προβλέπουν την παραχώρηση συνταγματικών αρμοδιοτήτων σε όργανα διεθνών οργανισμών, άρα οι διατάξεις του «Μνημονίου» δεν έχουν νομική ισχύ υπέρτερη των τυπικών νόμων και το περιεχόμενό τους μπορεί ανά πάσα στιγμή να τροποποιηθεί. Άλλωστε, το κάθε «Μνημόνιο», αν και έχει το χαρακτήρα του τυπικού νόμου, δεν περιλαμβάνει κανόνες δικαίου, ούτε συνιστά διεθνή σύμβαση δεσμευτική για τα μέρη, αφού η όποια αθέτηση αυτού δεν συνεπάγεται προσβολή του διεθνούς δικαίου (*«no breach of international law»*)²²⁰.

Πιο ορθό είναι να θεωρηθεί αυτό κείμενο πολιτικής με προγραμματικό χαρακτήρα²²¹, ήτοι πολιτικής και προγραμματικής δεσμευτικότητας²²². Μάλιστα, η άποψη αυτή βρίσκει έρεισμα στην

²¹⁹Ε. Δικαίος, *Το ζήτημα της νομικής φύσης του «Μνημονίου» και οι συνέπειές του*, ΕφημΔΔ, Τόμος 1^{ος}, 2011, σελ. 29-30.

²²⁰Ε. Δικαίος, *Το ζήτημα της νομικής φύσης του «Μνημονίου» και οι συνέπειές του*, ΕφημΔΔ, Τόμος 1^{ος}, 2011, σελ. 23 επ.

²²¹Α. Γέροντας, *Το Μνημόνιο και η δικαιοπαραγωγική διαδικασία*, ΕφημΔΔ, Τεύχος 5^ο, 2010, σελ. 712.

²²²Ε. Δικαίος, *Το ζήτημα της νομικής φύσης του «Μνημονίου» και οι συνέπειές του*, ΕφημΔΔ, Τόμος 1^{ος}, 2011, σελ. 23 επ., καθώς και Γ. Κατρούγκαλος, *Το Συμβούλιο της Επικρατείας και το δεύτερο «παρασύνταγμα»*, Το Σύνταγμα, Τεύχος 1, 2012, σελ. 182.

παρ. 3 του άρθρου 1 του Ν. 3845/2010 το οποίο χαρακτηρίζει το περιεχόμενό του ως «σχέδιο προγράμματος»²²³, το οποίο μάλιστα προαναγγέλλει την εξειδίκευσή του με κανόνες δικαίου. Άλλο ένα επιχείρημα προς υποστήριξη της άποψης αυτής αποτελεί η Εισηγητική Έκθεση της Ε. Σάρπ ενώπιον της Ολομέλειας του ΣτΕ, στην οποία μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι με το «Μνημόνιο» «δεν αναλαμβάνονται αμοιβαίες δεσμεύσεις των μερών που συνέπραξαν στην κατάρτιση αυτού»²²⁴.

Ακόμη, το γεγονός ότι στον Ν. 3845/2010 δεν συμπεριλαμβάνονται οι δύο πρώτες σελίδες του «αυθεντικού κειμένου» που σύναψε η ελληνική Κυβέρνηση με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στο οποίο αναφέρεται ότι συνάπτεται μεταξύ αυτών «Μνημόνιο Συνεννόησης», εκδηλώνει τη πεποίθηση του νομοθέτη να δηλώσει ότι το «Μνημόνιο» αποτελεί μεν προϊόν συνεργασίας μεταξύ των ελληνικών αρχών και των οργάνων της ΕΕ, της ΕΚΤ και του ΔΝΤ, όμως, η τελική απόφαση για την υιοθέτηση και εφαρμογή των προβλεπόμενων σε αυτό μέτρων ανήκει στην ελληνική Κυβέρνηση²²⁵. Άρα, με τον τρόπο αυτό, η ελληνική Κυβέρνηση διατηρεί την κατ' άρθρο 82 παρ. 1 του Συντάγματος εξουσία της για τη χάραξη της γενικής πολιτικής της χώρας.

Οι διατάξεις του «Μνημονίου», συνεπώς, συνιστούν ένα είδος «ατελών» ρυθμίσεων (*leges imperfectae*), η εφαρμογή των οποίων εξαρτάται από τη βούληση του Έλληνα νομοθέτη. Ειδικότερα, οι διατάξεις αυτές μπορούν να αποκτήσουν κανονιστικό περιεχόμενο μόνο μέσω νόμων ή κανονιστικών πράξεων που θα θεσπίσουν τα αρμόδια κρατικά όργανα και τα οποία θα εξειδικεύσουν τις γενικές ρυθμίσεις του «Μνημονίου». Ένα ακόμη ερώτημα που γεννάται σχετικά με τη νομική φύση του Μνημονίου είναι εάν αυτό συνιστά μία «άτυπη επιβολή» της Ευρωζώνης σε κράτος-μέλος. Εκ πρώτης άποψης αυτό δεν μπορεί να συναχθεί από το τυπικό περιεχόμενό του, αλλά ούτε και από τις έως τώρα γνωστές διεργασίες που οδήγησαν στη σύναψή του²²⁶.

Συμπληρωματικά, υπάρχει κι η άποψη που βρίσκει έρεισμα στην γενικότερη πολιτική του ΔΝΤ να μη θεωρεί ότι το «Μνημόνιο» είναι δεσμευτικό κείμενο, αλλά στην καλύτερη περίπτωση κείμενο «soft law». Εκ του αποτελέσματος, και δεδομένου ότι έστω και ένα μέρος εκ των συμβαλλομένων δεν θεωρεί τη συμφωνία αυτή δεσμευτική, τότε αυτή κατά κανόνα δε συνιστά διεθνή συνθήκη. Με βάση αυτό, η ελληνική Κυβέρνηση δεν είχε καν υποχρέωση να εισαγάγει για κύρωση στη Βουλή

²²³Γ. Κατρούγκαλου, *Το Συμβούλιο της Επικρατείας και το δεύτερο «παρασύνταγμα»*, Το Σύνταγμα, Τεύχος 1, 2012, σελ. 180-181.

²²⁴Βλ. αναλυτικά Εισήγηση (Ε 6192/29.7.2010) της Συμβούλου Επικρατείας Ε. Σάρπ ενώπιον της Ολομέλειας του ΣτΕ για την προσφυγή του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών και άλλων κατά διατάξεων που αφορούν στην εκτέλεση των Ν. 3845/2010 και Ν.3833/2010 στο www.constitutionalism.gr.

²²⁵Ε. Δικαίος, *Το ζήτημα της νομικής φύσης του «Μνημονίου» και οι συνέπειές του*, ΕφημΔΔ, Τόμος 1^{ος}, 2011, σελ. 23-26.

²²⁶Ε. Δικαίος, *Το ζήτημα της νομικής φύσης του «Μνημονίου» και οι συνέπειές του*, ΕφημΔΔ, Τόμος 1^{ος}, 2011, σελ. 26.

το κείμενο του «Μνημονίου», εφόσον αυτό έχει μόνο προγραμματικό χαρακτήρα. Ταυτόχρονα, από την πρακτική του ΔΝΤ φαίνεται να έχει υιοθετηθεί, από πλευράς του, μια ιδιάζουσα νομική τεχνική στις επιχειρησιακές του σχέσεις με τα άλλα κράτη, όπου δεν θεωρούνται διεθνείς συμβάσεις οι συμφωνίες που επιχειρεί με υποκείμενα διεθνούς δικαίου, δημιουργώντας ένα «πλάσμα δικαίου» (fiction), όπου το νομικό στοιχείο παραμερίζεται τυπικά και προτάσσεται η ουσιαστική ανάγκη του κράτους για χρηματοδότηση²²⁷.

Τέλος, έχει υποστηριχτεί η άποψη ότι το «Μνημόνιο» εμπίπτει στις «συμφωνίες απλοποιημένης μορφής». Στην κατηγορία αυτή ανήκουν διεθνείς συνθήκες που συνάπτονται χωρίς να απαιτείται η επικύρωσή τους από τον αρχηγό του κράτους, ούτε και η συγκατάθεση του κοινοβουλίου. Αντίθετα, αρκεί η υπογραφή κάποιου υπουργού ή άλλου εξουσιοδοτημένου κατά το εσωτερικό δίκαιο οργάνου, ενώ αυτές αφορούν συνήθως σε αντικείμενο τεχνικό και διοικητικό δευτερεύουσας σημασίας, σε στρατιωτικό σύμφωνο που συνάπτεται σε πεδίο μάχης, αλλά και σε συνθήκες που αφορούν στις λεπτομέρειες εφαρμογής κανονικά επικυρωμένων διεθνών συνθηκών. Το «Μνημόνιο», συνεπώς, δεν εμπίπτει στο συγκεκριμένο είδος συμφωνιών, διαφορετικά, θα ήταν περιττή και η κύρωση αυτού από τη Βουλή²²⁸.

B. Η νομική φύση των «Μνημονίων» κατά την κρατούσα στη νομολογία θέση

Κατά την κρατούσα στη νομολογία άποψη, το «Μνημόνιο» διέπεται από ένα ενιαίο ειδικό καθεστώς, κοινό για όλα τα εμπλεκόμενα μέρη, που του προσδίδεται από τη διεθνή έννομη τάξη. Από αυτή την έννομη τάξη αντλεί την μετέπειτα δεσμευτικότητά του για όλα τα εμπλεκόμενα μέρη και τις επιμέρους έννομες τάξεις τους. Πρόκειται ουσιαστικά για μία διεθνή συμφωνία μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών, προκειμένου αυτά να αντιμετωπίσουν με ενιαίο και συντονισμένο τρόπο μια κατάσταση κοινού ενδιαφέροντος, την ελληνική κρίση χρέους, επιλέγοντας την ευέλικτη και προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις της διεθνούς οικονομικής συνεργασίας, μορφή, της άτυπης διεθνούς συμφωνίας, τύπου «διακανονισμού» (arrangement)²²⁹.

Με τον όρο διεθνή συμφωνία νοείται κάθε συμβατική σχέση που συνάπτεται μεταξύ υποκειμένων του διεθνούς δικαίου που έχουν δικαιοπρακτική ικανότητα, είτε μεταξύ διεθνών οργανισμών με δικαιοπρακτική ικανότητα, η οποία αποσκοπεί στην παραγωγή εννόμων αποτελεσμάτων²³⁰. Όσον

²²⁷Ε. Δικαίος, *Το ζήτημα της νομικής φύσης του «Μνημονίου» και οι συνέπειές του*, ΕφημΔΔ, Τόμος 1^{ος}, 2011, σελ. 24-25.

²²⁸Ε. Δικαίος, *Το ζήτημα της νομικής φύσης του «Μνημονίου» και οι συνέπειές του*, ΕφημΔΔ, Τόμος 1^{ος}, 2011, σελ. 26.

²²⁹Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 82.

²³⁰Ε. Δικαίος, *Το ζήτημα της νομικής φύσης του «Μνημονίου» και οι συνέπειές του*, ΕφημΔΔ, Τόμος 1^{ος}, 2011, σελ. 30.

αφορά στις άτυπες συμφωνίες²³¹, αυτές δεν συνάπτονται από τα Υπουργεία Εξωτερικών, αλλά από τα πιο τεχνοκρατικά Υπουργεία Οικονομίας, Εμπορίου, Βιομηχανίας ή Ανάπτυξης, που δεν απαρτίζονται από διπλωμάτες, αλλά αντίθετα από υπαλλήλους που βρίσκονται πιο κοντά στην αγορά, και γνωρίζουν τις ανάγκες της και τον αυτοματισμό της. Αναφορικά με την έννοια του «διακανονισμού» (arrangement), αυτός συνιστά ουσιαστικά μια συμφωνία κυρίων, χωρίς τυπική νομική δεσμευτικότητα, με αδιαμφισβήτητη όμως λειτουργική ισχύ και αποτελεσματικότητα.

Τέλος, το γεγονός ότι το «Μνημόνιο» συνιστά μία άτυπη διεθνή συμφωνία υπό μορφή διακανονισμού τύπου «arrangement», αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι τα εμπλεκόμενα μέρη δεν επέλεξαν να αποτυπώσουν τους όρους της συνεργασίας τους σε μία διεθνή συνθήκη (treaty)²³². Αυτό, διότι η διαπραγμάτευση, η κατάρτιση, η υπογραφή και η θέση της σε ισχύ, μετά την κύρωσή, από όλα τα συμβαλλόμενα μέρη, θα καθυστερούσε υπερβολικά την άμεσα επιβεβλημένη διεθνή συντονισμένη αντίδραση, ακυρώνοντας την αποτελεσματικότητά της στην πράξη²³³.

II. Η μεταφορά των «Μνημονίων» στην ελληνική έννομη τάξη

Όπως είναι ευρέως γνωστό, το «Μνημόνιο» διαμορφώθηκε ως αναπόσπαστο μέρος του ευρωπαϊκού και διεθνούς μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας και κατέστη πλήρως δεσμευτικό για την Ελλάδα στη διεθνή, την ευρωπαϊκή και την εθνική έννομη τάξη (Α). Στο σημείο αυτό, ιδιαίτερα επωφελής θα ήταν η μελέτη των ως άνω υποχρεώσεων, δεδομένου ότι αποτέλεσαν έρεισμα για την μεταφορά των εκάστοτε «Μνημονίων» στην ελληνική έννομη τάξη και τη γέννηση ερωτημάτων σχετικά με την συμβολή τους στον περιορισμό εθνικής κυριαρχίας μας (Β).

A. Η διεθνής και ευρωπαϊκή υποχρέωση της χώρας για την υιοθέτηση των «Μνημονίων»

Πρώτα και κύρια, από τη συμμετοχή της Ελλάδας στη διαμόρφωση του μηχανισμού στήριξης της οικονομίας της, ανακύπτει και η παράλληλη διεθνής και ευρωπαϊκή υποχρέωση της χώρας να τηρήσει τις συμπεφωνημένες υποχρεώσεις στην εσωτερική της έννομη τάξη, χωρίς ωστόσο να έρθει αντιμέτωπη με νομικούς κανόνες, των οποίων η παραβίαση θα είχε δυσμενείς συνέπειες για

²³¹ Στο πλαίσιο του Διεθνούς Οικονομικού Δικαίου, στο οποίο εντάσσεται η άτυπη πολυμερής συμφωνία που επετεύχθη για τη διάσωση της χώρας μεταξύ των υψηλών εμπλεκόμενων μερών με δικαιοπρακτικό θεμέλιο το Μνημόνιο, πηγές δικαίου από τις οποίες απορρέουν δικαιώματα και υποχρεώσεις για τα συμβαλλόμενα μέρη δεν είναι μόνον οι κλασικές πηγές του διεθνούς δημοσίου δικαίου, που αναφέρονται στο άρθρο 38 του Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου, αλλά και οι άτυπες συμφωνίες, όπως επίσης οι πρακτικές και οι συνήθειες των κρατών και των διεθνών οργανισμών.

²³² Δ. Α. Εμμανουηλίδης και Μ. Β. Σκανδάλη, *Το δημοσιονομικό συμφέρον και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, σελ. 2766.

²³³ Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 80-86.

τη πορεία της χώρας, τόσο σε εθνικό, όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο.

Όσον αφορά σε διεθνές επίπεδο, η τήρηση του οικονομικού προγράμματος των «Μνημονίων» συνιστά υποχρέωση της χώρας, εφόσον από αυτήν εξαρτάται η τμηματική καταβολή της διεθνούς χρηματοδότησης. Παράλληλα, όμως, η συμμόρφωσή της προς τις επιταγές των «Μνημονίων» γεννά διεθνή αξίωση της χώρας έναντι των δημόσιων διεθνών δανειστών της για την χρηματοδότηση αυτή. Άρα, η τήρηση τους δε μπορεί να εναπόκειται στη διακριτική ευχέρεια της χώρας, ούτε και να αντιμετωπίζεται ως μη δεσμευτική στην εσωτερική έννομη τάξη.

Τα «Μνημόνια» δεν συνιστούν διεθνή συνθήκη (treaty), η οποία με τις διατάξεις της τροποποιεί *eo ipso* οποιαδήποτε αντίθετη διάταξη εσωτερικού δικαίου. Βέβαια, η υποχρέωση συμμόρφωσης προς τις επιταγές των «Μνημονίων» στη διεθνή έννομη τάξη επισύρει ορισμένες κυρώσεις, οι οποίες συνομολογήθηκαν σε αυτή. Δεν έχουν άμεση εφαρμογή, άρα δεν μπορεί κάποιος που ενδεχομένως αντλεί δικαιώματα από τις διατάξεις τους, να τα επικαλεστεί άμεσα ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων ή των δικαστηρίων οποιασδήποτε άλλης έννομης τάξης, και μάλιστα, δεν γίνεται να προσβληθούν, ούτε ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, διότι από μόνα τους δεν περιέχουν κανόνες δικαίου, ούτε και αναπτύσσουν έννομα αποτελέσματα στην εθνική έννομη τάξη²³⁴.

Ακόμη, τα «Μνημόνια» είναι εργαλεία της διεθνούς έννομης τάξης και αποτελούν μέρος συμφωνίας που συνήφθη σε αυτή. Όπως προβλέπεται και στα άρθρα 2 παρ. 2 και 28 παρ. 1 του Συντάγματος, η χώρα οφείλει να σέβεται τις διεθνείς υποχρεώσεις της. Συνεπώς, σε εκπλήρωση διεθνούς υποχρέωσης της χώρας, οι νόμοι οι οποίοι ψηφίσθηκαν από την ελληνική Βουλή, μετατρέπονται σε νόμους του κράτους και θέτουν τις νομικές προϋποθέσεις για την υλοποίησή τους στην εσωτερική έννομη τάξη. Βάσει αυτών, οι εν λόγω νόμοι είναι απόλυτα θεμιτοί και δεν πάσχουν συνταγματικότητας²³⁵.

Ωστόσο, τα «Μνημόνια» πέρα από διεθνή, διαθέτουν και ενωσιακό δεσμευτικό χαρακτήρα, κάτι που προκύπτει από την νομική θεμελίωσή τους στα άρθρα 126 παρ. 9 και 136 ΣΛΕΕ. Δεδομένου αυτού, τίθενται ερωτήματα σχετικά με τη συμβατότητα του ευρωπαϊκού μηχανισμού στήριξης προς τη ρήτρα μη διάσωσης του άρθρου 125 ΣΛΕΕ αφενός, και των ρυθμίσεων των «Μνημονίων» προς το εν γένει ευρωπαϊκό δίκαιο αφετέρου, υπό την σκοπιά πάντα της διαδικασίας του υπερβολικού ελλείμματος του άρθρου 126 παρ. 9 ΣΛΕΕ. Αυτό προκύπτει από το ότι τα «Μνημόνια»

²³⁴ Α. Μανιτάκης, *Τα συνταγματικά ζητήματα του Μνημονίου*, Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ν° 51, 2011, σελ. 698.

²³⁵ Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 93-100.

εφαρμόστηκαν βάσει του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Στήριξης²³⁶ που έλαβε η Ελλάδα, με σκοπό την άμεση αντιμετώπιση των συνεπειών από την αδυναμία πληρωμής των ομολογιακών δανείων του Ελληνικού δημοσίου και άρα αποφυγής της στάσης πληρωμών, την αντιμετώπιση του υπερβολικού ελλείμματος της Ελλάδος και την αποκατάσταση της χρηματοπιστωτικής πειθαρχίας στα δημοσιονομικά της χώρας²³⁷.

Στο σημείο αυτό, ως προς τη στήριξη της Ελλάδας μέσω του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού και την γενικότερη αμφισβήτηση της νομιμότητάς της υπό το φως του άρθρου 125 ΣΛΕΕ, αξιοσημείωτος είναι ο εθελοντικός χαρακτήρας της στήριξης από τα άλλα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης, αλλά και ο μερικός χαρακτήρας της, ούτως ώστε να μην πρόκειται ουσιαστικά περί διάσωσης εν στενή εννοία (bail out). Επιπλέον, το χαμηλό επιτόκιο αγοράς με το οποίο δανείστηκε τελικά η Ελλάδα από τα κράτη αυτά, αλλά και η ταυτόχρονη υποχρέωσή της να επιστρέψει τη χρηματοδότηση αυτή, και μάλιστα εντόκως, ενισχύουν τον μη χαριστικό χαρακτήρα της στήριξης. Ακόμη και ο γενικότερος σκοπός της βελτίωσης της δημοσιονομικής κατάστασης της χώρας, προκειμένου να μπορέσει να ξαναβγεί στις αγορές με ευνοϊκούς όρους, και να αποπληρώσει τα δάνειά της, συνηγορεί στην πλήρη εναρμόνιση των Μνημονίων με το πνεύμα της ρήτρας περί μη διάσωσης (non bail out clause)²³⁸.

Αναφορικά με το ζήτημα της εναρμόνισης της ουσίας των μέτρων και τη συμβατότητά τους με το πρωτογενές και παράγωγο ευρωπαϊκό δίκαιο, σημαντικός υπήρξε ο επείγων χαρακτήρας αυτών, δικαιολογούμενος από λόγους έκτακτης ανάγκης, που αφορούσαν τόσο την Ελλάδα, όσο και την Ευρωζώνη. Ειδικότερα, οι μείζονες λόγοι κοινοτικού συμφέροντος, που είχαν να κάνουν με τη σταθερότητα της Ευρωζώνης, συνηγορούν στη συμβατότητα των «Μνημονιακών» μέτρων με το ίδιο το ευρωπαϊκό δίκαιο, ήτοι τα άρθρα 126 παρ. 9 και 136 ΣΛΕΕ²³⁹.

Συνεπώς, και βάσει των ανωτέρω, τα «Μνημόνια» είναι καθ' όλα συμβατά με το ευρωπαϊκό δίκαιο, αφού δεν αποδεικνύεται η όποια αντίθεσή τους με το γράμμα και το πνεύμα των διατάξεων

²³⁶Ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Στήριξης αποτελεί ένα πρωτότυπο μηχανισμό που δεν προβλέπεται από τις ευρωπαϊκές συνθήκες και δημιουργήθηκε ειδικά για την περίπτωση και προς αντιμετώπιση κυρίως της έκτακτης δημοσιονομικής κατάστασης της Ελλάδας. Πρώιμα στάδια αυτού υπήρξαν το Ταμείο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας, που δημιουργήθηκε αμέσως μετά τη Συμφωνία Στήριξης της Ελλάδος με τη μορφή διακρατικής Συμφωνίας των μελών της Ευρωζώνης (Agreement), ως Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (EFSM) και ως Ευρωπαϊκό Ταμείο Σταθερότητας και Διευκόλυνσης (EFSF). Βλέπε σχετικά το κείμενο της A. Hinarejos, *The Euro Area Crisis in Constitutional Perspective*, Oxford University Press, 2015, σελ. 24 επ.

²³⁷Α. Μανιτάκης, *Τα συνταγματικά ζητήματα του Μνημονίου*, Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ν° 51, 2011, σελ. 701-705

²³⁸Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 104-105.

²³⁹Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 105

αυτού, και δη με τη ρήτρα περί μη διάσωσης, όπως αυτή αποτυπώνεται στο άρθρο 125 ΣΛΕΕ, και το πλαίσιο της διαδικασίας του υπερβολικού ελλείμματος, όπως αυτό αποτυπώνεται στα άρθρα 126 παρ. 9 και 136 ΣΛΕΕ.

B. Η ένταξη των «Μνημονίων» στην ελληνική έννομη τάξη και το ζήτημα περιορισμού της εθνικής κυριαρχίας

Τα «Μνημόνια» ψηφίσθηκαν από την ελληνική Βουλή, έγιναν νόμοι του κράτους και παρείχαν το πλαίσιο υλοποίησης στην εσωτερική έννομη τάξη των υποχρεώσεων που ανέλαβε η χώρα σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο, με αντάλλαγμα την χρηματοδοτική στήριξη της ελληνικής οικονομίας. Στο σημείο αυτό, αναπτύχθηκε η άποψη περί εκχώρησης αρμοδιοτήτων στα όργανα των εμπλεκόμενων διεθνών οργανισμών, ούτως ώστε να χρειάζεται να τηρηθεί η προβλεπόμενη διαδικασία του άρθρου 28 του Συντάγματος²⁴⁰, καθώς επίσης, και ότι ο Υπουργός Οικονομικών δεν νομιμοποιείται να εκπροσωπεί το Ελληνικό Δημόσιο και να υπογράφει κάθε «Μνημόνιο συνεργασίας»²⁴¹.

Στο διεθνές δίκαιο κάθε κράτος μπορεί κυρίαρχα να αποφασίσει κάτω από ποιες προϋποθέσεις και με ποια διαδικασία προτίθεται να προσδώσει σε μία διεθνή διαδικασία δεσμευτική ισχύ στην εσωτερική έννομη τάξη του, πράγμα το οποίο απορρέει από το άρθρο 28 παρ. 2 του Συντάγματος, σε συνδυασμό με το άρθρο 36 παρ. 2 του Συντάγματος²⁴² που κινείται στο ίδιο πλαίσιο. Ως προς το ζήτημα της νομιμοποίησης του Πρωθυπουργού και του Υπουργού Οικονομικών, και δεδομένου ότι τα «Μνημόνια» αποτελούν άτυπες διεθνείς συμφωνίες «διακανονισμού» (arrangement), δεν απαιτείται η ύπαρξη ειδικότερης εξουσιοδότησης όταν εκπροσωπούν τη χώρα στο Συμβούλιο των Αρχηγών Κρατών και Κυβερνήσεων της Ευρωζώνης ο πρώτος, και στο Eurogroup των Υπουργών Οικονομικών, στο EcoFin²⁴³ και στο ΔΝΤ ο δεύτερος.

Πέραν αυτού, τα «Μνημόνια» δεν υπόκεινται από τη φύση τους σε κυρώσεις, αφού η δράση του

²⁴⁰ Όπως προβλέπει το άρθρο 28 Σ : «Για να εξηρηθηθεί σπουδαίο εθνικό συμφέρον και να προαχθεί η συνεργασία με άλλα κράτη, μπορεί να αναγνωρισθούν, με συνθήκη ή συμφωνία, σε όργανα διεθνών οργανισμών αρμοδιότητες που προβλέπονται από το Σύνταγμα. Για την ψήφιση νόμου που κυρώνει αυτή τη συνθήκη ή συμφωνία απαιτείται πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών».

²⁴¹ Όπως προβλέπεται από την παρ. 4 του πρώτου άρθρου του Ν. 3845/2010 : «Παρέχεται στον Υπουργό Οικονομικών η εξουσιοδότηση να εκπροσωπεί το Ελληνικό Δημόσιο και να υπογράφει κάθε μνημόνιο συνεργασίας, συμφωνία ή σύμβαση δανεισμού, διμερή ή πολυμερή, με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, τα κράτη-μέλη της ζώνης του ευρώ, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, προκειμένου να εφαρμοστεί το πρόγραμμα της προηγούμενης παραγράφου».

²⁴² Όπως προβλέπει το άρθρο 36 παρ. 2 Σ : «Οι συνθήκες για το εμπόριο, φορολογία, οικονομική συνεργασία και συμμετοχή σε διεθνείς οργανισμούς ή ενώσεις, και όσες άλλες περιέχουν παραχωρήσεις για τις οποίες, σύμφωνα με άλλες διατάξεις του Συντάγματος, τίποτε δεν μπορεί να οριστεί χωρίς νόμο, ή οι οποίες επιβαρύνουν ατομικά τους Έλληνες, δεν ισχύουν χωρίς τυπικό νόμο που τις κυρώνει».

²⁴³ Economic and Financial Affairs Council.

Eurogroup τέθηκε στο πλαίσιο του άρθρου 136 ΣΛΕΕ και η απόφαση αυτού τέθηκε σε ισχύ από της επιδόσεώς της στην Ελλάδα, άρα οι επιφυλάξεις περί δήθεν απώλειας της εθνικής μας κυριαρχίας είναι αβάσιμες. Ακόμη, η ένσταση περί εκχώρησης αρμοδιοτήτων εξίσου δεν ευσταθεί, δεδομένου ότι η Ελλάδα ήταν ήδη μέλος, τόσο του ΔΝΤ, όσο και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πριν ακόμα προβεί στη σύναψη των «Μνημονίων».

Τέλος, τα μέτρα των «Μνημονίων» είναι πάντοτε το αποτέλεσμα της συνδιαλλαγής της ελληνικής Κυβέρνησης και των εκάστοτε εμπλεκόμενων μερών, καθιστώντας ως κύριο (owner)²⁴⁴ του οικονομικού προγράμματος αποκλειστικά την ίδια την ελληνική κυβέρνηση, η οποία προτείνει ουσιαστικά ένα πρόγραμμα εξόδου από την κρίση της (economic program), το οποίο εν συνεχεία αποδέχεται, απορρίπτει ή τροποποιεί σε συνεργασία με τα συμβαλλόμενα μέρη, και εκ του οποίου απορρέει η οποία δέσμευση/ευθύνη αυτής να τα υλοποιήσει²⁴⁵.

Συμπεράσματα Κεφαλαίου

Όπως λοιπόν εκτέθηκε και παραπάνω, κατά την κρατούσα άποψη, δεν εμπίπτουν οι άτυπες διεθνείς συμφωνίες «διακανονισμού» (arrangements), όπως είναι τα «Μνημόνια» στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 28 του Συντάγματος, αλλά ούτε και εκείνο του άρθρου 36 παρ.2 του Συντάγματος, ώστε να απαιτούν κύρωση. Επιπροσθέτως, δεν περιέχουν δεσμεύσεις νομικές, ούτε κανόνες δικαίου με άμεση εφαρμογή στην ελληνική έννομη τάξη, ώστε να δημιουργούνται εξ αυτών υποχρεώσεις ή δικαιώματα σε Έλληνες ή τρίτους. Ακόμη, ως μη νομικά κείμενα, που δεν έχουν κανονιστικό περιεχόμενο, τα «Μνημόνια» δεν μπορούν να επάγονται, από τη φύση τους, νομικούς περιορισμούς στην εθνική κυριαρχία, ούτε βέβαια έχουν τη νομική ικανότητα να αναγνωρίζουν ή να μεταβιβάζουν σε όργανα διεθνών οργανισμών αρμοδιότητες που δεν προβλέπονται στο Σύνταγμα. Μολαταύτα, από άποψη ρυθμίσεων και λόγω του «έκτακτου» της εφαρμογής τους, δεν παύουν αυτά να έρχονται σε ρήξη με γενικές παραδοχές της νομολογίας, κυρίως αναφορικά με τις έννοιες του «ταμειακού» και του «δημοσίου συμφέροντος». Συνέπεια αυτού, είναι η γενικότερη αμφισβήτηση της κρίσης του δικαστή, αναφορικά με τη στάθμιση της προσβολής των περιουσιακών δικαιωμάτων υπέρ την επίτευξη ενός συνολικού συμφέροντος (Κεφάλαιο 2).

²⁴⁴Το «ownership» αποτελεί γενική αρχή στις διεθνείς δημόσιες χρηματοδοτήσεις και απορρέει ευθέως από την κυριαρχία και τον γενικό κανόνα της μη ανάμιξης στις εσωτερικές υποθέσεις ενός κυρίαρχου κράτους. Μάλιστα, η διαδικασία των Μνημονίων έχει χαρακτηριστεί ότι αποτελεί ένα «self oriented process», υπογραμμίζοντας τον προσωποκεντρικό χαρακτήρα του προγράμματος.

²⁴⁵Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 111-124. Βλ. επίσης του Π. Δ. Δαγτόγλου, *Περί Κυριαρχίας*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1986.

Κεφάλαιο 2. Ο μετασχηματισμός του ταμειακού συμφέροντος σε δημόσιο συμφέρον και οι επιπτώσεις στην προστασία του περιουσιακού δικαιώματος

Οι εφαρμοστικοί νόμοι των «Μνημονίων» και γενικότερα η οικονομική κρίση επηρέασαν την άσκηση των δικαιωμάτων και προκάλεσαν δικαστικές αντιδικίες και σε άλλα μέτωπα, δεδομένου ότι όσα μέτρα λήφθηκαν είχαν ως αιτιολογία τον επείγοντα χαρακτήρα τους, δημιουργώντας έτσι μία θεώρηση περί εφαρμογής ενός «δικαίου της ανάγκης». Μάλιστα, σημαντική υπήρξε η επιρροή των παραγόντων αυτών και στην αντίληψη για το δημόσιο συμφέρον, ως προϋπόθεσης του περιορισμού του περιουσιακού δικαιώματος (Ενότητα Ι). Μέσα από την επιλεκτική παρουσίαση και το σχολιασμό ορισμένων αποφάσεων ανιχνεύεται η επιρροή αυτή, εξειδικεύοντας ταυτόχρονα την μετάλλαξη της έννοιας του προϊσχύσαντος «ταμειακού συμφέροντος» σε «δημόσιο συμφέρον²⁴⁶» (Ενότητα 2).

Ενότητα 1 : Ο δημοσιονομικός κανόνας ως θεμέλιο περιορισμού του περιουσιακού δικαιώματος και το δίκαιο της ανάγκης

Η συνδρομή του δημοσίου συμφέροντος είναι ένας από τους σημαντικότερους λόγους περιορισμού του περιουσιακού δικαιώματος, όπως αυτό αποτυπώνεται και στο άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ. Στην περίπτωση, μάλιστα, όπου ο περιορισμός αυτός επιβάλλεται από κοινωνικούς παράγοντες, όπως είναι η οικονομική κρίση, δημιουργείται ένα καθεστώς «δικαίου της ανάγκης», όπου απαραίτητος είναι τόσο ο προσδιορισμός του δημοσιονομικού κανόνα που επιβάλει τον εν λόγω περιορισμό (Ι), όσο και της ίδιας της κατάστασης «εκτάκτου ανάγκης» (ΙΙ).

I. Ο δημοσιονομικός κανόνας ως θεμέλιο του περιορισμού της περιουσίας

Ως γνωστόν, ο δημοσιονομικός κανόνας αποτελεί θεσμική απόρροια της οικονομικής κρίσης και της ανάγκης για νομισματική σταθερότητα στην Ευρωζώνη, αλλά συγχρόνως και επιβολή ενός συγκεκριμένου μίγματος οικονομικής πολιτικής, με περιοριστικά χαρακτηριστικά, ο οποίος αφενός θα θέτει ισχυρότατες δεσμεύσεις στην άσκηση πολιτικής του δημοκρατικά εκλεγμένου νομοθέτη και αφετέρου θα καθιστά συνταγματικά επιτρεπτό κάθε περιορισμό της περιουσίας και των κοινωνικών δικαιωμάτων που περιέχουν παροχές²⁴⁷.

²⁴⁶C. Legrand, F. Rangeon, J.-F. Vasseur, *Contribution à l'analyse de l'idéologie de l'intérêt général*, www.u-picardie.fr

²⁴⁷Π. Γ. Μαντζούφας, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα : Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο*

Στο πλαίσιο της υιοθέτησης των μνημονιακών ρυθμίσεων, η ύπαρξη ενός συνταγματικού κανόνα, που προβλέπει ισοσκελισμένο προϋπολογισμό, λειτουργεί ως μια γενική ρήτρα, που θέτει μεν όρια σε κάθε είδους παροχή του κράτους προς τους πολίτες της, περικόπτει δε κάθε δαπάνη που αφορά στην περιουσία, σε μισθούς και συντάξεις ή άλλες παροχές κοινωνικού χαρακτήρα²⁴⁸. Λειτουργικά, αυτός ο γενικός περιορισμός θέτει όρια στον κρατικό δανεισμό και μπορεί δυνητικά να ανατρέψει μεγάλο μέρος από το οικοδόμημα του κράτους πρόνοιας, απομειώνοντας την προστασία των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων σε επίπεδο που θίγονται κεκτημένες παροχές²⁴⁹. Χαρακτηριστική είναι άλλωστε η μεταστροφή της νομολογίας σχετικά με το δημόσιο συμφέρον, το οποίο συχνά ορίζεται με τρόπους που παραπέμπουν στις επείγουσες οικονομικές συνθήκες²⁵⁰.

Είναι κοινά αποδεκτό, ότι η υλοποίηση του περιεχομένου του περιουσιακού δικαιώματος και των κοινωνικών δικαιωμάτων συνδέονται με τις οικονομικές δυνατότητες ενός κράτους, και ταυτόχρονα ότι κανένα πρόγραμμα παροχών δεν μπορεί να εφαρμοστεί, όταν υπάρχει έλλειψη χρημάτων. Ακόμη, η κοινή πείρα διδάσκει ότι δεν είναι δυνατή η ενίσχυση των παροχών κοινωνικού κράτους από μια κυβέρνηση δανειζόμενη συνεχώς και αδιαφορώντας για την τήρηση ενός ισοσκελισμένου προϋπολογισμού.

Στο σημείο αυτό, καθοριστικός κρίνεται ο ρόλος του δικαστή κατά την εφαρμογή των προγραμμάτων δημοσιονομικής σταθερότητας, ειδικά σε σχέση με την προστασία του περιουσιακού δικαιώματος και με γνώμονα πάντα την αρχή της αναλογικότητας²⁵¹. Πιο συγκεκριμένα, ο εθνικός δικαστής, αφενός, θα πρέπει να ελέγχει εάν η άσκηση ενός συνταγματικού δικαιώματος υπερέβη ή όχι τα συνταγματικά όρια, υπό τους περιορισμούς, και όπως αυτά προσδιορίστηκαν από τον νομοθέτη και τη διοίκηση²⁵². Ο Ενωσιακός δικαστής, αφετέρου, θα πρέπει να μεριμνά σε πρώτο βαθμό για την ικανοποίηση των ενωσιακών σκοπών και σε δεύτερο βαθμό να ελέγχει αν το εθνικό μέτρο δυσχεραίνει την πορεία προς μια ενιαία ανταγωνιστική

πεδίο των δικαιωμάτων, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 59-63 .

²⁴⁸Ειδικότερα, η συνταγματική αυτή ρήτρα περί δημοσιονομικών ορίων μπορεί να λειτουργήσει ως μια ρήτρα γενικής επιφύλαξης ανάγκης, που θα οδηγεί σε συνταγματικά ανεκτούς περιορισμούς των δικαιωμάτων, ακόμα και σε περιπτώσεις όπου η θεωρία και η νομολογία έχει αποδεχθεί ότι υπάρχει ένα συγκεκριμένο επίπεδο προστασίας, πέραν του οποίου οποιαδήποτε παρέμβαση θα ήταν αντισυνταγματική.

²⁴⁹K. Tuori, K. Tuori, *The Eurozone Crisis. A Constitutional Analysis*, Cambridge University Press, 2014, σελ. 205 επ.

²⁵⁰Ι. Καμτσίδου, *L' intérêt public aux temps de crise*, www.constitutionalism.gr.

²⁵¹Δ. Α. Εμμανουηλίδης και Μ. Β. Σκανδάλη, *Το δημοσιονομικό συμφέρον και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012, σελ. 2777-2778.

²⁵²Κατά το Σύνταγμά μας, τα θεμελιώδη δικαιώματα βρίσκονται στην κορυφή της πυραμίδας μιας φιλελεύθερης δημοκρατικής κοινωνίας και οι περιορισμοί που επιβάλλονται θα πρέπει να είναι ειδικά προβλεπόμενοι από το νόμο, αναλογικοί και να μη θίγουν τον πυρήνα τους, βλ. επίσης Κ. Χ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2006, σελ. 17 επ.

αγορά²⁵³.

Η οικονομία, συνεπώς, οφείλει να τελεί υπό την αιγίδα των δημόσιων φορέων, που με γνώμονα το γενικό συμφέρον εντάσσουν τη δράση των ιδιωτών σε ένα δημόσιο σχέδιο που, αν δεν υπηρετεί, τουλάχιστον δεν βλάπτει την εθνική οικονομία²⁵⁴. Το παράδειγμα των «Μνημονίων» και των ρυθμίσεων τους, γέννησε αρκετά ερωτήματα ως προς τον περιορισμό του περιουσιακού δικαιώματος, όμως καθοριστικός υπήρξε ο ρόλος του δικαστή ως προς τη στάθμιση αυτών των δύο και, ως προς τον έλεγχο της συνταγματικότητας τους γενικότερα.

II. «Το δίκαιο της ανάγκης»

Όπως είναι ευρέως διαδεδομένο, η έννοια της αναγκαιότητας είναι στενά συνυφασμένη με εκείνη της κατάστασης ανάγκης, κατά την οποία μια εξαιρετική περίπτωση καθιστά νόμιμη την καταφυγή της πολιτείας σε συγκεκριμένα νομικά μέσα και μέτρα²⁵⁵. Για τον εννοιολογικό προσδιορισμό της έννοιας της κατάστασης ανάγκης απαραίτητος κρίνεται ο καθορισμός του αγαθού ή του δικαιώματος που απειλείται από τις περιστάσεις μ' έναν τρόπο τόσο επιτακτικό ώστε η συνήθης νομιμότητα, να μην μπορεί να το προστατεύσει²⁵⁶.

Στο πλαίσιο αυτό, έχουν διατυπωθεί αρκετές απόψεις σχετικά με τον ορισμό της εξαιρετικής κατάστασης. Ο *J. Kervégan* επισημαίνει ότι ως εξαιρετική κατάσταση πρέπει να «αντιληφθούμε αυτήν ενός κράτους του οποίου η εσωτερική τάξη έχει σοβαρά διαταραχθεί ή απειληθεί από έναν παράγοντα (εξωτερική εισβολή, εσωτερική υπονόμευση/ανατροπή ή, ακόμα, φυσική καταστροφή), του οποίου η εξάλειψη προϋποθέτει την προσφυγή σε εξαιρετικά μέσα, που υπερβαίνουν, ειδικότερα όταν πρόκειται για ένα Κράτος Δικαίου, το κανονικό πλαίσιο δράσης του»²⁵⁷. Κατά την *M.-L. Basilien-Gainche*, επίσης, η έκτακτη ανάγκη προσδιορίζεται αφενός αρνητικά, ως διατάξεις που επιτρέπουν την προσβολή των συστατικών του Κράτους Δικαίου, και αφετέρου θετικά, καθώς στις καταστάσεις έκτακτης ανάγκης επικρατεί η εξαιρετικότητα²⁵⁸.

²⁵³Π. Γ. Μαντζούφας, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα : Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 75.

²⁵⁴Π. Γ. Μαντζούφας, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα : Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 58.

²⁵⁵Όπως αυτή αποτυπώνεται στο άρθρο 44 παρ. 1 του Συντάγματος.

²⁵⁶Π. Πικραμμένος, *Δημόσιο δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής διαδικασίας*, ΘΠΔΔ, Τεύχος 2, 2012, Έτος 5^ο, σελ. 97-100.

²⁵⁷J. F. Kervégan, *Etat d'exception*, S. Rials και D. Alland (επιμ.), *Dictionnaire de philosophie politique*, PUF, Παρίσι, 1996, σελ. 231, στο οποίο παραπέμπει ο Γ. Ν. Καραβόκρης στο *Το Σύνταγμα και η κρίση : Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, Εκδόσεις Κριτική, 2014, σελ. 19.

²⁵⁸M.-L. Basilien - Gainche, *Etat de droit et états d'exception. Une conception de l'Etat*, PUF, Fondements de la

Ακόμη, σύμφωνα με τον *F. Saint-Bonnet*, το δίκαιο της ανάγκης εκλαμβάνεται νομικά συνήθως με δύο τρόπους. Αφενός, για κάποιους συνίσταται σε μία χρονική στιγμή κατά την οποία οι κανόνες δικαίου που έχουν θεσπιστεί για ομαλές περιόδους αναιρούνται ή παραβιάζονται, ώστε να αποφευχθεί ένας μείζων κίνδυνος, με δύο κυρίως συνέπειες, τη συγκέντρωση της εξουσίας στην εκτελεστική εξουσία και τον ευρύ περιορισμό ή/και την αναστολή των συνταγματικών δικαιωμάτων. Αφετέρου δε, για κάποιους άλλους, όπως ο *Agamben*, το δίκαιο της ανάγκης έχει αναχθεί τα τελευταία χρόνια σε ένα διαρκές παράδειγμα διακυβέρνησης, καθώς τα έκτακτα μέτρα με αφορμή την πρόληψη και την καταστολή όψιμων κινδύνων και καταστροφών, συλλαμβάνουν τη φύση του πολιτικού και του νομικού συστήματος στο οποίο ισχύουν²⁵⁹.

Το δίκαιο της ανάγκης θεμελιώνεται ιστορικά από τη μεσαιωνική ακόμα αρχή του ρωμαϊκού δικαίου *necessitas*²⁶⁰, η οποία επιτρέπει στην πολιτεία να μετέλθει εξαιρετικών μέσων για να διασωθεί από τον εξωτερικό και άμεσο κίνδυνο κατάλυσής της («*salus patriae suprema lex esto*²⁶¹»), και παραμένει έως και σήμερα ένα έγκυρο δίκαιο, ως εγγύηση της συνέχειας και της ισχύος της δημοκρατικής συνταγματικής τάξης²⁶².

Στις μέρες μας, η επίκληση της κατάστασης ανάγκης στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου, λειτουργεί ως έκτακτη κατάσταση²⁶³ (state of emergency) που αίρει την ευθύνη ενός κράτους από τη μη συμμόρφωσή του σε μία συγκεκριμένη διεθνή υποχρέωσή του. Στην πράξη, για να επικαλεστεί ένα κράτος την ανάγκη αυτή ως λύση για την αποδέσμευσή του από συγκεκριμένη κατάσταση, θα πρέπει να συνιστά το μόνο μέσο για τη διαφύλαξη ουσιώδους συμφέροντος από σοβαρό και επικείμενο κίνδυνο και να μην προκαλεί αυτό σοβαρή βλάβη σε ουσιώδες συμφέρον άλλων υποκειμένων του διεθνούς δικαίου. Ακόμη, το κράτος δεν μπορεί να επικαλεστεί την κατάσταση αυτή αν αυτό αποκλείεται από σχετική διεθνή υποχρέωση του ή αν το ίδιο φέρει υπαιτιότητα για

politique, Παρίσι, 2013, σελ. 23 επ., όπως παραθέτει ο Γ. Ν. Καραβοκύρης στο *Το Σύνταγμα και η κρίση : Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, Εκδόσεις Κριτική, 2014, σελ. 19.

²⁵⁹F. Saint – Bonnet, *L'état d'exception et la qualification juridique*, Cahiers de la recherche sur les droits fondamentaux, Presses universitaires de Caen, αρ.6, 2008, σελ. 29 επ., ό.π. ο Γ. Ν. Καραβοκύρης στο *Το Σύνταγμα και η κρίση : Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, Εκδόσεις Κριτική, 2014, σελ. 19-20.

²⁶⁰Χαρακτηριστικές ήταν και οι μεσαιωνικές θεωρίες του Machiavelli της «raison d'Etat», κατά τις οποίες η κατάσταση εξαίρεσης ξεφεύγει προοδευτικά από το εξωνομικό πεδίο και τυποποιείται νομικά ως εγγύηση της έννομης τάξης. Για την ακρίβεια, η αναγκαιότητα και η κατάσταση εξαίρεσης συνιστούν τις πιο αποτελεσματικές άμυνες του μοντέρνου κράτους.

²⁶¹Κικέρων, 4^{ος} αιώνας π.Χ.

²⁶²Γ. Ν. Καραβοκύρης, *Το Σύνταγμα και η κρίση : Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, Εκδόσεις Κριτική, 2014, σελ. 19-30.

²⁶³Η άλλως «Etat d' exception», «κατάσταση εξαίρεσης» και «κράτος έκτακτης ανάγκης».

την υπαγωγή του σε αυτή²⁶⁴.

Όσον αφορά στην οικονομική κρίση, ως έκτακτη κατάσταση που να γεννά το δίκαιο της ανάγκης, όπως επισημαίνει ο κ. Πικραμένος, η οικονομική κρίση «*νοείται ως μία αιφνίδια επιδείνωση όλων ή των περισσότερων οικονομικών δεκτών (...) σε συνδυασμό με την απώλεια της πίστης και συνεπώς της δανειοληπτικής ικανότητας, τη μείωση στην παροχή χρήματος, την ύπαρξη φόβων χρεοκοπίας χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, την μετατροπή υλικών ή άυλων αξιών σε χρήμα κ.λπ. [...] Ενόψει λοιπόν των εκτάκτων συνθηκών, η οργανωμένη εξουσία, το Κράτος, δηλαδή, καλείται πρώτα να προστατέψει τον ίδιο του τον εαυτό και στη συνέχεια να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση στοχεύοντας στην αποκατάσταση της σταθερότητας του συστήματος χρηματοδότησης της οικονομίας.*» «*Γνώμονα του διοικητικού δικαστή [...] μπορεί να αποτελέσει η θεωρία [...] των “εξαιρετικών περιστάσεων” [...] Ο δικαστής πρέπει πρώτα να διαπιστώσει αν υπάρχει κάποιος κίνδυνος με τα εξής χαρακτηριστικά : (α) να είναι υφιστάμενος ή επικείμενος (β) οι συνέπειές του να αφορούν το σύνολο της κοινωνίας (γ) η συνέχεια της οργανωμένης ζωής της κοινωνίας να απειλείται (δ) να είναι εξαιρετικός [...] Προϋπόθεση όμως για τη λήψη των μέτρων αυτών είναι η τήρηση της αρχής της αναλογικότητας [...] παρόλο που οι έκτακτες συνθήκες [...] επιτρέπουν ή μάλλον επιβάλλουν στον δικαστή ν’ αποφασίσει εάν η απόκλιση από την συνήθη νομιμότητα είναι δικαιολογημένη και συνεπώς ανεκτή, εντούτοις δεν τον καθιστούν κυρίαρχο κατά τον ορισμό του Carl Schmitt [...]»²⁶⁵.*

Στην περίπτωση της ελληνικής κρίσης χρέους, είναι γεγονός ότι η δημοσιονομική ισορροπία του ελληνικού κράτους είχε κλονισθεί, αφού το δημόσιο έλλειμμα και το δημόσιο χρέος της χώρας ανέρχονταν σε πρωτοφανή επίπεδα. Ταυτόχρονα, η αποκοπή της χώρας από τη διεθνή διαπραγματική αγορά και το πρόβλημα ρευστότητας ενέτειναν την αντιμετώπιση του κινδύνου της πτώχευσης²⁶⁶, ο οποίος συνιστούσε, και εξακολουθεί να συνιστά «εθνικό διακύβευμα»²⁶⁷, καθιστώντας την δημοσιονομική κρίση σε κρίση εθνική²⁶⁸.

²⁶⁴Γ. Ν. Καραβοκύρης, *Το Σύνταγμα και η κρίση : Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, Εκδόσεις Κριτική, 2014, σελ. 30. Βλ. επίσης της Π. Φουντεδάκη, *Οι ανατροπές της κανονικότητας και το καθεστώς έκτακτης ανάγκης*, *Το Σύνταγμα*, 4/2007, σελ.1149-1188.

²⁶⁵Γ. Ζ. Δρόσος, *Ζητήματα συνταγματικής οργάνωσης, δικαστικής προστασίας και δημοκρατίας στην εποχή της σημερινής κρίσης*, *ΘΠΔΔ*, Τεύχος 6^ο, 2012 – Έτος 5^ο, σελ. 469, ο οποίος παραπέμπει στον Παναγιώτη Πικραμμένο, *Δημόσιο δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής διαδικασίας*, *ΘΠΔΔ*, Τεύχος 2, 2012, Έτος 5^ο, σελ. 97-100.

²⁶⁶Π. Γκλαβίνης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 39-40.

²⁶⁷Όπως αναφέρεται και στην απόφαση 1620/2011 του ΣτΕ.

²⁶⁸Π. Λαζαράτος, *Δημόσιο συμφέρον και δίκαιο της ανάγκης*, *ΘΠΔΔ*, 8-9, 2013 – Έτος 6^ο, σελ. 686 επ.

Η ελληνική κυβέρνηση στην παρούσα οικονομική συγκυρία δεν είχε άλλη εναλλακτική λύση από την προσφυγή στον μηχανισμό στήριξης προκειμένου να διασφαλίσει την οικονομική στήριξη, καθόσον δεδομένης της απώλειας της εμπιστοσύνης των διεθνών αγορών ήταν αναγκαία η εξασφάλιση της εξωτερικής οικονομικής βοήθειας από τους διεθνείς δανειστές της. Με σκοπό, λοιπόν, την αποτελεσματική προστασία του γενικού δημοσίου συμφέροντος, τόσο ο εθνικός, όσο και ο ενωσιακός δικαστής προέβησαν στην λήψη μέτρων επικαλούμενοι το «δίκαιο της ανάγκης», περιορίζοντας ταυτόχρονα ορισμένα περιουσιακά δικαιώματα. Ο περιορισμός αυτός δεν αγγίζει τον πυρήνα τους, αλλά αφορά μόνο εξωτερικές πτυχές των περιουσιακών και ασφαλιστικών δικαιωμάτων, ενώ κρίνεται πάντα με γνώμονα την αρχή της αναλογικότητας²⁶⁹ (Ενότητα 2).

Ενότητα 2^η : Νομολογιακή προσέγγιση και διάκριση του ταμειακού και του δημοσίου συμφέροντος

Όπως είναι ευρέως γνωστό, με τα Μνημόνια και την οικεία νομοθεσία τους τίγεται ένα μεγάλο εύρος των θεμελιωδών δικαιωμάτων, μεταξύ αυτών και του περιουσιακού δικαιώματος, ενώ εξαιτίας αυτών στα δικαστήρια τέθηκαν υπό δοκιμασία σταθερά και καθιερωμένα εργαλεία του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, όπως η έννοια του δημοσίου συμφέροντος και η αρχή της αναλογικότητας (I). Όσον αφορά στην νομολογία, τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αυτή επέδειξε μια αυτοσυγκράτηση, καθώς άσκησε προσεκτικό έλεγχο των νομοθετικών επιλογών προσπαθώντας να κρατήσει ισορροπίες (II)²⁷⁰.

I. Εννοιολογικός προσδιορισμός του ταμειακού και του δημοσίου συμφέροντος

Η ελληνική συνταγματική θεωρία κατατάσσει σταθερά το δημόσιο συμφέρον στους «περιορισμούς των περιορισμών» των συνταγματικών δικαιωμάτων, κοντά στο γενικό και απρόσωπο χαρακτήρα του περιορισμού, τη συνάφεια του μέσου προς το σκοπό, τη τήρηση της αρχής της αναλογικότητας και τη διαφύλαξη του πυρήνα του δικαιώματος²⁷¹. Έννοιες, ωστόσο, όπως το «γενικό συμφέρον της εθνικής οικονομίας» μπορούν να δικαιολογήσουν νομοθετικούς περιορισμούς σε περιουσιακά και κοινωνικά δικαιώματα, παρέχοντας ταυτόχρονα το μέτρο της έκτασης του δικαιώματος²⁷².

²⁶⁹Α. Γέροντας, *Το Μνημόνιο και η δικαιοπαγωγική διαδικασία*, ΕφημΔΔ, 5/2010, σελ. 721-725.

²⁷⁰Π. Γ. Μαντζούφας, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα : Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 9-11.

²⁷¹Α. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Τεύχος α', Ατομικές ελευθερίες, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1982, σελ. 76 επ.

²⁷²Β. Καψάλη, *Δημόσιο συμφέρον και έλεγχος συνταγματικότητας στο πλαίσιο της οικονομικής ελευθερίας*, ΔτΑ, Ν° 38, 2008, σελ. 511-567.

Όπως είναι ευρέως γνωστό, το δημόσιο συμφέρον υφίσταται μόνον εφόσον καθορίζεται με βάση την αρχή της νομιμότητας. Ιδίως δε της νομιμότητας της διοικητικής δράσης ως προς το σκοπό που αυτή οφείλει να επιδιώκει. Ωστόσο, ο πυρήνας του δημοσίου συμφέροντος μεταβάλλεται κατά τη συγκυρία της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας²⁷³ παρουσιάζοντας αυξομειώσεις, χωρίς να κατευθύνεται, μόνο, είτε προς την κατεύθυνση του κρατικού παρεμβατισμού, είτε της κανονιστικής «απορρύθμισης».

Η έννοια του «δημοσίου συμφέροντος» είναι πάντα μία έννοια νομική, αφού μόνο μέσω κανόνων δικαίου μπορεί να υπάρξει και να λειτουργήσει εντός της έννομης τάξης, παράγοντας τις αντίστοιχες έννομες συνέπειες, η οποία είναι και αόριστη. Η αοριστία της αυτή αίρεται με τη μέθοδο ερμηνείας του κανόνα δικαίου που τη θεσμοθετεί, η οποία αρμόζει στην υπόσταση κάθε κανόνα δικαίου κανονιστικού περιεχομένου και εξελίσσεται κατά δεσμία αρμοδιότητα²⁷⁴. Μάλιστα, χρήζει συγκεκριμενοποίησης εκ μέρους των αρμόδιων διοικητικών οργάνων ή των αρμόδιων δικαστικών οργάνων, που εκδικάζουν την αντίστοιχη, *lato sensu*, διοικητική διαφορά²⁷⁵.

Το δημόσιο συμφέρον δεν είναι επίσης μονοσήμαντο, αλλά η θεσμική του φυσιογνωμία προσδιορίζεται με δύο κριτήρια, το εδαφικό και το λειτουργικό. Όσον αφορά στο εδαφικό κριτήριο, αυτό διακρίνεται σε «εθνικό δημόσιο συμφέρον» και σε «τοπικό δημόσιο συμφέρον²⁷⁶», ενώ ως προς το λειτουργικό κριτήριο, αυτό διακρίνεται σε «γενικό δημόσιο συμφέρον» και σε «ειδικό δημόσιο συμφέρον». Ιδιαίτερη νομολογιακή σημασία έχουν οι έννοιες του «εθνικού δημοσίου συμφέροντος» και του «γενικού δημοσίου συμφέροντος», αφού συνιστούν την αιτιολογία πολλών «μνημονιακών» αποφάσεων σχετικών με τον περιορισμό του ατομικού περιουσιακού δικαιώματος.

Φορέας του «εθνικού δημοσίου συμφέροντος» είναι ο Λαός ή διαφορετικά το Έθνος. Το «εθνικό δημόσιο συμφέρον» καθορίζεται πρωτίστως με το εδαφικό κριτήριο της Επικράτειας. Σημαντική σχετικοποίηση του εδαφικού κριτηρίου επιφέρει το γεγονός ότι το Έθνος προσδιορίζεται με γενικότερα κριτήρια, όπως αυτό καταδεικνύεται και από το παράδειγμα των Ελλήνων που ζουν

²⁷³Π. Γ. Μαντζούφας, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα : Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 116.

²⁷⁴Β. Ρήγας, *Η Δικανική ισότητα κατά την ΕΣΔΑ και τα δικονομικά προνόμια του ελληνικού Δημοσίου*, Ελληνική Δικαιοσύνη, Τόμος 44^{ος}, Μάρτιος – Απρίλιος, Τεύχος 2^ο, 2003, σελ. 315-317.

²⁷⁵Π. Παυλόπουλος, *Το Δημόσιο Δίκαιο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης : Ο οικονομικός «Λαβύρινθος», ο νεοφιλελεύθερος «Μινώταυρος» και ο θεσμικός «Θησέας»*, Τόμος 1^{ος}, Β΄ Έκδοση, Εκδόσεις Λιβάνη, 2014, σελ. 278-285.

²⁷⁶Το δημόσιο αυτό συμφέρον έχει νομολογιακή σημασία για τον προσδιορισμό της τοπικής υπόθεσης, κατ' άρθρο 102 του Συντάγματος.

εκτός της Ελληνικής Επικράτειας. Ως προς το «γενικό δημόσιο συμφέρον²⁷⁷», φορέας του είναι το κοινωνικό σύνολο ως ολότητα²⁷⁸.

Στο σημείο αυτό, η έννοια του «δημοσιονομικού συμφέροντος του κράτους», έχει απασχολήσει πολύ την νομολογία ανώτατων δικαστηρίων, όπως του ΣτΕ, του Αρείου Πάγου (ΑΠ) και του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου (ΑΕΔ). Μάλιστα, το ΣτΕ έχει λάβει θέση για το περιεχόμενό της, τη διάκρισή της από άλλες έννοιες και λειτουργίες της, ανάλογα με τους διαφοροποιημένους ιστορικά σκοπούς του κράτους. Κατά την κρατούσα άποψη, το «δημοσιονομικό συμφέρον του Κράτους» αποτελεί έννοια του «γενικού δημοσίου συμφέροντος», συνιστώντας νομική αόριστη λειτουργική έννοια επίσης, μη διαφέρουσα ποιοτικά από αυτή²⁷⁹.

Το προαναφερόμενο δημοσιονομικό συμφέρον διαφοροποιείται από το «ταμειακό/ταμειευτικό συμφέρον του Δημοσίου», το οποίο τόσο κατά τη θεωρία, όσο και από τη νομολογία, δεν αποτελούσε συνταγματικά αποδεκτό και προστατευτέο δημόσιο συμφέρον, διότι εξυπηρετούσε στενά εισπρακτικούς και ταμειακούς σκοπούς²⁸⁰. Το «αμιγώς ταμειακό/ταμειευτικό δημόσιο συμφέρον του Δημοσίου» είναι συνδεδεμένο με την παλιά αντίληψη του 18^{ου} αιώνα περί κράτους και φόρου καθότι λειτουργούσε χάριν του κρατικού «αποθησαυρισμού» και δε συνδέεται με άμεσους συγκεκριμένους δημοσιονομικούς σκοπούς του κράτους²⁸¹.

Εν όψει των ανωτέρω, έτσι διακρίνεται το «δημοσιονομικό συμφέρον του Κράτους» από άλλες έννοιες, βάσει του σκοπού και της λειτουργίας που επιτελείται κάθε φορά ανά περίπτωση. Τέλος, και δεδομένης της σύγκρουσης της έννοιας αυτής με διάφορα περιουσιακά και κοινωνικά δικαιώματα, απαραίτητος κρίνεται ο δικαστικός έλεγχός της με την πρακτική εναρμόνιση των σχετικών συγκρουόμενων διατάξεων μέσω της αρχής της αναλογικότητας του άρθρου 25 παρ. 1 του Συντάγματος²⁸².

²⁷⁷Στον αντίποδα βρίσκεται το «ειδικό δημόσιο συμφέρον» του οποίου φορέας είναι μέρους του κοινωνικού συνόλου.

²⁷⁸Π. Παυλόπουλος, *Το Δημόσιο Δίκαιο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης : Ο οικονομικός «Λαβύρινθος», ο νεοφιλελεύθερος «Μινώταυρος» και ο θεσμικός «Θησέας»*, Τόμος 1^{ος}, Β΄ Έκδοση, Εκδόσεις Λιβάνη, 2014, σελ. 288-289.

²⁷⁹Ε. Α. Θεοχαροπούλου, *Η δραματική «προέλαση» του δημοσιονομικού συμφέροντος του κράτους στη θέση του δημοσίου συμφέροντος σε καιρούς εθνικής δημοσιονομικής κρίσης εν μέσω παγκόσμιας οικονομικής κρίσης*, ΔΦΝ, Τόμος 66, Α΄, Νοεμβρίου 2012, Τεύχος 1501, σελ. 1539-1541.

²⁸⁰Π. Γ. Μαντζούφας, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα : Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 123.

²⁸¹Ε. Α. Θεοχαροπούλου, *Η δραματική «προέλαση» του δημοσιονομικού συμφέροντος του κράτους στη θέση του δημοσίου συμφέροντος σε καιρούς εθνικής δημοσιονομικής κρίσης εν μέσω παγκόσμιας οικονομικής κρίσης*, ΔΦΝ, Τόμος 66, Α΄, Νοεμβρίου 2012, Τεύχος 1501, σελ. 1542.

²⁸²Β. Καψάλη, *Δημόσιο συμφέρον και έλεγχος συνταγματικότητας στο πλαίσιο της οικονομικής ελευθερίας*, Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ν^ο 38, 2008, σελ. 554.

II. Νομολογιακή προσέγγιση του ταμειακού και του δημοσίου συμφέροντος

Η οικονομική κρίση λειτούργησε ως δικαιολογητικός παράγοντας για την κατάφαση της συνταγματικότητας περιοριστικών της περιουσίας μέτρων. Η εξελικτική αυτή διαδικασία μέσα από τη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων, που έκρινε τη συνταγματικότητα των περιοριστικών στην περιουσία μέτρων για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης²⁸³, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον κυρίως από τη σκοπιά εξέτασης της μεταβολής της έννοιας του «δημοσίου συμφέροντος». Αυτό συμβαίνει, διότι υπό τη συνδρομή αυτού, καθίσταται θεμιτός ο όποιος περιορισμός στα περιουσιακά και κοινωνικά δικαιώματα που θίγονται ανά περίπτωση.

A. Σημαντικά παραδείγματα μεταστροφής του δημοσίου συμφέροντος επί δικαιωμάτων περιουσιακής φύσης

Ένα πρώτο *corpus* «μνημονιακής» νομολογίας διαμορφώθηκε με αρχή και βάση την απόφαση υπ' αριθμόν 668/2012 της Ολομέλειας του ΣτΕ, η οποία έκρινε την συνταγματικότητα του Ν. 3845/2010 με τον οποίο κυρώθηκε το πρώτο «Μνημόνιο». Με την εν λόγω απόφαση κρίθηκε ότι η περικοπή των αποδοχών, επιδομάτων και συνταξιοδοτικών παροχών των δημοσίων υπαλλήλων (εν ευρεία έννοια), καθώς και των εργαζομένων στο δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα, αποσκοπεί στην άμεση ανάγκη κάλυψης οικονομικών αναγκών της χώρας, ήτοι εξυπηρετεί σοβαρούς λόγους δημοσίου συμφέροντος²⁸⁴ και σκοπούς κοινού ενδιαφέροντος των κρατών μελών της Ευρωζώνης.

Ειδικότερα, όπως υπογραμμίζεται στην ως άνω απόφαση, συνάδουν με το Σύνταγμα και το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ²⁸⁵ τα περιοριστικά μέτρα που επιβάλλει το «Μνημόνιο Ι»²⁸⁶, όπως είναι οι

²⁸³Σ. Βλαχόπουλος, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σελ. 102 επ.

²⁸⁴Δικαιολογητικό λόγο αποτέλεσε το γεγονός ότι «οι ρυθμίσεις των νόμων 3822/2010 και 3845/2010 συνιστούν δίκαιο ανάγκης θεσπισμένο για την προστασία του εθνικού συμφέροντος και ειδικότερα για την προστασία της ελληνικής οικονομίας από την κατάρρευση και τη διασφάλιση χρηματοδοτήσεως των δημόσιων πολιτικών στους τομείς της εθνικής ασφάλειας, της παιδείας, της υγείας και της κοινωνικής ασφάλειας», όπως αναγράφει στην έκθεση του το Υπουργείο Οικονομικών, που κατατέθηκε στο ΣτΕ στις 23 Νοεμβρίου 2010, και τα μεταφέρει ο Α. Π. Αργυρός στο άρθρο *Τα «προνόμια» του Δημοσίου και το «Δίκαιο της ανάγκης» στο κράτος δικαίου*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012 σελ. 2806.

²⁸⁵Για να είναι σύμφωνη με τις διατάξεις του άρθρου 1 ΠΠΠ της ΕΣΔΑ επέμβαση στην περιουσία, πρέπει να προβλέπεται από το νόμο ή άλλου είδους κανονιστικές διατάξεις, καθώς και να δικαιολογείται από λόγους γενικού συμφέροντος, στους οποίους περιλαμβάνονται και λόγοι συναπτόμενοι προς την αντιμετώπιση ενός ιδιαίτερου σοβαρού δημοσιονομικού προβλήματος ή προς την εξασφάλιση της βιωσιμότητας κοινωνικοασφαλιστικών οργανισμών, προβαίνοντας σε έναν οριακό δικαστικό έλεγχο. Βλ. επίσης του Π. Γ. Μαντζούφα, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα : Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 106-123.

²⁸⁶Σημειώνεται ότι με τις διατάξεις του «Μνημονίου Ι» γίνεται ρητή μνεία στον σεβασμό της περιουσίας του

περικοπές αποδοχών, συντάξεων, επιδομάτων, δώρων εορτών (Χριστουγέννων και Πάσχα) κ.λπ., αφού οι στόχοι αυτοί εντάσσονται στο πλαίσιο ενός πραγματικού και ολοκληρωμένου δημοσιονομικού προγράμματος²⁸⁷. Συνεπώς, βάσει του σκεπτικού που ακολούθησε η απόφαση 668/2012 της Ολομέλειας του ΣτΕ²⁸⁸, κρίθηκαν καθ' όλα συνταγματικές οι ρυθμίσεις που αυτή προέβλεπε, μη θίγουσες επίσης τον πυρήνα του δικαιώματος του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ²⁸⁹.

Χαρακτηριστικό, όμως, παράδειγμα διακύμανσης της νομολογίας σχετικά με την ερμηνεία της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος, υπό το πρίσμα των εκάστοτε κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, αποτελεί το ζήτημα της συνταγματικότητας του άρθρου 21 του Κώδικα Νόμων περί δικών Δημοσίου, που αφορά στον καθορισμό του ύψους του επιτοκίου (6%) του νόμιμου και του τόκου υπερημερίας κάθε οφειλής του Δημοσίου²⁹⁰. Αρχικά, όπως αποτυπωνόταν στην απόφαση με αριθμό 604/2007 του ΕΣ, η σχετικές διαφοροποιήσεις υπέρ του Δημοσίου, μεταξύ αυτών και του επιτοκίου, χαρακτηρίζονταν ως «απλό ταμειακό συμφέρον» του Δημοσίου²⁹¹. Μάλιστα, λίγο πριν ξεσπάσει η οικονομική κρίση, στην απόφαση υπ' αριθμόν 1663/2009 της Ολομέλειας του ΣτΕ²⁹² κρίθηκε ότι η ρύθμιση του ως άνω άρθρου καθιερώνει αδικαιολόγητη προνομιακή του Δημοσίου μεταχείριση έναντι των ιδιωτών, καθώς επίσης ότι «το ταμειακό απλώς συμφέρον του Δημοσίου» δεν συνιστά λόγο δημοσίου συμφέροντος που να δικαιολογεί το ως προνομιακό επιτόκιο 6% υπέρ του Δημοσίου, παραβιάζοντας μεταξύ άλλων και το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ²⁹³.

Ωστόσο, λόγω της σύγκρουσης της νομολογίας του ΣτΕ με τον ΑΠ²⁹⁴ επί του αυτού ζητήματος, κι

προσώπου, πράγμα το οποίο μπορεί να στερηθεί μόνο για λόγους δημοσίας ωφέλειας. Πέραν αυτού, καθίσταται σαφές ότι με το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ δεν κατοχυρώνεται δικαίωμα σε μισθό ή σύνταξη ορισμένου ύψους, αφού η χορήγηση συγκεκριμένης παροχής δεν εξαρτάται από την προηγούμενη καταβολή εισφορών του ασφαλισμένου.

²⁸⁷ Βλέπε παρ. 34 και 35 της ΣτΕ (Ολομ.) 668/2012 απόφασης.

²⁸⁸ Με αφορμή την απόφαση αυτή εκδόθηκαν και οι όμοιες αποφάσεις της Ολομέλειας του ΣτΕ, υπ' αριθμόν 669/2012, 1283/2012, 1284/2012, 1285/2012 και 1286/2012.

²⁸⁹ Α. Π. Αργυρός *Τα «προνόμια» του Δημοσίου και το «Δίκαιο της ανάγκης» στο κράτος δικαίου*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012 σελ. 2806-2808.

²⁹⁰ Κ. Θ. Γιαννακόπουλος, *Το δημόσιο συμφέρον υπό το πρίσμα της οικονομικής κρίσης. Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ Β' 683/2011, ΣτΕ Στ' 1620/2011 και ΣτΕ Α' 2094/2011*, ΕφημΔΔ, 1/2012, σελ. 108-109, καθώς επίσης Α. Π. Αργυρός *Τα «προνόμια» του Δημοσίου και το «Δίκαιο της ανάγκης» στο κράτος δικαίου*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012 σελ. 2816-2820.

²⁹¹ Χ. Αυγερινού, *Δημόσιο Συμφέρον – Θέσεις του Ελληνικού Δημοσίου σε πρόσφατες μεγάλες δίκες στην Ολομέλεια του ΣτΕ και στο ΑΕΔ - Νομολογία*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012, σελ. 2779-2791. Το αυτό κείμενο είναι δημοσιευμένο και στη συλλογή *Μελέτες επί του Μνημονίου*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, 2012, σελ. 276-299.

²⁹² Ομοίως είχε κρίνει και η νομολογία του ΕΣ με τις αποφάσεις 513/2009, 744/2010 και 2812/2011. Η τελευταία μάλιστα παρέπεμπε το όλο θέμα προς οριστική κρίση στο ΑΕΔ

²⁹³ Σ. Βλαχόπουλος, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σελ. 102-103.

²⁹⁴ Αντίθετα, ο ΑΠ με σειρά αποφάσεών του, όπως είναι οι 1127/2010, 1128/2010, 157/2011 και 1040/2011 είχε κρίνει ότι είναι αντισυνταγματική η επίμαχη διάκριση για την επιβολή του τόκου και δεν αντιβαίνει στην ΕΣΔΑ. Βλέπε αναλυτικότερα το άρθρο της Χ. Αυγερινού, *Δημόσιο Συμφέρον – Θέσεις του Ελληνικού Δημοσίου σε πρόσφατες μεγάλες δίκες στην Ολομέλεια του ΣτΕ και στο ΑΕΔ - Νομολογία*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012, σελ. 2780.

ειδικότερα των αποφάσεων 1127/2010 και 1128/2010 που έκριναν συνταγματική την εν λόγω διάκριση του επιτοκίου, το ζήτημα παραπέμφθηκε προς επίλυση στο ΑΕΔ. Το ΑΕΔ με τη σειρά του, με την απόφαση υπ' αριθμόν 25/1012²⁹⁵ δέχθηκε τη συνταγματικότητα του ευνοϊκότερου για το Δημόσιο επιτοκίου 6 % με το σκεπτικό ότι «η επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού με μεγαλύτερο επιτόκιο για τις οφειλές του Δημοσίου δεν θα έχει απλά και μόνο «ταμειακές επιπτώσεις», αλλά θα έχει ως συνέπεια την αύξηση του δημοσίου χρέους και την ως εκ τούτου, διατάραξη της εύθραυστης και κινδυνεύουσας «δημοσιονομικής ισορροπίας»»²⁹⁶, δικαιολογώντας την μεταστροφή αυτή στις διαδοχικές σοβαρές δημοσιονομικές κρίσεις, που έχει διέλθει και διέρχεται η χώρα. Ανάλογη υπήρξε και η επιχειρηματολογία της απόφασης 1620/2011²⁹⁷ του ΣΤ' Τμήματος του ΣτΕ²⁹⁸.

Πάντως, και οι δύο αυτές αποφάσεις έκριναν επίσης ότι η ρύθμιση του άρθρου 21 του Κώδικα Νόμων περί δικών του Δημοσίου δεν αντιβαίνει προς τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Ειδικότερα, στην υπόθεση *Μειδάνης κατά Ελλάδας*²⁹⁹ ο προσφεύγων υπογραμμίζοντας το μειωμένο ποσοστό καταβολής τόκου υπερημερίας των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου (6%) σε σχέση με εκείνο που κατέβαλαν οι ιδιώτες (27% και 23% κατά την επίμαχη χρονική περίοδο), αφενός παραβίαζε το δικαίωμα της ιδιωτικής περιουσίας του (όπως αυτό προβλέπεται στο άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ), καθώς επίσης και ότι αποχρώντα λόγο δημοσίου συμφέροντος αποτελεί η «διασφάλιση της δημοσιονομικής ισορροπίας του Κράτους», γεγονός που δικαιολογεί ότι «τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου μπορούν να απολαμβάνουν εντός του πλαισίου της άσκησης των καθηκόντων τους, προνόμια και ασυλίες που θα τους επιτρέπουν να εκπληρώνουν αποτελεσματικά τη δημοσίου δικαίου αποστολή τους»³⁰⁰. Εν όψει, λοιπόν, αυτών, κρίνεται ότι το ταμειακό συμφέρον του δημοσίου

²⁹⁵Χ. Δ. Φατούρου, *Συνταγματικό το επιτόκιο 6% για τις οφειλές του Δημοσίου*, ΘΠΔΔ, Τεύχος 1/2013, Έτος 6°, σελ. 46-50 καθώς και Πάνος Λαζαράτος *Δημοσιονομικό συμφέρον και δίκαιο της ανάγκης*, ΘΠΔΔ, 8-9/2013 – Έτος 6°, σελ. 690.

²⁹⁶Σ. Βλαχόπουλος, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σελ. 106.

²⁹⁷Χ. Αυγερινού, *Δημόσιο Συμφέρον – Θέσεις του Ελληνικού Δημοσίου σε πρόσφατες μεγάλες δίκες στην Ολομέλεια του ΣτΕ και στο ΑΕΔ - Νομολογία*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012, σελ. 2780.

²⁹⁸Ι. Μαθιουδάκης, *Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης – Με αφορμή τις πρόσφατες αποφάσεις 693/2011 (κατά μειοψ.) και 1620/2011 (κατά πλειοψ) του Στ' Τμ. του ΣτΕ*, ΕφημΔΔ, 4/2011, σελ. 482-484, σε συνδυασμό με του Δ. Α. Εμμανουηίδη και Μ. Β. Σκανδάλη *Το δημοσιονομικό συμφέρον και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012, σελ. 2764-2765.

²⁹⁹ΕΔΔΑ, απόφαση της 22.5.2008, *Meidanis κ. Ελλάδας*, Ν° 33977/06.

³⁰⁰Γ. Ζ. Δρόσος, *Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή*, ΕφημΔΔ, Τεύχος 1, 2015, σελ. 15-25 καθώς και Π. Γ. Μαντζούφας, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα : Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 128-136 καθώς και Γ. Ν. Καραβοκύρης, *Το Σύνταγμα και η κρίση : Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, Εκδόσεις Κριτική, 2014, σελ. 90-94.

σήμερα και λόγω της κρίσης δεν είναι απλώς και μόνο «δημόσιο ή γενικό συμφέρον» αλλά θα πρέπει να δικαιολογείται ο περιορισμός του δικαιώματος και να προστατεύεται από την ΕΣΔΑ³⁰¹. Το αυτό αποδεικνύεται και από τις πρόσφατες αποφάσεις με αριθμό 3/2017 και 5/2017 της Ολομέλειας του ΑΠ οι οποίες επικαλούνται το ως άνω σκεπτικό επί ιδίων ζητημάτων.

Εξίσου σημαντική θεωρείται η απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ με αριθμό 693/2011 με την οποία κρίθηκε ως αντισυνταγματική η «έκτακτη οικονομική ενίσχυση» του άρθρου 18 του Ν. 3758/2009³⁰², λόγω της αντίθεσής της με το άρθρο 78 παρ. 2 του Συντάγματος³⁰³. Στην προκειμένη περίπτωση ιδιαίτερη αποτελεί η μειοψηφία της ως άνω απόφασης, η οποία υποστήριξε ότι το “*Σύνταγμα ρυθμίζει καταρχήν τα της λειτουργίας του Κράτους υπό ομαλές συνθήκες. Και έχει μεν προβλέψει ειδικές ρυθμίσεις για την περίπτωση που συμβούν ορισμένες συγκεκριμένες έκτακτες καταστάσεις, όπως στο άρθρο 48 του Συντάγματος για την περίπτωση πολέμου, ούτε, όμως, από το κείμενό του, ούτε από τις σχετικές συζητήσεις στην Αναθεωρητική Βουλή προκύπτει ότι υπήρξε οποιαδήποτε πρόβλεψη για την περίπτωση διαφαινόμενου πλήρους δημοσιονομικού εκτροχιασμού. Εν όψει αυτών, το άρθρο 78 παρ. 2 του Συντάγματος, που απαγορεύει την αναδρομική επιβολή «φόρου ή άλλου οποιουδήποτε οικονομικού βάρους», παρά την γενικόλογη αναφορά σε «έκτακτες συνθήκες» που έγιναν κατά την ψήφισή του, δεν αντιμετώπισε και, συνεπώς, δεν αποκλείει, σε μια τέτοια περίπτωση, την αναδρομική επιβολή έκτακτης εισφοράς στους πλουσιότερους πολίτες*”³⁰⁴. Πρόκειται για μια ερμηνευτική κατασκευή που επιχειρεί να προσεγγίσει τη δημοσιονομική κρίση ως εξαιρετική περίπτωση *praeter constitutionem*, εισάγοντας ένα νέο δίκαιο της ανάγκης *contra constitutionem*, θέτοντας υπό αμφισβήτηση ρητές δικαιοκρατικές εγγυήσεις του εθνικού Συντάγματος από την πλευρά της μειοψηφίας³⁰⁵.

³⁰¹Γ. Ζ. Δρόσος, *Ζητήματα συνταγματικής οργάνωσης, δικαστικής προστασίας και δημοκρατίας στην εποχή της σημερινής κρίσης*, ΘΠΔΔ, Τεύχος 6, 2012 – Έτος 5^ο, σελ. 469-470.

³⁰²Βλέπε επίσης του Θ. Ι. Σκουζού, *Η αντισυνταγματικότητα της έκτακτης εισφοράς : Μια περίπτωση αντίκρουσης της προσπάθειας του Ελληνικού Δημοσίου, για προσωρινή διαταγή αναστολής για έκτακτη εισφορά*, ΔΦΝ, Τόμος 63, σελ. 1328-1332, καθώς και τον Λογιστή, Μάιο 2011, σελ. 701-706.

³⁰³Α. Μάλλιου, *Ο συνταγματικός χρονικός περιορισμός της φορολογικής αναδρομής στην περίπτωση της «έκτακτης οικονομικής ενίσχυσης» του Ν/ 3758/2009, υπό το πρίσμα της με αριθμό 693/2011 απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας*, ΔΦΝ, Α΄ Οκτωβρίου 2011 – Τεύχος 1475, Τόμος 65, σελ. 1427-1476, καθώς και Χ. Δ. Φατούρου, *Η έκταση της επιτρεπόμενης αναδρομικής ισχύος των δυσμενών φορολογικών νόμων κατά το άρθρο 78 § 2 Σ*, ΕφημΔΔ, 1/2012, σελ. 35-49. Βλ. επίσης του Β. Μαλιώτη, *Η Συνταγματική αρχή της περιορισμένης αναδρομικότητας των φορολογικών διατάξεων*, Λογιστής, Ιανουάριος 2010, σελ. 28-30.

³⁰⁴Σ. Βλαχόπουλος, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σελ. 107-108, καθώς και Π. Γ. Μαντζούφα, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα : Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 125-128.

³⁰⁵Κ. Θ. Γιαννακόπουλος, *Το δημόσιο συμφέρον υπό το πρίσμα της οικονομικής κρίσης. Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ Β΄ 683/2011, ΣτΕ Στ΄ 1620/2011 και ΣτΕ Α΄ 2094/2011*, ΕφημΔΔ, 1/2012, σελ. 108-104-105, καθώς και Ι. Γ. Μαθιουδάκης, *Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης*

Με την παραπάνω αιτιολογία, η μειοψηφία προέβη σε μία «αναβίωση» ουσιαστικά παλαιότερης νομολογιακής περίπτωσης, της απόφασης με αριθμό 1317/1979 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, σχετικά με το ζήτημα επιβολής έκτακτης εισφοράς του Ν. 257/1976, δικαιολογώντας την επιβολή της εν λόγω «έκτακτης εισφοράς», μέσω της επίκλησης των σημερινών οικονομικών συνθηκών που βιώνει η χώρα μας και του γενικότερου συμφέροντος³⁰⁶. Μέσα από μία ευρεία ανάλυση, επικράτησε τελικώς η άποψη της πλειοψηφίας της υπ' αριθμόν 693/2011³⁰⁷ απόφασης της Ολομέλειας του ΣτΕ, κρίνοντας την επιβολή αυτή ως «φόρος» αφενός, και ως αντισυνταγματική, βάσει του «οικονομικού έτους³⁰⁸» κατά το οποίο επιβλήθηκε αφετέρου, παραβιάζοντας έτσι τα χρονικά όρια της επιτρεπτής αναδρομικότητας του φόρου που θέτει το άρθρο 78 παρ. 2 του Συντάγματος³⁰⁹, αλλά και τα περιουσιακά δικαιώματα των πολιτών.

Ιδίας σημασίας είναι και εκείνη του Δικαστηρίου του Στρασβούργου (ΕΔΔΑ) *Ζουμπουλίδης κατά Ελλάδος*³¹⁰, σχετικά με τη συμβατότητα των διατάξεων περί παραγραφής των απαιτήσεων των υπαλλήλων των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου (ν.π.δ.δ.) και του Δημοσίου σε σχέση με το άρθρο 4 παρ. 1 του Συντάγματος και το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ. Δεδομένης, μάλιστα, της δημοσίευσης των αποφάσεων με αριθμό 2/2011 της Ολομέλειας του ΑΠ και 953/2011 της Ολομέλειας του ΣτΕ, αναζωπυρώθηκε το ενδιαφέρον σχετικά με την ερμηνευτική στάση έναντι του θεσμού της ειδικής διετούς παραγραφής υπέρ του Δημοσίου³¹¹. Πιο συγκεκριμένα, στην υπόθεση *Ζουμπουλίδης κατά Ελλάδας*³¹², κρίθηκε ότι για τον προβλεπόμενο από το άρθρο 90 παρ. 3 του ν. 2362/1995 περιορισμό της αξίωσης των απαιτήσεων³¹³ κατά του Δημοσίου σε μία διετία, έναντι

– Με αφορμή τις πρόσφατες αποφάσεις 693/2011 (κατά μειοψ.) και 1620/2011 (κατά πλειοψ) του ΣΤ' Τμ. του ΣτΕ, ΕφημΔΔ, 4/2011, σελ. 486-487.

³⁰⁶Γ. Πιτσιλής, *Η έκτακτη εισφορά του Ν. 3758/2009 και η συνταγματική απαγόρευση της αναδρομικότητας του φόρου*, ΔΕΕ, 8-9/2009, (Έτος 15^ο), σελ. 910-916.

³⁰⁷Αντιστοίχου περιεχομένου απόφαση υπήρξε η με αριθμό 2114/2014 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας. Βλ. επίσης Ε. Κ. Μπακάλης, *Η αντισυνταγματικότητα του έκτακτου ειδικού τέλους ηλεκτροδοτούμενων ακινήτων*, ΔΦΝ, Α' Νοεμβρίου 2011 – Τεύχος 1477, σελ. 1604-1618.

³⁰⁸Ε. Κ. Μπακάλης, *Ζητήματα συνταγματικότητας ως προς την επιβολή του φόρου με αφορμή την έκτακτη εισφορά του άρθρου 18 του ν.3758/2009*, Νομικό Βήμα, 2011, Τόμος 59, σελ. 611-621, καθώς και Χ. Διβάνη, *Έκτακτη εισφορά στο εισόδημα φυσικών προσώπων οικονομικού έτους 2008*, ΘΠΔΔ, 3/2011 – Έτος 4^ο, σελ. 252-259.

³⁰⁹Ειδικότερα, όπως ορίζεται στο άρθρο 78 παρ. 2 του Σ, απαγορεύεται ρητά η επιβολή φόρου ή άλλης οικονομικής επιβάρυνσης με νόμο αναδρομικής ισχύος που επεκτείνεται πέρα από το οικονομικό έτος το προηγούμενο εκείνου κατά το οποίο επιβλήθηκε. Βλέπε επίσης Α. Μάλλιου, *Η συνταγματικότητα της έκτακτης οικονομικής ενίσχυσης Ν. 3758/2009, σύμφωνα με την με αριθμό 1123/2010 απόφαση του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών*, ΔΦΝ, Τόμος 64, 2010, σελ. 1251-1259.

³¹⁰ΕΔΔΑ, απόφαση της 25.6.2009, *Zouboulidis κ. Ελλάδας*, Ν^ο 36963/06.

³¹¹Χ. Κ. Πουλάκος, *Σύγχρονες Τιτανομαχίες στο στερέωμα της ειδικής διετούς παραγραφής και ο σεβασμός στην ατομική περιουσία : ακριβό έπαθλο ή άθλος ακριβείας για το νομοθέτη;*, ΘΠΔΔ, 1/2012 – Έτος 5^ο, σελ. 8-11.

³¹²Μ. Τσιρλή, *Οι αναχρονισμοί στην ερμηνεία των δικονομικών κανόνων από τα εθνικά δικαστήρια και ο διορθωτικός ρόλος του ΕΔΔΑ*, Νομικό Βήμα, Τόμος 57, 2009, σελ. 1941-1942.

³¹³Με τον όρο «απαιτήσεις» νοούνται οι οποιεσδήποτε αποδοχές ή άλλες κάθε φύσεως απολαβές υπαλλήλων του

των απαιτήσεων του Δημοσίου κατά άλλων προσώπων, όπου κατά το άρθρο 86 του ως άνω νόμου προβλέπονται προθεσμίες παραγραφής που κειμένονται μεταξύ πέντε και είκοσι ετών, δεν υπάρχει κάποιος λόγος που να δικαιολογεί επαρκώς την εφαρμογή διειτούς παραγραφής. Επιπλέον, μόνο δε το δημοσιονομικό συμφέρον του Δημοσίου δεν μπορεί να αφομοιωθεί συλλήβδην σε ένα γενικότερο δημόσιο συμφέρον. Κατ' επέκταση, η επίκληση του γενικού συμφέροντος έγκαιρης ισοσκέλισης των υποχρεώσεων του Δημοσίου δεν αρκεί για να καθοριστεί κατά προνομιακό, για το Δημόσιο, τρόπο η ημέρα, από την οποία ξεκινά ο υπολογισμός των νόμιμων τόκων του επιδικαζόμενου ποσού³¹⁴.

Στον αντίποδα της συγκεκριμένης απόφασης υπήρξε η υπ' αριθμόν 9/2009 του ΑΕΔ³¹⁵, με την οποία είχε κριθεί το ζήτημα της συμβατότητας των διατάξεων του άρθρου 48 παρ. 1 και 3 του Λογιστικού των ν.π.δ.δ. με το άρθρο 4 παρ. 1 του Συντάγματος, κι ειδικότερα ότι ο χρόνος της διειτούς παραγραφής των εν λόγω απαιτήσεων, δημιουργώντας μία αμηχανία στον δικαστικό κόσμο. Πιο συγκεκριμένα, κρίθηκε ότι δε αντίκειται η εν λόγω διάταξη στο άρθρο 4 παρ. 1 του Συντάγματος, αφού επιβάλλεται για λόγους γενικότερου δημοσίου συμφέροντος, το οποίο έγκειται στην ανάγκη ταχείας εκκαθάρισεως αξιώσεων απορρεουσών από περιοδικές παροχές, η οποία είναι απαραίτητη για την προστασία της περιουσίας και της οικονομικής κατάστασης των ν.π.δ.δ., στην οποία συμβάλλουν οι φορολογούμενοι πολίτες με την καταβολή φόρων³¹⁶. Αξιοσημείωτη είναι και η απόφαση 1/2012 του ΑΕΔ, με την οποία κρίθηκε ότι οι μισθολογικές αξιώσεις των με οποιαδήποτε έννομη σχέση υπαλλήλων του Ελληνικού Δημοσίου, έστω κι αν βασίζονται σε παρανομία των οργάνων αυτού ή στις διατάξεις από αδικαιολόγητο πλουτισμό υπόκεινται σε διειτή παραγραφή, η οποία δεν αντίκειται στην από το άρθρο 4 παρ. 1 του Συντάγματος αρχή της ισότητας, στηριζόμενη στο ίδιο δικαιολογητικό πλαίσιο με την απόφαση 9/2009 του ΑΕΔ³¹⁷.

Ακόμα, σημαντική υπήρξε και η απόφαση με αριθμό 1972/2012 της Ολομέλειας του ΣτΕ, με την οποία κρίθηκε αίτηση ακύρωσης κατά της Υπουργική Απόφαση 1211/2011, που εκδόθηκε κατ' εξουσιοδότηση του άρθρου 53 του Ν. 4021/2011, αναφορικά με το «Έκτακτο Ειδικό Τέλος

Δημοσίου.

³¹⁴Α. Π. Αργυρός, *Τα «προνόμια» του Δημοσίου και το «Δίκαιο της ανάγκης» στο κράτος δικαίου*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012 σελ. 2820-2821.

³¹⁵Το ΑΕΔ ανέλαβε να λύσει την εν λόγω υπόθεση κατόπιν παραπομπής της υπ' αριθμόν 3654/2008 απόφασης της Ολομέλειας του ΣτΕ, που έκρινε εξίσου ότι η διειτής παραγραφή των αξιώσεων των υπαλλήλων νπδδ (άρθρο 48 του ν.δ. 496/1974) αντιβαίνει στην αρχή της ισότητας.

³¹⁶Γ.-Δ. Τσαπραζής, *Διάλογος μεταξύ ελληνικών δικαστηρίων και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου : Σχόλια με αφορμή την 9/2009 απόφαση του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου και την από 25.6.2009 απόφαση του ΕΔΔΑ Ζουμπουλίδης κ. Ελλάδος και την υποδοχή τους από τα Τακτικά Διοικητικά Δικαστήρια*, ΔτΑ, Ν° 50/2011, σελ. 581-588.

³¹⁷Α.Π. Αργυρός, *Τα «προνόμια» του Δημοσίου και το «Δίκαιο της ανάγκης» στο κράτος δικαίου*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012 σελ. 2821-2824.

Ηλεκτροδοτούμενων Δομημένων Επιφανειών (ΕΕΤΗΔΕ)³¹⁸», ότι αυτό δεν έχει ανταποδοτικό χαρακτήρα, αλλά αποτελεί φόρο, κατά το άρθρο 78 του Συντάγματος³¹⁹. Ωστόσο, μεγαλύτερη σημασία στην εν λόγω απόφαση έχουν, αφενός το γεγονός ότι έγινε δεκτός ο χαρακτηρισμός του εν λόγω μέτρου ως εκτάκτου και προσωρινού, αποκλειστικά για τα έτη 2011 και 2012, πράγμα που δεν έρχεται σε σύγκρουση με το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ³²⁰, αφετέρου δε ότι το μέτρο αυτό αποσκοπούσε άμεσα στην προστασία επιτακτικού δημοσίου συμφέροντος³²¹. Πέραν αυτών, όμως, η εν λόγω απόφαση κρίθηκε αντισυνταγματική και κατ' επέκταση ακυρωτέο άρθρο 4 της προσβαλλόμενης Υπουργικής Απόφασης, λόγω της θεσπιζόμενης, με την παρ. 11 του άρθρου 53 του Ν. 4021/2011, δυνατότητας της ΔΕΗ και των εναλλακτικών προμηθευτών ηλεκτρικού ρεύματος να προβαίνουν σε διακοπή της παροχής ενός κοινωνικού αγαθού, του ηλεκτρικού ρεύματος, προς τον καταναλωτή³²². Το ζήτημα αυτό εξακολουθεί να απασχολεί την νομολογία μας, με την πρόσφατα εκδοθείσα απόφαση της Ολομέλειας του ΑΠ με αριθμό 7/2016, χωρίς ωστόσο να διαφέρει η στάση των δικαστών ως προς το ζήτημα της μη προσβολής του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ από το ως άνω μέτρο.

Στην ίδια κατηγορία με την προηγούμενη περίπτωση θα μπορούσε να ενταχθεί η απόφαση με αριθμό 2527/2013 για το τέλος επιτηδεύματος των ελευθέρων επαγγελματιών, σύμφωνα με την οποία κρίθηκε ότι το ειδικό τέλος επιτηδεύματος είναι φόρος που επιβάλλεται επί του ελαχίστου εισοδήματος, πραγματικού ή τεκμαρτού επιτηδευματία και όχι επί της κεφαλής του λόγω της ιδιότητάς του ως επιτηδευματία³²³. Μάλιστα, κατά την απόφαση αυτή έγινε δεκτό ότι δεν περιορίζεται υπέρμετρα η οικονομική ελευθερία (κατά το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος), η οποία εντάσσεται κατ' επέκταση στο προστατευτικό πλαίσιο του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, αφού δικαιολογητικός λόγος της επιβολής του μέτρου αυτού ήταν το γεγονός ότι απέβλεπε στην

³¹⁸Π. Παυλόπουλος, *Το Δημόσιο Δίκαιο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης : Ο οικονομικός «Λαβύρινθος», ο νεοφιλελεύθερος «Μινώταυρος» και ο θεσμικός «Θησέας»*, Τόμος 1^{ος}, Β' Έκδοση, Εκδόσεις Λιβάνη, 2014, σελ. 355-389.

³¹⁹Δ. Α. Εμμανουηλίδης και Μ. Β. Σκανδάλη, *Το δημοσιονομικό συμφέρον και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012, σελ. 2771-2775 καθώς και Π. Γ. Μαντζούφα, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα : Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 162-171.

³²⁰Ε. Κ. Μπακάλης, *Η αντισυνταγματικότητα του έκτακτου ειδικού τέλους ηλεκτροδοτούμενων ακινήτων*, ΔΦΝ, Α' Νοεμβρίου 2011 – Τεύχος 1477, σελ. 1606-1608.

³²¹Χ. Αυγερινού, *Δημόσιο Συμφέρον – Θέσεις του Ελληνικού Δημοσίου σε πρόσφατες μεγάλες δίκες στην Ολομέλεια του ΣτΕ και στο ΑΕΔ - Νομολογία*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012, σελ. 2787 καθώς και Γ. Ν. Καραβοκώρης, *Το Σύνταγμα και η κρίση : Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, Εκδόσεις Κριτική, 2014, σελ. 98.

³²²Α. Π. Αργυρός, *Τα «προνόμια» του Δημοσίου και το «Δίκαιο της ανάγκης» στο κράτος δικαίου*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012 σελ. 2810. Βλέπε επίσης και της Α. Κ. Μάλλιου, *Τέλος ηλεκτροδοτούμενων χώρων και προσωρινή δικαστική προστασία*, ΔΦΝ, Β' Φεβρουαρίου 2012 – Τεύχος 1484, Τόμος 66, σελ. 251-252.

³²³Γ. Ζ. Δρόσος, *Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή*, ΕφημΔΔ, Τεύχος 1, 2015, σελ. 15-25.

αύξηση των κρατικών εσόδων, ενόψει της παρούσης δημοσιονομικής κατάστασης της χώρας³²⁴. Το ίδιο ισχύει και για τις αποφάσεις των τακτικών δικαστηρίων, όπως είναι η με αριθμό 2086/2012 του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών (ΔΕφΑθ εφεξής), που δέχθηκε τη συνταγματικότητα της έκτακτης εφάπαξ εισφοράς κοινωνικής ευθύνης στις οικονομικά ισχυρότερες επιχειρήσεις κατά το άρθρο 5 του Ν. 3845/2010, «προκειμένου να προστατευθεί, όπως αναφέρεται και στην αιτιολογική έκθεση του ως άνω νόμου, το υπέρτερο δημόσιο συμφέρον, που υπό τις παρούσες πρωτόγνωρες ιστορικά δυσμενείς συνθήκες της οικονομίας είναι και εθνικό συμφέρον»³²⁵.

Αντίστοιχες με τις προηγούμενες αποφάσεις ήταν αυτές της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας για τη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα στη μείωση του δημόσιου χρέους («Private Sector Involvement» – «PSI») για την αντικατάσταση των ομολόγων του Ελληνικού Δημοσίου με νέα, χαμηλότερης αξίας και μεγαλύτερης διάρκειας αποπληρωμής. Με την απόφαση με αριθμό 1116/2014 του ΣτΕ, έγινε δεκτό ότι είναι συνταγματικώς επιτρεπτή η επέμβαση, μέσω των μηχανισμών του “PSI”, στις συμβάσεις των μη συναινούντων στην περίπτωση της αξίας των ομολογίων τους ομολογιούχων του ελληνικού δημοσίου³²⁶, για λόγους δημοσίου συμφέροντος, πράγμα το οποίο κατ’ επέκταση καθιστά επιτρεπτό τον περιορισμό της περιουσίας από την αναγκαστική ανταλλαγή των ομολόγων, κατά το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ. Μάλιστα, με μόνη την επίκληση της δημοσιονομικής κατάστασης δικαιολογήθηκε η συνταγματικότητα των σχετικών ρυθμίσεων, παρά το γεγονός ότι για τους μη συναινέσαντες ομολογιούχους οι διατάξεις του Ν. 4050/2012 αποτέλεσαν μονομερή επέμβαση του Ελληνικού Δημοσίου στο συμβατικό δεσμό που δεν προέβλεπε τη δυνατότητα ανταλλαγής των ομολόγων χωρίς τη συναίνεση του κατόχου τους.

Ως αιτιολογία χρησιμοποιήθηκε το γεγονός ότι από την έκδοση του τίτλου μέχρι τη λήξη του μεσολαβεί συνήθως ικανό χρονικό διάστημα, κατά το οποίο ενδέχεται να συμβούν γεγονότα απρόβλεπτα που περιορίζουν ουσιωδώς, ακόμα και μέχρι εκμηδενισμού, τις οικονομικές δυνατότητες του κράτους – εκδότη ή εγγυητή των τίτλων. Όταν, τέλος, συμβαίνουν τέτοια γεγονότα, το κράτος νομίμως επιδιώκει επαναδριαπραγματάευση βάσει της ρήτρας *rebus sic standibus*, η οποία οριοθετεί τη γενική αρχή του δικαίου *pacta sunt servanda*³²⁷. Το ζήτημα αυτό

³²⁴Σ. Βλαχόπουλος, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σελ. 106-107, καθώς και Γ. Ν. Καραβοκύρης, *Το Σύνταγμα και η κρίση : Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, Εκδόσεις Κριτική, 2014. σελ. 98.

³²⁵Σ. Βλαχόπουλος, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σελ. 107. Βλ. επίσης και για άλλα αντίστοιχα θέματα επιβολής εκτάκτων εισφορών τα άρθρα σχετικά με τα αφορολόγητα αποθεματικά του άρθρου 8 του Ν. 2579/1998, Λογιστής, Δεκέμβριος 2009, σελ. 1485-1488 και Λογιστής Ιανουάριος 2010 σελ. 32-34.

³²⁶Γ. Ζ. Δρόσος, *Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή*, ΕφημΔΔ, Τεύχος 1, 2015, σελ. 15-25.

³²⁷Γ. Ν. Καραβοκύρης, *Το Σύνταγμα και η κρίση : Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, Εκδόσεις Κριτική, 2014. σελ. 98-102 καθώς και Σ. Βλαχόπουλος, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες*

εξακολουθεί να απασχολεί την νομολογία μας, με την πρόσφατα εκδοθείσα απόφαση του Δ' Τμήματος του ΣτΕ με αριθμό 929/2016, χωρίς ωστόσο να διαφέρει η στάση των δικαστών από τις προηγούμενες θέσεις της.

Άξια αναφοράς είναι και η απόφαση με αριθμό 2307/2014 του ΣτΕ που αφορούσε το ζήτημα της συνταγματικότητας των μειώσεων μισθών και της κατάργησης επιδομάτων στον ιδιωτικό τομέα, που επιβλήθηκαν με τις διατάξεις του δευτέρου «Μνημονίου» (Ν. 4046/2012). Το δικαστήριο στην περίπτωση αυτή δέχτηκε τη συνδρομή «υπέρτερου κοινωνικού συμφέροντος», για τη θεμελίωση της συμφωνίας των επίμαχων μέτρων με το Σύνταγμα, καθώς αυτά, σύμφωνα με την εκτίμηση του νομοθέτη και της διοίκησης, συμβάλλουν «στην καταπολέμηση της ανεργίας και στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της εθνικής οικονομίας» υπό τις δεδομένες συνθήκες της οξείας οικονομικής κρίσης και «προ του κινδύνου στάσης πληρωμών και κατάρρευσης της εθνικής οικονομίας, με απρόβλεπτες οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες»³²⁸.

Τέλος, στον αντίποδα των ως άνω αποφάσεων βρίσκεται εκείνη της Ολομέλειας του ΣτΕ με τον αριθμό 3341/2013, σχετικά με το ζήτημα της νομικής διευθέτησης των αυθαιρέτων κατασκευών με τις διατάξεις του Ν. 4014/2011. Σύμφωνα με την εν λόγω απόφαση, έγινε δεκτό ομοφώνως ότι «εισπρακτικοί και μόνον σκοποί δεν θα ήταν δυνατό να θεμελιώσουν λόγο δημοσίου συμφέροντος που θα δικαιολογούσε τη θέσπιση ρυθμίσεων με ευρύτατες συνέπειες σε βάρος του περιβάλλοντος», παρά το γεγονός ότι στην αιτιολογική έκθεση του Ν. 4014/2011 γινόταν ρητή αναφορά στη συμβολή των μέτρων στην αντιμετώπιση της δυσμενούς δημοσιονομικής συγκυρίας³²⁹. Η εν λόγω απόφαση ανήκει σε εκείνες τις δικαστικές αποφάσεις οι οποίες δέχονται ρητώς ότι λόγοι ταμειακού συμφέροντος συνδεδεμένοι με την οικονομική κρίση δεν μπορούν να δικαιολογήσουν την υποχώρηση συνταγματικών διατάξεων σε πρώτη φάση, αλλά και ατομικών δικαιωμάτων, (όπως είναι αυτό που περιουσιακού δικαιώματος των ιδιοκτητών των εν λόγω κατασκευών), σε δεύτερη.

B. Το δημόσιο συμφέρον ως αιτία περιορισμού ειδικότερων κοινωνικοασφαλιστικών περιπτώσεων

Στο πεδίο προστασίας δικαιωμάτων κοινωνικής ασφάλισης, σημαντική υπήρξε η με αριθμό 3354/2013³³⁰ απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ, η οποία αφορούσε το μέτρο της

συνθήκες. *Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σελ. 108-110.

³²⁸Γ. Ν. Καραβοκώρης, *Το Σύνταγμα και η κρίση : Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, Εκδόσεις Κριτική, 2014, σελ. 94.

³²⁹Σ. Βλαχόπουλος, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σελ. 111.

³³⁰Αντίστοιχης σημασίας είναι και η απόφαση με αριθμό 2192/2014 του ΣτΕ, που είχε ως αντικείμενο τις περικοπές

προσυνταξιοδοτικής διαθεσιμότητας «εφεδρείας» του άρθρου 33 του Ν. 4024/2011, με επίκληση της οξείας δημοσιονομικής κρίσης στην αιτιολογική έκθεση του νόμου. Η συγκεκριμένη απόφαση έκρινε ότι οι «*Δημοσιονομικοί λόγοι μπορεί να αποτελέσουν κριτήριο των επιλογών του νομοθέτη για τον ανακαθορισμό των λειτουργιών του Κράτους και την διοικητική αναδιοργάνωσή του, ωστόσο οι σχετικές ρυθμίσεις πρέπει [...] να εισάγονται με τήρηση των συνταγματικών αρχών*» περί ορθολογικής, αποτελεσματικής και διαρκούς λειτουργίας της διοίκησης και επιπλέον να εναρμονίζονται με τις συνταγματικές εγγυήσεις υπέρ των δημοσίων υπαλλήλων. Βάσει του σκεπτικού αυτού, κρίθηκε, λοιπόν, ότι οι ρυθμίσεις του άρθρου 33 του Ν. 4024/2011 είναι αντισυνταγματικές³³¹.

Επιπλέον, με την απόφαση υπ' αριθμόν 88/2013 του Ειδικού Δικαστηρίου του άρθρου 88 παρ. 2 του Συντάγματος (Μισθοδικείου), κρίθηκε ότι δεν ήταν συνταγματικές οι κριθείσες περικοπές των δικαστικών λειτουργιών. Το αυτό δέχθηκε για τις αποφάσεις μισθών των στελεχών των ενόπλων δυνάμεων. Αντίθετα, η απόφαση με αριθμό 4741/2014 της Ολομέλειας του ΣτΕ δέχθηκε ανάλογα για τις περικοπές των μισθών των πανεπιστημιακών λειτουργιών. Στο σημείο αυτό, χρήζει ιδιαίτερης μνείας η απόφαση του ΕΔΔΑ «*Ι. Κουφάκης και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας*»³³² κατά την οποία κρίθηκε ότι η οικονομική κρίση είναι αποδεκτή ως γεγονός επαρκές για τον περιορισμό δικαιωμάτων, ο οποίος μάλιστα θεωρείται ότι είναι δικαιολογημένος και ανάλογος για λόγους δημοσίου συμφέροντος³³³.

Ωστόσο, ιδιαίτερης μελέτης χρήζουν οι αποφάσεις της Ολομέλειας του ΣτΕ με αριθμό 2287, 2288, 2289 και 2290/2015³³⁴ στο ζήτημα των περικοπών στο τομέα της κοινωνικής ασφάλισης³³⁵. Ειδικότερα, οι ως άνω αποφάσεις έκριναν αντισυνταγματικές τις μειώσεις των συντάξεων που θεσπίστηκαν μετά το 2012, αλλά μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση της αιτιολογίας αυτών. Η ανατροπή αυτή επήλθε μέσω της άποψης της πλειοψηφίας που έκρινε ότι τα δύο πρώτα χρόνια της κρίσης (2010-2012) η σειρά των μέτρων που έλαβε η Κυβέρνηση, μεταξύ αυτών και η περικοπή συντάξεων, δεν αντίκειντο στο Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ. Αντίθετα, οι ρυθμίσεις που

στις αποδοχές των μελών των ενόπλων δυνάμεων και των σωμάτων ασφαλείας.

³³¹Σ. Βλαχόπουλος, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σελ. 111-112.

³³²ΕΔΔΑ, απόφαση της 7.5.2013, *Ι. Κουφάκης και ΑΔΕΔΥ κ. Ελλάδας*, Ν° 57665/12, 57657/12.

³³³Γ. Ζ. Δρόσος, *Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή*, ΕφημΔΔ, Τεύχος 1, 2015, σελ. 15-25, Σ. Τρεκλή, *Πρώτο Μνημόνιο – Περικοπή αποδοχών και επιδομάτων εργαζομένων στο δημόσιο : ΕΔΔΑ Προσφυγές 57665/12 και 57657/12, απόφ. Της 7.5.2013, υπόθ. Ι. Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας*, ΘΠΔΔ, 7/2013 – Έτος 6^ο, σελ. 656-666, καθώς και Σ. Κτιστάκη, *Η δικαστική προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων πριν και μετά το «Μνημόνιο»*, ΕΔΚΑ, τόμος ΝΕ', 2013, σελ. 697-716.

³³⁴Δημοσιευμένες στην ΕΔΚΑ 10/11 2015, Τόμος ΝΖ', σελ. 510-551.

³³⁵Βλέπε επίσης του Σ. Ρίζου, *Το Συμβούλιο της Επικρατείας μεταξύ του συνταγματικού προτύπου του Κοινωνικού Κράτους και της πολιτικής ενστάσεως «Ουκ αν λάβοις παρά του μη έχοντος»*, ΘΠΔΔ, Τεύχος 4/2015, σελ. 289 επ.

θεσπίσθηκαν μετά την πάροδο της συγκεκριμένης διατίας με το Ν. 4093/2012 καθίστανται αντισυνταγματικές, δεδομένου ότι έχει παρέλθει ο αρχικός αιφνιδιασμός της οικονομικής κρίσης, ενώ είχαν σχεδιασθεί τα μέτρα για την αντιμετώπισή της, ο νομοθέτης δεν προέβη, ως όφειλε, σε συνολική εκτίμηση των παραγόντων που προκάλεσαν το πρόβλημα, ούτε αξιολόγησε την προσφορότητα των μέτρων αυτών.

Στις αποφάσεις αυτές το ΣτΕ δεν έκρινε ποιος είναι ο νομικά επιβαλλόμενος δίκαιο τρόπος κατανομής των βαρών για την αντιμετώπιση της κρίσης, αλλά αντίθετα έκρινε ότι οι συγκεκριμένες περικοπές στις συντάξεις είναι αντισυνταγματικές, επειδή ουσιαστικά δεν συνοδεύονταν από οικονομική μελέτη σχετικά με τις συνέπειές τους. Τέλος, οι αποφάσεις αυτές είχαν πολύ μεγάλο κοινωνικό αντίκτυπο, αφού δημιούργησαν την εσφαλμένη πεποίθηση στους συνταξιούχους ότι εν γένει οι μειώσεις των συντάξεων είναι αντισυνταγματικές³³⁶.

Αντιθέτως, η απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ με αριθμό 734/2016³³⁷ η οποία μάλιστα αποτέλεσε «Δίκη – Πιλότο» για την εθνική μας νομολογία, έκρινε καθ' όλα συνταγματικές τις μειώσεις του εφάπαξ του Ταμείου Προνοίας Δημοσίων Υπαλλήλων (ΤΠΔΥ) κατ' εφαρμογή του άρθρου 2 παρ. 6 του Ν. 4024/2011 και του άρθρου πρώτου, υποπ. ΙΑ 5 περ. 2 του Ν. 4093/2012 και δη αναδρομικά επί των εκκρεμών αιτήσεων, στηριζόμενες στην εξυπηρέτηση σκοπών δημοσίου συμφέροντος. Σημαντικό στοιχείο διαφοροποίησης με τις ως άνω αποφάσεις, αποτέλεσε το γεγονός ότι δεν απαιτούνταν πλέον η εκπόνηση οικονομικής ή αναλογιστικής μελέτης από πλευράς της Κυβέρνησης³³⁸.

Τέλος, εξίσου σημαντικό υπήρξε το ζήτημα των μηχανισμών αυτόματων επιστροφών «clawback» και «rebate». Το εν λόγω ζήτημα κρίθηκε με τις αποφάσεις 2439-2445/2015 του Δ' Τμήματος του ΣτΕ στις οποίες κρίθηκε ότι οι ρυθμίσεις του άρθρου 11 του Ν. 4052/2012 για τις αυτόματες επιστροφές αποτελούν μέτρο προσωρινού χαρακτήρα που περιορίζει τις χρηματικές απαιτήσεις των κατόχων αδειών κυκλοφορίας φαρμάκων από τις εξωνοσοκομειακές πωλήσεις φαρμάκων και όχι έμμεσο φόρο και ειδικότερα κοινωνικό πόρο³³⁹. Ακόμη, έγινε δεκτό ότι οι ρυθμίσεις αυτές δεν αντίκεινται στο άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ και τέλος, ότι αν και αφορούν θέματα

³³⁶Π. Παπαρηγοπούλου – Πεγλιβανίδη, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, 2^η Έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ. 156-159.

³³⁷Σε προγενέστερο επίπεδο, με τις αποφάσεις με αριθμό 3410/2014 και 3663/2014 του Α' Τμήματος του ΣτΕ είχαν απορριφθεί αγωγές των ασφαλισμένων στο ΙΚΑ-ΕΤΑΜ και ΕΤΕΑ που προέρχονταν από το Ενιαίο Ταμείο Ασφάλισης Τραπεζοϋπαλλήλων, με τις οποίες ζητείτο αποζημίωση κατά το άρθρο 105 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα μεταξύ άλλων και για τον λόγο ότι η μείωση των κυρίων και επικουρικών συντάξεών τους δε διασφαλίζει ικανοποιητικό επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης, παραβιάζοντας έτσι και τα περιουσιακά τους δικαιώματα.

³³⁸ΕΔΚΑ 58^ο έτος, Τεύχος 1/ 2016, σελ. 91-108, καθώς και σελ. 82-90.

³³⁹Α. Καραντάνα, *Το γλωσσάρι της επικαιρότητας*, Συνήγορος, Τεύχος 102/2014, σελ. 82.

συνταγματικότητας και εφαρμογής των λεγόμενων «μνημονιακών νόμων», δεν παραπέμφθηκαν στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου, όπως συνηθίζεται³⁴⁰. Το ζήτημα αυτό εξακολουθεί να απασχολεί την νομολογία μας, με πιο πρόσφατη απόφαση εκείνη του Δ΄ Τμήματος του ΣτΕ με αριθμό 30/2017, χωρίς ωστόσο να διαφέρει η στάση των δικαστών από τις προηγούμενες θέσεις της.

Συμπεράσματα κεφαλαίου

Βάσει των ανωτέρω, μπορούμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι ο εθνικός δικαστής έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της νομολογίας και στην αντίληψη του δημοσίου συμφέροντος το οποίο καθορίζεται από συνθήκες έντονης δημοσιονομικής κρίσης, ενώ από την άλλη μεριά, πρόδηλο είναι ότι ο έλεγχος στον οποίο προβαίνει είναι εκ των πραγμάτων οριακός. Στο σημείο αυτό, κρίσιμος είναι ο έλεγχος της συμβατότητας των μέτρων σε σχέση με το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, ο οποίος συμβάλλει τόσο στην τεκμηρίωση της ύπαρξης ενός υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος, όσο και στη σύνδεση αυτού με τον επείγοντα χαρακτήρα των μέτρων των εκάστοτε «Μνημονίων». Επομένως, μόνο μέσα από την ανάγνωση ορισμένων αποφάσεων συνδεδεμένων με την ελληνική κρίση χρέους μπορούμε να κατανοήσουμε την επιρροή της δημοσιονομικής κρίσης και την επιρροής αυτής στα δημόσια οικονομικά της χώρας, πάντοτε όμως με γνώμονα την αρχή της αναλογικότητας των μέτρων αυτών, και σε σχέση με τα ατομικά περιουσιακά δικαιώματα των πολιτών.

³⁴⁰Σχόλιο της Π. Παπαρηγοπούλου, *Οι αποφάσεις ΣτΕ 2439-2445/2015 για τον μηχανισμό αυτόματων επιστροφών (claw back) από τους κατόχους άδειας κυκλοφορίας φαρμάκων*, όπως αυτό είναι αποτυπωμένο, κατόπιν ομιλίας της, στη συλλογή *Το Δημόσιο Δίκαιο μέσα από τις αποφάσεις των Δικαστηρίων – 3^ο Επιστημονικό Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ)*, Αθήνα 1 και 2 Δεκεμβρίου 2015, Επιμέλεια Βασιλείου Τζέμου, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ. 17 επ.

Συμπεράσματα

Έχοντας προσπαθήσει να αναλύσουμε τις προβληματικές που μπορούν να αναπτυχθούν γύρω από το ζήτημα της προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος, μας γεννάται ένα απλό αλλά καίριο ερώτημα. Αυτό δεν είναι άλλο από ένα μεγάλο «Γιατί;», δηλαδή για ποιο λόγο ακριβώς είναι σημαντική η προστασία του περιουσιακού δικαιώματος. Η απάντηση που μπορεί να δοθεί είναι εξίσου απλή και θα μπορούσαμε να πούμε αρκετά ξεκάθαρη. Στο παράδειγμα της χώρας μας, ειδικά, η οποία βρίσκεται σε μία άκρως δυσμενή δημοσιονομική κατάσταση και εφαρμόζει το «δίκαιο της ανάγκης», καθίσταται απαραίτητη η τήρηση των πλαισίων των δικαστικών εγγυήσεων και της αυστηρής τήρησης των ατομικών δικαιωμάτων.

Στο σημείο αυτό, καταδεικνύεται το δύσκολο έργο του ελέγχου της συνταγματικότητας των νομοθετικών επιλογών που καλείται να αντιμετωπίσει τόσο ο εθνικός, όσο και ο υπερεθνικός δικαστής, πράγμα το οποίο καθίσταται ακόμα πιο επίπονο σε έκτακτες συνθήκες κρίσης. Ειδικότερα, ο δικαστής οφείλει να προβεί σε έναν «οριακό δικαστικό έλεγχο» επί νομοθετικών επιλογών που εξειδικεύουν το υπέρτερο δημόσιο συμφέρον, το οποίο με τη σειρά του περιορίζει το εκάστοτε περιουσιακό δικαίωμα που σταθμίζεται με αυτό.

Η εποχή των «Μνημονίων», στην οποία ζούμε, μας καλεί να ξαναδιαβάσουμε το άρθρο 82 του Συντάγματος, που αναφέρεται στην κατά διακριτική ευχέρεια χάραξη της οικονομικής πολιτικής της χώρας από την Κυβέρνηση. Βάσει αυτού, αντιλαμβανόμαστε ότι κύριο στοιχείο της κρίσης της χώρας μας ήταν η σύγκρουση. Ωστόσο, τα πάντα στη ζωή μας είναι σταθμίσεις. Έτσι και στο δίκαιο πολλές φορές πρέπει να σταθμίζουμε τα «έννομα αγαθά», όσο κι αν είναι αρκετά δύσκολο και μπορεί να φέρει κάπως «επίπονα» αποτελέσματα.

Βιβλιογραφία

Ελληνικά και Ξένα Συγγράμματα

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Σπυρίδων, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014.

ΓΙΑΤΑΓΑΝΑΣ Α. Ξενοφών, *Η ενσωμάτωσή του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις Συνθήκες – Άσκηση Συνταγματικού Δικαίου ή πολιτική ρητορεία;*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2003.

ΓΚΛΑΒΙΝΗΣ Παναγιώτης, *Το Μνημόνιο της Ελλάδος στην ευρωπαϊκή, τη διεθνή και την εθνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2010.

ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ Δ. Πρόδρομος, *Περί Κυριαρχίας*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1986.

ΚΑΡΑΒΟΚΥΡΗΣ Ν. Γιώργος, *Το Σύνταγμα και η κρίση : Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, Εκδόσεις Κριτική, 2014.

ΚΟΝΔΥΛΗΣ Παναγιώτης, *Οι αιτίες της παρακμής της σύγχρονης Ελλάδας. Η καχεξία του αστικού στοιχείου στην νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 2011.

ΜΑΝΕΣΗΣ Αριστόβουλος, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Τεύχος α', Ατομικές ελευθερίες, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1982.

ΜΑΝΤΖΟΥΦΑΣ Γ. Παναγιώτης, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα : Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2014.

ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ- ΠΕΧΛΙΒΑΝΙΔΗ Πατρίνα, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, 2^η Έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016.

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Προκόπης, *Το Δημόσιο Δίκαιο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης*

– *Ο οικονομικός «λαβύρινθος», ο νεοφιλελεύθερος «Μινώταυρος» και ο θεσμικός «Θησέας»*, Τόμος 1, Β΄ Έκδοση, Εκδόσεις Λιβάνη, 2014.

ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ Λίνος-Αλέξανδρος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη ικανοποίηση – Εκτέλεση*, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2017.

ΤΖΕΜΟΣ Γ. Βασίλης, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015.

ΤΖΕΜΟΣ Βασίλειος (επιμέλεια συλλογής), *Το Δημόσιο Δίκαιο μέσα από τις αποφάσεις των Δικαστηρίων – 3^ο Επιστημονικό Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ), Αθήνα 1 και 2 Δεκεμβρίου 2015*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016.

ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ Χ. Κώστας, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2006.

EICHENGREEN Barry, *The Hall of Mirrors. The Great Depression, the Great Recession and the Uses and Misuses of History*, Oxford University Press, 2015.

HINAREJOS Alicia, *The Euro Area Crisis in Constitutional Perspective*, Oxford University Press, 2015.

PISANI-FERRY Jean, *The Eurocrisis and its Aftermath*, Oxford University Press, 2014.

TUORI Kaarlo, TUORI Klaus, *The Eurozone Crisis. A Constitutional Analysis*, Cambridge University Press, 2014.

Νομικά άρθρα, μελέτες, συλλογές και σχολιασμοί αποφάσεων

ΑΡΓΥΡΟΣ Π. Αντώνης, Τα «προνόμια» του Δημοσίου και το «Δίκαιο της ανάγκης» στο κράτος δικαίου, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012 σελ. 2792-2826.

ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ Χρυσαφούλα, Δημόσιο Συμφέρον – Θέσεις του Ελληνικού Δημοσίου σε πρόσφατες μεγάλες δίκες στην Ολομέλεια του ΣτΕ και στο ΑΕΔ - Νομολογία, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012, σελ. 2779-2791.

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Γ. Παναγιώτης, *Απαλλοτρίωση για τη διαπλάτυνση εθνικών οδών*, Συνήγορος, 2002, Τεύχος 30, σελ. 111.

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Γ. Παναγιώτης, *Η δέσμευση έργειας ιδιοκτησίας, το δικαστήριο του Στρασβούργου και η ελληνική πραγματικότητα : παραλλαγές παραβιάσεων πάνω σε ένα μονότονο θέμα*, Νομικό Βήμα, 2009, Τόμος 57, σελ. 1947-1963.

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Γ. Παναγιώτης, *Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και οι «διαδικαστικές υποχρεώσεις» του κράτους – ΕΔΔΑ, Vontas and Others v. Greece*, Συνήγορος, 2009, Τεύχος 72, σελ. 34-35.

ΓΕΡΟΝΤΑΣ Αποστόλης, *Η προστασία της περιουσίας κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ - πρόσφατες νομολογιακές εξελίξεις*, Νομικό Βήμα, Τόμος 57, 2009, σελ. 1884-1901.

ΓΕΡΟΝΤΑΣ Αποστόλης, *Το Μνημόνιο και η δικαιопαραγωγική διαδικασία*, ΕφημΔΔ, Τεύχος 5^ο, 2010, σελ. 705-727.

ΓΙΑΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Θ. Κωνσταντίνος, *Το δημόσιο συμφέρον υπό το πρίσμα της οικονομικής κρίσης. Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ Β' 683/2011, ΣτΕ Στ' 1620/2011 και ΣτΕ Α' 2094/2011*, ΕφημΔΔ, 1/2012, σελ. 100-112.

ΓΩΓΟΣ Κωνσταντίνος, *«Έγκλημα» και τιμωρία : Η διαδικασία του υπερβολικού ελλείμματος στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση μεταξύ δικαίου και πολιτικής*, ΕφημΔΔ, Τόμος 4, 2010, σελ. 426-437.

ΔΙΒΑΝΗ Χριστίνα, *Έκτακτη εισφορά στο εισόδημα φυσικών προσώπων οικονομικού έτους 2008*, ΘΠΔΔ, 3/2011 – Έτος 4^ο, σελ. 252-259.

ΔΙΚΑΙΟΣ Ελευθέριος, *Το ζήτημα της νομικής φύσης του «Μνημονίου» και οι συνέπειές του*, ΕφημΔΔ, Τόμος 1^{ος}, 2011, σελ. 21-36.

ΔΡΟΣΟΣ Ζ. Γιάννης, *Ζητήματα συνταγματικής οργάνωσης, δικαστικής προστασίας και δημοκρατίας στην εποχή της σημερινής κρίσης*, ΘΠΔΔ, Τεύχος 6^ο, 2012, σελ. 465-467.

ΔΡΟΣΟΣ Ζ. Γιάννης, *Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή*, Εφημ.ΔΔ, Τεύχος 1, 2015, σελ. 15-25.

ΔΡΟΣΟΣ Ζ. Γιάννης, *Συνταγματικός λόγος και οικονομική κρίση*, Τεύχος 6, 2011, σελ. 764-778.

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ Α. Δημήτριος, ΣΚΑΝΔΑΛΗ Β. Μαρίνα, *Το δημοσιονομικό συμφέρον και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, σελ. 2762-2778.

ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. Ελένη, *Η δραματική «προέλαση» του δημοσιονομικού συμφέροντος του κράτους στη θέση του δημοσίου συμφέροντος σε καιρούς εθνικής δημοσιονομικής κρίσης εν μέσω παγκόσμιας οικονομικής κρίσης*, ΔΦΝ, Τόμος 66, Α', Νοεμβρίου 2012, Τεύχος 1501, σελ. 1539-1545.

ΚΑΜΤΣΙΔΟΥ Ιωάννα, *L' intérêt public aux temps de crise*, www.constitutionalism.gr.

ΚΑΡΑΝΤΑΝΑ Αναστασία, *Το γλωσσάρι της επικαιρότητας*, Συνήγορος, Τεύχος 102/2014, σελ. 82.

ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ Γιώργος, *Το Συμβούλιο της Επικρατείας και το δεύτερο «παρασύνταγμα»*, Το Σύνταγμα, Τεύχος 1, 2012, σελ. 171-195.

ΚΑΨΑΛΗ Βασιλική, *Δημόσιο συμφέρον και έλεγχος συνταγματικότητας στο πλαίσιο της οικονομικής ελευθερίας*, ΔτΑ, Ν° 38, 2008, σελ. 511-567.

ΚΟΝΤΙΑΛΗΣ Ι. Ξενοφών, *Οικονομική κρίση, κυριαρχία και συνταγματική μεταβολή. Συγκριτικές παρατηρήσεις και υποθέσεις εργασίας*, ΕφημΔΔ, Τόμος 2, 2012, σελ. 224-234.

ΚΤΙΣΤΑΚΗ Σταυρούλα, *Η δικαστική προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων πριν και μετά το «Μνημόνιο»*, ΕΔΚΑ, τόμος ΝΕ', 2013, σελ. 697-716.

ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Μαρία-Αριάδνη, *Μνημόνιο, οικονομική κρίση και ΕΣΔΑ – Με αφορμή την απόφαση Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας*, Συνήγορος, Τεύχος 98, 2013, σελ. 39-41.

ΛΑΖΑΡΑΤΟΣ Πάνος, *Δημόσιο συμφέρον και δίκαιο της ανάγκης*, ΘΠΔΔ, 8-9, 2013 – Έτος 6°, σελ. 686-692.

ΜΑΓΓΑΝΑΣ Δ. Αντώνης και ΚΑΡΑΤΖΑ Χ. Λίλα, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων*

του Ανθρώπου – Αποφάσεις και πρακτική του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, Νομική Βιβλιοθήκη, Β' έκδοση, 2009, σελ. 331-353.

ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ Ιάκωβος, *Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης – Με αφορμή τις πρόσφατες αποφάσεις 693/2011 (κατά μειοψ.) και 1620/2011 (κατά πλειοψ) του Στ' Τμ. του ΣτΕ, ΕφημΔΔ, 4/2011, σελ. 478-488.*

ΜΑΛΙΩΤΗΣ Βασίλης, *Η Συνταγματική αρχή της περιορισμένης αναδρομικότητας των φορολογικών διατάξεων*, Λογιστής, Ιανουάριος 2010, σελ. 28-30.

ΜΑΛΛΙΟΥ Ασπασία, *Η συνταγματικότητα της έκτακτης οικονομικής ενίσχυσης Ν. 3758/2009, σύμφωνα με την με αριθμό 1123/2010 απόφαση του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών*, ΔΦΝ, Τόμος 64, 2010, σελ. 1251-1259.

ΜΑΛΛΙΟΥ Ασπασία, *Ο συνταγματικός χρονικός περιορισμός της φορολογικής αναδρομής στην περίπτωση της «έκτακτης οικονομικής ενίσχυσης» του Ν/ 3758/2009, υπό το πρίσμα της με αριθμό 693/2011 απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας*, ΔΦΝ, Α' Οκτωβρίου 2011 – Τεύχος 1475, Τόμος 65, σελ. 1427-1476.

ΜΑΛΛΙΟΥ Κ. Ασπασία, *Τέλος ηλεκτροδοτούμενων χώρων και προσωρινή δικαστική προστασία*, ΔΦΝ, Β' Φεβρουαρίου 2012 – Τεύχος 1484, Τόμος 66, σελ. 251-252.

ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ Αντώνης, *Τα συνταγματικά ζητήματα του Μνημονίου*, ΔτΑ, Ν° 51, 2011, σελ. 689-719.

ΜΠΑΚΑΛΗΣ Κ. Ευστάθιος, *Ζητήματα συνταγματικότητας ως προς την επιβολή του φόρου με αφορμή την έκτακτη εισφορά του άρθρου 18 του ν.3758/2009*, Νομικό Βήμα, 2011, Τόμος 59, σελ. 611-621.

ΜΠΑΚΑΛΗΣ Κ. Ευστάθιος, *Η αντισυνταγματικότητα του έκτακτου ειδικού τέλους ηλεκτροδοτούμενων ακινήτων*, ΔΦΝ, Α' Νοεμβρίου 2011 – Τεύχος 1477, σελ. 1604-1618.

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Ι. Χαρίλαος, *Αναλογικότητα και προστασία των τραπεζικών καταθέσεων – ΕΛΔΑ, Ζολώτας κατά Ελλάδας της 29 Ιανουαρίου 2013*, ΔτΑ, 2014, Νο 60, σελ. 447-452.

ΠΑΝΟΥ Χ. Κυπριανού, *Η απώλεια της συντάξεως ως συνέπεια πειθαρχικού ή ποινικού*

κολασμού και οι πρόσφατες νομολογιακές εξελίξεις των ελληνικών δικαστηρίων και του ΕΛΔΑ, Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης (ΕΔΚΑ), 2009, Τόμος Ν', σελ. 674-688.

ΠΙΚΡΑΜΜΕΝΟΣ Παναγιώτης, *Δημόσιο δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής διαδικασίας*, ΘΠΔΔ, Τεύχος 2, 2012, Έτος 5^ο, σελ. 97-100.

ΠΙΤΣΙΛΗΣ Ι. Γιώργος, *Η έκτακτη εισφορά του Ν. 3758/2009 και η συνταγματική απαγόρευση της αναδρομικότητας του φόρου*, ΔΕΕ, 8-9/2009, (Έτος 15^ο), σελ. 910-916.

ΠΟΥΛΑΚΟΣ Κ. Χρήστος, *Σύγχρονες Τιτανομαχίες στο στερέωμα της ειδικής διетуός παραγραφής και ο σεβασμός στην ατομική περιουσία : ακριβό έπαθλο ή άθλος ακριβείας για το νομοθέτη;*, ΘΠΔΔ, 1/2012 – Έτος 5^ο, σελ. 8-11.

ΡΗΓΑΣ Βασίλειος, *Η Δικανική ισότητα κατά την ΕΣΔΑ και τα δικονομικά προνόμια του ελληνικού Δημοσίου*, Ελληνική Δικαιοσύνη, Τόμος 44^ο, Μάρτιος – Απρίλιος, Τεύχος 2^ο, 2003, σελ. 301-318.

ΡΙΖΟΥ Σωτηρίου, *Το Συμβούλιο της Επικρατείας μεταξύ του συνταγματικού προτύπου του Κοινωνικού Κράτους και της πολιτικής ενστάσεως «Ουκ αν λάβεις παρά του μη έχοντος»*, ΘΠΔΔ, Τεύχος 4/2015, σελ. 289 επ.

ΣΑΤΛΑΝΗΣ Νικ. Χρήστος, *Η Προστασία του Δικαιώματος της Ιδιοκτησίας – Περιουσίας με βάση κυρίως τη Νομολογία του ΕΛΔΑ*, Αρμενόπουλος, Τεύχος 12, 2007, σελ. 1877-1907.

ΣΚΟΡΔΑΣ Χ. Αχιλλέας και ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ Λίνος-Αλέξανδρος, *Προστατεύει το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ το ύψος των συνταξιοδοτικών παροχών;*, Νομικό Βήμα, 2000, Τόμος 48, σελ. 1221-1232.

ΣΚΟΥΖΟΥ Ι. Θεόδωρος, *Η αντισυνταγματικότητα της έκτακτης εισφοράς : Μια περίπτωση αντίκρουσης της προσπάθειας του Ελληνικού Δημοσίου, για προσωρινή διαταγή αναστολής για έκτακτη εισφορά*, ΔΦΝ, Τόμος 63, σελ. 1328-1332.

ΤΡΕΚΛΗ Σταυρούλα, *Πρώτο Μνημόνιο – Περικοπή αποδοχών και επιδομάτων εργαζομένων στο δημόσιο : ΕΛΔΑ Προσφυγές 57665/12 και 57657/12, απόφ. Της 7.5.2013, υπόθ. Ι. Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας*, ΘΠΔΔ, 7/2013 – Έτος 6^ο, σελ. 656-666.

ΤΣΑΠΡΑΖΗΣ Γεώργιος - Διονύσιος, *Διάλογος μεταξύ ελληνικών δικαστηρίων και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου : Σχόλια με αφορμή την 9/2009 απόφαση του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου και την από 25.6.2009 απόφαση του ΕΔΔΑ Ζουμπουλίδης κ. Ελλάδος και την υποδοχή τους από τα Τακτικά Διοικητικά Δικαστήρια, ΔτΑ, Ν° 50/2011, σελ. 567-596.*

ΤΣΙΡΛΗ Μαριλένα, *Οι αναχρονισμοί στην ερμηνεία των δικονομικών κανόνων από τα εθνικά δικαστήρια και ο διορθωτικός ρόλος του ΕΔΔΑ, Νομικό Βήμα, Τόμος 57, 2009, σελ. 1939-1945.*

ΦΑΤΟΥΡΟΥ Δ. Χριστίνα, *Η έκταση της επιτρεπόμενης αναδρομικής ισχύος των δυσμενών φορολογικών νόμων κατά το άρθρο 78 § 2 Σ, ΕφημΔΔ, 1/2012, σελ. 35-49.*

ΦΑΤΟΥΡΟΥ Δ. Χριστίνα, *Συνταγματικό το επιτόκιο 6% για τις οφειλές του Δημοσίου, ΘΠΔΔ, Τεύχος 1/2013, Έτος 6°, σελ. 46-50.*

ΦΑΤΟΥΡΟΥ Χριστίνα, *Τέλος ηλεκτροδοτούμενων χώρων και προσωρινή δικαστική προστασία, ΔΦΝ, Β' Φεβρουαρίου 2012 – Τεύχος 1484, Τόμος 66, σελ. 251-252.*

ΦΟΥΝΤΕΛΑΚΗ Πηνελόπη, *Οι ανατροπές της κανονικότητας και το καθεστώς έκτακτης ανάγκης, Το Σύνταγμα, 4/2007, σελ. 1149-1188.*

ΧΙΩΛΟΥ Β. Κων., *Η Προστασία της Περιουσίας κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αρμενόπουλος, 2005, 3, Σελ. 479-481.*

ΧΟΡΟΜΙΔΗΣ Κώστας, *Η Επίδραση της νομολογίας του ΕυρΔΔΑ στην έκταση της αποζημίωσης και στη διαδικασία της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης – Αναγκαίες Νομοθετικές Τροποποιήσεις, Dike International, Δ 36, 2005 σελ. 927-947.*

ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗΣ Γ. Χαράλαμπος, *«Μνημόνιο ΙΙ και Δίκαιη Δίκη» - Η επιρροή του Ν. 3036/2012 στην οργάνωση και απονομή της δικαιοσύνης στη χώρα μας, ΘΠΔΔ, Τεύχος 12, 2012, σελ. 1057-1063.*

FINES Francette, *L'atteinte aux droits fondamentaux était-elle le prix du sauvetage de la zone euro ?* , www.revuedlf.com.

PETTITI Laurent, *La Grèce, la Troïka, et la Charte Sociale Européenne*, www.ccbe.eu.

TSIAMPI Aikaterini, *La notion d' «esperance legitime» au sein de l'article 1 du Protocole no 1 de la Convention Europeenne des Droits de l'Homme*, Εφαρμογές ΙΙ, 2008, σελ. 601-631.

LEGRAND Cyriaque, RANGEON François, VASSEUR Jean-François, *Contribution à l'analyse de l'idéologie de l'intérêt général*, www.u-picardie.fr.

Ευρωπαϊκή Νομολογία

ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.6.1979, *Marckx κ. Βελγίου*, Ν° 6833/74, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 23.9.1982, *Sporrong και Lonngroth κατά Σουηδίας*, Ν° 7151/75 και 7152/75, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 21.2.1986, *James κ. Ηνωμένου Βασιλείου*, Ν° 7601/76 και 7806/77, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 8.7.1986, *Lithgow και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου* Ν° 9405/81, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 24.10.1986, *AGOSI κ. Ηνωμένου Βασιλείου*, Ν° 9118/80, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 23.4.1987, *Poiss κ. Αυστρίας*, Ν° 9816/82, <http://hudoc.echr.coe.int>

ΕΔΔΑ, απόφαση της 29.11.1991, *Pine Valley Developments Ltd κ.ά. κ. Ιρλανδίας*, Ν° 12742/87, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ απόφαση της 24.6.1993, *Paramichalopoulos κατά Ελλάδα*, Ν° 14556/89, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 9.12.1994, *Holy Monasteries κ. Ελλάδος*, Ν° 13984/88, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 9.12.1994, *Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis*, Ν° 13427/87, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 15.11.1996, *Katkaridis – Tsomtsos κ. Ελλάδα*, Ν° 20680/92, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 18.12.1996, *Loizidou κ. Τουρκίας*, Ν° 15318/89, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 25.3.1999, *Parachelas κ. Ελλάδας*, N° 31423/96,
<http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 29.4.1999, *Chassagnou κ.ά. κ. Γαλλίας*, N° 25088/94, 28331/95 και
28443/95, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 23.11.2000, *Former King of Greece κ. Ελλάδας*, N° 25701/94.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 17.1.2002, *Tsirikakis κ. Ελλάδας*, N° 46355/99,
<http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 11.4.2002, *Lallement κ. Γαλλία*, No 46044/99,
<http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 16.4.2002, *SA Dangeville v. France*, N° 36677/97,
<http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 21.5.2002, *Jokela κ. Φινλανδίας*, 21.5.2002, N° 28856/95,
<http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 20.6.2002, *Azinas κατά Κύπρου*, N° 56679/00,
<http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, υπόθεση της 24.6.2003, *Stretch κ. Ηνωμένου Βασιλείου*, N° 44277/98,
<http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 3.7.2003 *Buffalo S.r.l. en Liquidation κατά Ιταλίας*, N° 38746/97,
<http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ απόφαση της 30.11.2004, *Oneriyildiz κ. Τουρκίας*, N° 48939/99,
<http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ απόφαση της 30.6.2005, *Jahn κ.ά. κατά Γερμανίας* (Ευρεία Σύνοψη), N° 46720/99,
72203/01, 72552/01, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 28.9. 2005, *Broniowski κ. Πολωνίας*, N° 31443/96,
<http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 24.11.2005, *Ouzounoglou κ. Ελλάδας*, N° 32730/03,
<http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 9.2.2006, *Athanasίου κ.ά. κ. Ελλάδας*, N° 50973/08,
<http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 19.6.2006, *Hutten-Czapska κ. Πολωνίας* (Ευρεία Σύνοψη), N°
35014/97, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.7.2006, *Housing Associaton of War Disabled and Victims of War of*

Attica κ. ά. κατά Ελλάδα, N° 35859/02, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.7.2006, *Kortessi κ. Ελλάδα*, N° 31259/04, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.7.2006, *Zacharakis κ. Ελλάδα*, N° 17305/02, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 26.6.2007, *Longobardi κ.ά. κ. Ιταλίας*, N° 7670/03, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 30.8.2007, *J.A. Pye (Oxford) Ltd and J.A. Pye (Oxford Land Ltd κατά Ηνωμένου Βασιλείου)*, No 44302/02, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 6.12.2007, *Z.A.N.T.E. - Marathonisi A.E. κ. Ελλάδα*, N° 14216/03, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 22.5.2008, *Meidanis κ. Ελλάδα*, N° 33977/06, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 19.6.2008, *Ichtigiaroglou κ. Ελλάδα*, N° 12024/06, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 25.6.2009, *Zouboulidis κ. Ελλάδα*, N° 36963/06, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 22.10.2009, *Apostolakis κ. Ελλάδα*, N° 39574/07, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 11.1.2010, *Mamidakis κ. Ελλάδα*, N° 35533/04, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 27.5.2010, *Saghinadze κ.ά. κ. Γεωργίας*, N° 18768/05, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ απόφαση της 16.11.2010, *Perdigao κ. Πορτογαλίας* (Ευρεία Σύνοψη), N° 24768/10, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 7.6.2012, *Di Stefano κ. Ιταλίας*, N° 38433/09, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 4.10.2012, *Chabauty κ. Γαλλίας*, N° 57412/08, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 29.1.2013, *Zolotas κ. Ελλάδα*, N° 66610/09, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 7.5.2013, *Koufakis et ADEDY κ. Ελλάδα*, N° 57665/12, 57657/12, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 14.5.2013, *N.K.M. κ. Ουγγαρίας*, N° 66529/11,

<http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 3.10.2013, *Giavi κ. Ελλάδας*, Ν° 25816/09, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 10.7.2014, *Milhau κ. Γαλλίας*, Ν° 4944/11, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 16.7.2014, *Alisic κ.ά. κατά Βοσνίας Ερζεγοβίνης, Κροατίας, Σερβίας, Σλοβενίας και ΠΓΔΜ*, (Ευρεία Σύνθεση), Ν° 60642/08, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 25.9.2014, *Viaropoulou κ.α. κ. Ελλάδας*, Ν° 570/11 και 737/11, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.11.2014, *Bibi κ. Ελλάδας*, Ν° 15643/10, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 10.2.2015, *Bélané Nagy κ. Ουγγαρίας*, Ν° 53080/13, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 16.6.2015, *Chiragon κ.ά. κατά Αρμενίας* (Ευρεία Σύνθεση), Ν° 13216/05, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 16.6.2015, *Sargsyan κ. Αζερμπαϊτζάν* (Ευρεία Σύνθεση), Ν° 40167/06, <http://hudoc.echr.coe.int>.

ΕΔΔΑ, απόφαση της 21.7.2016 *Matatas κ.ά. κ. Ελλάδας*, Ν° 63066/14, 64297/14 και 66106/14, <http://hudoc.echr.coe.int>.

Εθνική νομολογία

ΑΕΔ, Απόφαση με αριθμό 9/2009, από Γ.– Δ. Τσαπραζή, *Διάλογος μεταξύ ελληνικών δικαστηρίων και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου : Σχόλια με αφορμή την 9/2009 απόφαση του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου και την από 25.6.2009 απόφαση του ΕΔΔΑ Ζουμπουλίδης κ. Ελλάδος και την υποδοχή τους από τα Τακτικά Διοικητικά Δικαστήρια*, ΔτΑ, Ν° 50/2011, σελ. 581-588.

ΑΕΔ, Απόφαση με αριθμό 1/2012, από Α. Π. Αργυρό, *Τα «προνόμια» του Δημοσίου και το «Δίκαιο της ανάγκης» στο κράτος δικαίου*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012 σελ. 2810.

ΑΕΔ, Απόφαση με αριθμό 25/2012, από Χ. Δ. Φατούρου, *Συνταγματικό το επιτόκιο 6% για τις οφειλές του Δημοσίου*, ΘΠΔΔ, Τεύχος 1/2013, Έτος 6°, σελ. 46-50.

ΑΠ (Ολομ.), Απόφαση υπ' αριθμόν 40/1998, από Κ. Χορομίδα, *Η Επίδραση της νομολογίας του ΕυρΔΔΑ στην έκταση της αποζημίωσης και στη διαδικασία της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης – Αναγκαίες Νομοθετικές Τροποποιήσεις*, Dike International, Δ 36, 2005,

σελ. 931-932.

ΑΠ (Ολομ.), Αποφάσεις με αριθμό 1127-8/2010, από Χ. Αυγερινού, *Δημόσιο Συμφέρον – Θέσεις του Ελληνικού Δημοσίου σε πρόσφατες μεγάλες δίκες στην Ολομέλεια του ΣτΕ και στο ΑΕΔ - Νομολογία*, Νομικό Βήμα, Τόμος 60, 2012, σελ. 2780.

ΑΠ (Ολομ.), Απόφαση με αριθμό 2/2011, από Χ. Κ. Πουλάκο, *Σύγχρονες Τιτανομαχίες στο στερέωμα της ειδικής διευτούς παραγραφής και ο σεβασμός στην ατομική περιουσία : ακριβό έπαθλο ή άθλος ακριβείας για το νομοθέτη;*, ΘΠΔΔ, 1/2012 – Έτος 5^ο, σελ. 8-11.

ΑΠ (Ολομ.), Απόφαση με αριθμό 7/2016, από <https://www.nomos.gr>.

ΑΠ (Ολομ.), Αποφάσεις με αριθμό 3/2017 και 5/2017, από <https://www.nomos.gr>.

ΣτΕ (Ολομ.), Απόφαση με αριθμό 1317/1979, από Γ. Πιτσιλή, *Η έκτακτη εισφορά του Ν. 3758/2009 και η συνταγματική απαγόρευση της αναδρομικότητας του φόρου*, ΔΕΕ, 8-9/2009, (Έτος 15^ο), σελ. 910-916.

ΣτΕ (Ολομ.), Απόφαση με αριθμό 1663/2009, από Σ. Βλαχόπουλο, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σελ. 102-103.

ΣτΕ (Ολομ.), Απόφαση με αριθμό 693/2011, από Α. Μάλλιου, *Ο συνταγματικός χρονικός περιορισμός της φορολογικής αναδρομής στην περίπτωση της «έκτακτης οικονομικής ενίσχυσης» του Ν/ 3758/2009, υπό το πρίσμα της με αριθμό 693/2011 απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας*, ΔΦΝ, Α΄ Οκτωβρίου 2011 – Τεύχος 1475, Τόμος 65, σελ. 1427-1476.

ΣτΕ (Ολομ.), Απόφαση με αριθμό 953/2011, από Χ. Κ. Πουλάκο, *Σύγχρονες Τιτανομαχίες στο στερέωμα της ειδικής διευτούς παραγραφής και ο σεβασμός στην ατομική περιουσία : ακριβό έπαθλο ή άθλος ακριβείας για το νομοθέτη;*, ΘΠΔΔ, 1/2012 – Έτος 5^ο, σελ. 8-11.

ΣτΕ (Ολομ.), Απόφαση με αριθμό 668/2012, από Π. Γ. Μαντζούφα, *Οικονομική Κρίση και Σύνταγμα : Συνταγματικές και ενωσιακές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης στο ελληνικό παράδειγμα, Μορφές και τεχνικές δικαστικού ελέγχου των εφαρμοστικών νόμων των μνημονίων στο πεδίο των δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 106-123.

ΣτΕ (Ολομ.), Απόφαση με αριθμό 2527/2012, από Γ. Ζ. Δρόσο, *Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή*, ΕφημΔΔ, Τεύχος 1, 2015, σελ. 15-25.

ΣτΕ (Ολομ.), Απόφαση με αριθμό 1972/2013, από Π. Παυλόπουλο, *Το Δημόσιο Δίκαιο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης : Ο οικονομικός «Λαβύρινθος», ο νεοφιλελεύθερος «Μινώταυρος» και ο θεσμικός «Θησέας»*, Τόμος 1^{ος}, Β΄ Έκδοση, Εκδόσεις Λιβάνη, 2014, σελ. 355-389.

ΣτΕ (Ολομ.), Απόφαση με αριθμό 3354/2013, από Σ. Βλαχόπουλο, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σελ. 111-112.

ΣτΕ (Ολομ.), Απόφαση με αριθμό 421/2014, από Β. Γ. Τζέμο, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 220-222.

ΣτΕ (Ολομ.), Απόφαση με αριθμό 1116/2014, από Γ. Ζ. Δρόσο, *Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή*, ΕφημΔΔ, Τεύχος 1, 2015, σελ. 15-25.

ΣτΕ (Ολομ.), Απόφαση με αριθμό 4741/2014, από Γ. Ζ. Δρόσο, *Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή*, ΕφημΔΔ, Τεύχος 1, 2015, σελ. 15-25.

ΣτΕ (Ολομ.), Αποφάσεις με αριθμό 2287-2290/2015, από ΕΔΚΑ 10/11 2015, Τόμος ΝΖ΄, σελ. 510-551.

ΣτΕ (Ολομ.), Απόφαση με αριθμό 734/2016, από Π. Παπαρηγοπούλου – Πεχλιβανίδη, *Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης*, 2^η Έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ. 156-159.

ΣτΕ (Β΄ Τμήμα), Απόφαση με αριθμό 86/2015, από Β. Γ. Τζέμο, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 226.

ΣτΕ (Δ΄ Τμήμα), Αποφάσεις με αριθμό 2439-2445/2015, από Π. Παπαρηγοπούλου, *Οι αποφάσεις ΣτΕ 2439-2445/2015 για τον μηχανισμό αυτόματων επιστροφών (claw back) από τους κατόχους άδειας κυκλοφορίας φαρμάκων, όπως αυτό είναι αποτυπωμένο, κατόπιν ομιλίας της, στη συλλογή Το Δημόσιο Δίκαιο μέσα από τις αποφάσεις των Δικαστηρίων – 3^ο Επιστημονικό Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ), Αθήνα 1 και 2 Δεκεμβρίου 2015, Επιμέλεια Βασιλείου Τζέμου, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ. 17 επ.*

ΣτΕ (Δ' Τμήμα), Απόφαση με αριθμό 929/2016, από <https://www.nomos.gr>.

ΣτΕ (Δ' Τμήμα), Απόφαση με αριθμό 30/2017, από <https://www.nomos.gr>.

ΣτΕ (ΣΤ' Τμήμα), Απόφαση με αριθμό 1620/2011, από Ι. Μαθιουδάκη, *Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης – Με αφορμή τις πρόσφατες αποφάσεις 693/2011 (κατά μειοψ.) και 1620/2011 (κατά πλειοψ) του Στ' Τμ. του ΣτΕ*, ΕφημΔΔ, 4/2011, σελ. 482-484.

ΣτΕ (ΣΤ' Τμήμα), Απόφαση με αριθμό 3341/2013, από Σ. Βλαχόπουλο, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σελ. 111.

ΣτΕ (ΣΤ' Τμήμα), Απόφαση με αριθμό 2307/2014, από Γ. Ν. Καραβοκύρη, *Το Σύνταγμα και η κρίση : Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, Εκδόσεις Κριτική, 2014. σελ. 94.

ΕΣ (Ολομ.), Απόφαση υπ' αριθμόν 2287/2005, από Κ. Χ. Πάνου, *Η απώλεια της συντάξεως ως συνέπεια πειθαρχικού ή ποινικού κολασμού και οι πρόσφατες νομολογιακές εξελίξεις των ελληνικών δικαστηρίων και του ΕΔΔΑ*, Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης (ΕΔΚΑ), 2009, Τόμος Ν', σελ. 682-686.

ΕΣ (Ολομ.), Απόφαση υπ' αριθμόν 204/2007, από Κ. Χ. Πάνου, *Η απώλεια της συντάξεως ως συνέπεια πειθαρχικού ή ποινικού κολασμού και οι πρόσφατες νομολογιακές εξελίξεις των ελληνικών δικαστηρίων και του ΕΔΔΑ*, Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης (ΕΔΚΑ), 2009, Τόμος Ν', σελ. 682-686.

ΕΣ (Ολομ.), Απόφαση υπ' αριθμόν 604/2007, από Σ. Βλαχόπουλο, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σελ. 102-103.

ΔΕφαΘ (Η' Τμήμα), Απόφαση με αριθμό 2086/2012, από Σ. Βλαχόπουλο, *Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Η Δυναμική Ερμηνεία του Συντάγματος*, Εκδόσεις Ευρασία, 2014, σελ. 107.

Μισθοδικείο (Ειδικό Δικαστήριο άρθρου 88 Σ), Απόφαση με αριθμό 88/2013, από Γ. Ζ.

Δρόσο, *Η κρίση της οικονομίας και η κρίση του δικαστή*, ΕφημΔΔ, Τεύχος 1, 2015, σελ. 15-25.

Πηγές – ιστοσελίδες Ίντερνετ

<http://www.adjustice.gr>

<https://www.ccbe.eu>

<https://www.constitutionalism.gr>

<https://www.hudoc.echr.coe.int>

<https://www.nomos.gr>

<https://www.u-picardie.fr>

<https://www.revuedlf.com>

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	2
Ευχαριστίες.....	3
Διάγραμμα.....	4
Συνομογραφίες.....	5
Εισαγωγή.....	8
Μέρος Ι. Το περιουσιακό δικαίωμα στη διεθνή έννομη τάξη.....	12
Κεφάλαιο 1. Η οριοθέτηση της προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος από το ΠΠΠ της ΕΣΔΑ	13
Ενότητα 1. Ο προσδιορισμός της περιουσίας μέσα από το άρθρο 1 ΠΠΠ της ΕΣΔΑ.....	13
I. Το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ.....	13
A. Ratione Materiae : η έννοια της περιουσίας.....	14
B. Ratione Personae : φορείς του δικαιώματος της περιουσίας.....	16
II. Η δομή του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ και η αρχή της ειρηνικής απόλαυσης των αγαθών.....	17
A. Η υποχρέωση αποτροπής της επέμβασης στα περιουσιακά δικαιώματα	18
B. Η επίτευξη της δίκαιης ισορροπίας από την επέμβαση στην ειρηνική απόλαυση των αγαθών.....	22
Ενότητα 2. Τα όρια προστασίας του Περιουσιακού δικαιώματος από το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ.....	29
I. Η στέρηση της περιουσίας και οι προϋποθέσεις της στο άρθρο 1 παρ. 1 του Πρωτοκόλλου.....	29
A. Η ύπαρξη δημόσιας ωφέλειας ως προϋπόθεση της στέρησης της περιουσίας και η τήρηση της αρχής της νομιμότητας.....	31
B. Ο ρόλος της αποζημίωσης στην επίτευξη της δίκαιης ισορροπίας από τη στέρηση των περιουσιακών δικαιωμάτων.....	32
II. Ο περιορισμός των περιουσιακών δικαιωμάτων και οι προϋποθέσεις του στο άρθρο 1 παρ. 2 του Πρωτοκόλλου.....	36
A. Η επίτευξη του περιορισμού μέσω της ρύθμισης της χρήσης των αγαθών, την επιβολή φόρων ή άλλων εισφορών ή προστίμων.....	37

B. Οι προϋποθέσεις του επιτρεπτού του περιορισμού των περιουσιακών δικαιωμάτων.....	38
Συμπεράσματα κεφαλαίου.....	42
Κεφάλαιο 2. Η έννοια της προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος σύμφωνα με το ΧΘΔΕΕ.....	43
Ενότητα 1. Η οριοθέτηση της προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος από το ΧΘΔΕΕ.....	43
I. Το πεδίο προστασίας του άρθρου 17 του ΧΘΔΕΕ.....	43
A. Οι φορείς του δικαιώματος της περιουσίας στο Χάρτη.....	44
B. Το αντικείμενο της προστασίας της περιουσίας στο Χάρτη.....	44
II. Η παρέμβαση στο δικαίωμα της περιουσίας και η νομιμότητα αυτής στο άρθρο 17 του ΧΘΔΕΕ.....	47
Ενότητα 2. Συγκριτική ανάλυση της ΕΣΔΑ και του ΧΘΔΕΕ.....	50
Συμπεράσματα κεφαλαίου.....	51
Μέρος II. Το δημόσιο συμφέρον ως περιορισμός του περιουσιακού δικαιώματος και η μεταστροφή του στην εθνική νομολογία.....	53
Κεφάλαιο 1. Το περιουσιακό δικαίωμα και η επιρροή του από την ελληνική οικονομική κρίση.....	54
Ενότητα 1. Η ελληνική κρίση χρέους και η πορεία προς τα Μνημόνια.....	54
I. Τα γεγονότα που συνιστούν την ελληνική οικονομική κρίση.....	54
II. Ο ρόλος των Μνημονίων στην αντιμετώπιση της ελληνικής κρίσης χρέους.....	56
Ενότητα 2. Η νομική φύση των Μνημονίων και η μεταφορά τους στην ελληνική έννομη τάξη.....	59
I. Το ζήτημα της νομικής φύσης των Μνημονίων.....	59
A. Η πολυδιάστατη θέση της θεωρίας ως προς τη νομική φύση των Μνημονίων.....	60
B. Η νομική φύση των Μνημονίων κατά την κρατούσα στη νομολογία θέση.....	64
II. Η μεταφορά των Μνημονίων στην ελληνική έννομη τάξη.....	65
A. Η διεθνής και ευρωπαϊκή υποχρέωση της χώρας για την υιοθέτηση των Μνημονίων.....	65

B. Η ένταξη των Μνημονίων στην ελληνική έννομη τάξη και το ζήτημα περιορισμού της εθνικής κυριαρχίας.....	68
Συμπεράσματα κεφαλαίου.....	69
Κεφάλαιο 2. Ο μετασχηματισμός του ταμειακού συμφέροντος σε δημόσιο συμφέρον και οι επιπτώσεις στην προστασία του περιουσιακού δικαιώματος.....	70
Ενότητα 1. Ο δημοσιονομικός κανόνας ως θεμέλιο περιορισμού του περιουσιακού δικαιώματος και το δίκαιο της ανάγκης.....	70
I. Ο δημοσιονομικός κανόνας ως θεμέλιο περιορισμού της περιουσίας.....	70
II. Το δίκαιο της ανάγκης.....	72
Ενότητα 2. Νομολογιακή προσέγγιση και διάκριση του ταμειακού και του δημοσίου συμφέροντος.....	75
I. Εννοιολογικός προσδιορισμός του ταμειακού και του δημοσίου συμφέροντος.....	75
II. Νομολογιακή προσέγγιση του ταμειακού και του δημοσίου συμφέροντος σε σχέση με το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ.....	78
A. Σημαντικά παραδείγματα μεταστροφής του δημοσίου συμφέροντος επί δικαιωμάτων περιουσιακής φύσης.....	78
B. Το δημόσιο συμφέρον ως αιτία περιορισμού ειδικότερων κοινωνικοασφαλιστικών περιπτώσεων.....	86
Συμπεράσματα κεφαλαίου.....	89
Συμπεράσματα.....	90
Βιβλιογραφία.....	91
Περιεχόμενα.....	106